

Egyetemi jegyzet

Magyarország történeti földrajza

Szerkesztette: Dr. habil Kókai Sándor
egyetemi magántanár

Nyíregyháza. 2025.

Tartalomjegyzék

1.a. Dr. Frisnyák Sándor: A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere	3. oldal
1.b. Dr. Frisnyák Sándor: A történeti földrajz alapjai	9. oldal
2. Dr. Kókai Sándor-Dr. Horváth Gergely: A honi történeti földrajz kialakulása, szüneteltetése és megújulása	19. oldal
3. Dr. Frisnyák Sándor: Tájhasználat és antropogén tájformálás a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt	28. oldal
4. Dr. Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete	40. oldal
5. Dr. Rácz Lajos: A Kárpát-medence tájtörténete a honfoglalástól az ipari forradalomig	58. oldal
6. Dr. Frisnyák Sándor: A tájhasználat történeti szakaszai a Kárpát-medencében (895–1920)	69. oldal
7. Dr. Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920)	79. oldal
8. Dr. Dövényi Zoltán: Népeség és települések a Kárpát-medencében (895-1920)	86. oldal
9. Dr. Kókai Sándor: A Kárpát-medence, mint a nyugati és a keleti kereszténység ütközőövezete	102. oldal
10.Dr. Suba János: Magyarország államhatáiról	114. oldal
11.Dr. Hajdú Zoltán: Táj, ország, állam: történetileg változó fogalmi és területi kérdések a magyar földrajztudományban a trianoni békeszerződésig	129. oldal
12.Dr. Hajdú Zoltán: Régió, regionalizmus és politikai-közigazgatási regionalizáció a történelmi Magyarországon	146. oldal
13. Dr. Kókai Sándor-Dr. Horváth Gergely: A történelmi Magyarország régiói különböző térszemléletek tükrében	159. oldal
14. Függelék	179. oldal

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ TÁRGYA, FELADATA ÉS MÓDSZERE

Dr. Frisnyák Sándor

A történeti földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő fokozata a *topográfiai rekonstrukció* és az *önálló történeti földrajz*. A historikusok művelte történeti földrajz a *jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálása*. Az önálló - geográfusok kutatáseredményein alapuló - történeti földrajz *egy kisebb-nagyobb régió* (a német és általában a nyugat-európai földrajzban a *kultúrtáj*) *múltbeli állapotának, változásainak magyarázó leírása*.

Magyarországon a történeti földrajz mindmáig kevésbé művelt tudomány, s az e műfajban elért eredmények elsősorban a történészek érdeme (ORTVAY T. 1882, CSÁNKI D. 1890-1913, GYÖRFFY GY. 1963.). A geográfusok történeti földrajzi dolgozatai egy-egy táj természeti és társadalmi (gazdasági) változásainak összefoglalására korlátozódtak. Kivétel CHOLNOKY JENŐ *Hazánk és népünk egy évezreden át* (1935) c. ismeretterjesztő - a korszak emberföldrajzi és reakciós politikai irányzatait is érvényesítő munkája, mely a történeti földrajz módszerével az első világháború előtti országterületről ad áttekintést.

A történeti földrajz első hazai geográfus művelői TELEKI és CHOLNOKY tanítványai közül kerültek ki. Az alapkoncepciót TELEKI PÁL fogalmazta meg *A földrajzi gondolat története* (1917) c. könyvében és egyéb, tudományelméleti kérdésekkel foglalkozó írásaiban. TELEKI a tájföldrajzi kutatásokban (így az emberföldrajzi és történeti geográfiai munkákban is) a *kauzalitást*, a *szintézist* és a *genetikai elv* alkalmazását szorgalmazta. TELEKI tájföldrajzi felfogásmódja a magyar marxista gazdaságföldrajz kialakulásáig jelentős hatást gyakorolt a gazdaság-, település-, népesség- stb. földrajz fejlődésére. A történeti földrajzot a polgári geográfusok többsége *az emberföldrajz részeként* (vagy speciális ágaként) fogta fel, s ebből következően *elméleti-módszertani alapjait és feladatait nem különítették el az antropogeográfia általánosan megfogalmazott koncepciójától* (TELEKI P. 1917). A z emberföldrajz nem a törvényszerűségek megállapítására törekedett, hanem a *térbeli összefüggések feltárására*, így pl. az ember és a táj, a település és a földrajzi környezet, a tájtípusok és a társadalmi termelés stb. kölcsönhatásaira összpontosította vizsgálatait (HÉZSER A. 1922). Ilyen nézőpontból, elvi alapokon foglalkozott HÉZSER AURÉL az emberföldrajzi kérdésekkel. Gazdaság- és településföldrajzi jellemzéseiben - pl. a tokaj-hegyaljai szőlőkultúráról és Telkibányáról írt dolgozataiban - az ok-okozati összefüggéseket, a fejlődést és a komplexitást történelmi keresztmetszetben tárta fel, tehát *a történeti földrajz egyes részfeladatait valósította meg*.

Az 1920-as 1930-as évek tudományelméleti értekezései többnyire említést tesznek a történeti földrajzról is, de néhánytól eltekintve — nem foglalkoznak ennek jelentőségével, feladatával és metodikájával. A Földrajzi Közleményeknek a CHOLNOKY tiszteletére összeállított füzetében FODOR FERENC próbálta felvázolni a történeti és településföldrajz (véleménye szerint egymással összefüggő) néhány elméleti kérdését (FODOR F. 1935). A történeti földrajzra mint önálló tudományágra még a dolgozatában idézett külföldi szerzők (KIEPERT, OBERHUMMER, KRETSCMER, GÖTZ és más tudósok) munkássága alapján sem tudott lényeges és elfogadható meghatározást adni. Szerinte a történeti földrajzi vizsgálatok a modern geográfiai kutatásokban nélkülözhetetlenek, de „a történeti földrajz, mint önmagáért való tudomány nem állhat meg egyedül, hanem mindig csak egy fejezete lehet valamely táj leíró földrajzának” (FODOR F. 1935). Rámutat arra is, hogy a történeti földrajz *nemzeti tudomány* mind célkitűzéseiben, mind pedig forrásaiban és módszereiben is. FODOR F. életműve, gazdag szakirodalmi munkássága azt bizonyítja, hogy *következetesen érvényesítette a történeti földrajzi szempontokat, s igyekezett megrajzolni egy-egy tájnak* (pl. Jászság, a Bihar megyei Tenke és Bélfenyér) *valamely korban volt teljes földrajzi képét*.

MENDÖL TIBOR a történelem és geotudományok érintkező felületeiről és egy önálló településtudomány szükségességéről írt értekezésében a történeti földrajz feladatait is vázolja (MENDÖL T. 1938). Alapgondolata a *kultúrtáj*, melynek jelenlegi képében az emberi munka sok évszázados eredményei halmozódnak. Szerinte a geográfus feladata a kultúrtáj kialakulásának és fejlődésének magyarázó (kauzális összefüggéseket feltáró) leírása, a tájformáló erők, folyamatok és életjelenségek összegezésé. A történeti földrajz feladata tehát a *táj múltbeli állapotának rekonstruálása*, „*időkeresztmetszetek*” rajzolása. A történeti földrajz - MENDÖL megfogalmazása szerint - „*az időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetesz is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza*” (MENDÖL T. 1938). MENDÖL nem írt történeti földrajzot, de egyes

gazdaság- és településföldrajzi munkáiban (pl. a DOMANOVSKY szerkesztésében megjelent „Magyar művelődéstörténet”-ben és a Kárpát-medence földrajzában) a magyar kultúrtájak - elsősorban az Alföld - múltbeli állapotának rekonstruálásával történeti földrajzi tudásunkat is gazdagította.

Történeti földrajzi jellegű dolgozatok szép számmal jelentek meg a KOGUTOWICZ KÁROLY szerkesztette *Föld és Ember* c. folyóiratban is. Az emberföldrajzi kutatások „melléktermékeként” készült történeti földrajzi adalékközlések - a korrekt tényleírások ellenére - nem jelenthetnek mintát a mai kutatók számára.

A felszabadulás után - a gyakorlati célokat szolgáló földrajzi kutatások előtérbe helyezésével - egy időre megfeledkeztünk a történeti földrajzról. A hazánk geográfiáját tárgyaló kézikönyvek, főiskolai tankönyvek és a tájföldrajzi monográfiák helytel-közzel tartalmaznak történeti földrajzi megállapításokat is. A természetátalakító munkák jellemzésénél és a gazdasági élet idő- és térbeli változásainak bemutatásánál a történeti földrajz témakörébe tartozó információkat is közölnék. í g y pl. a Magyarország tájföldrajza sorozatnak a Dunántúli-dombsággal foglalkozó kötete (1981) a természeti környezet társadalmi-gazdasági igénybevételének főbb szakaszait értékelve, továbbá a gazdasági élet alapágazatainak történeti fejlődését vázolja a mai földrajzi valóság történeti földrajzi „hátterét” is megalkotja. A történeti földrajz ezekben a komplex művekben még csak egy fejezet, mely – általánosságban - a tájpotenciál és a társadalmi-gazdasági jelenségek és mozgásfolyamatok kölcsönhatásait tárja fel.

PÉCSI MÁRTON és SÁRFALVI BÉLA *Magyarország földrajza* (1960) c. munkájában és az ezt követő, hazánk gazdaságföldrajzát tárgyaló könyvekben (MARKOS G Y. 1962, RADÓ S. 1963, BERNÁT T. 1981 stb.) a marxista földrajz fejlődéstörténeti vizsgálati módszere a történeti geográfia gyakorlati alkalmazásaként is felfogható. A termelőerők változásainak, térbeli fejlődésének, a területi munkamegosztás kialakulásának történeti földrajzi feldolgozásával, az ország és az egyes tájak múltbeli állapotának rekonstruálásával stb. még adósak vagyunk.

1. táblázat. A történeti földrajz speciális forrásai

1. A mai földrajzi valóság	2. írott emlékek	3. íratlan szellemi hagyatékok	4. Földrajzi nevek
szakirodalom térképek terepbejárás	levéltári (primér) forrás-bázis történelmi forráskiadványok (oklevéltárak) táj- és gazdaság történeti művek (megyei, városi monográfiák) korabeli könyvészet: földrajzi leírások földrajzi-gazdasági lexikonok, enciklopédiák almanachok kompaszok (címtár jellegű gazdasági kézikönyvek)	a szóbeli forrásoknak a regionális történeti földrajzi kutatásokban van jelentősége (pl. egy falu vizsgálatánál a hagyományozó ismeretek felhasználása)	ez a forráscsoport az írásban (térképeken, okleveleken) megörö- kített források szfé- rájában jelentkezik: pl. helynevek, dűlő-, (határ-)nevek, vízrajzi nevek stb.
5. Régi kéziratos és nyomtatott térképek	6. Látképek, rajzok, fényképek	7. Tárgyi emlékek	
ország- és tájtérképek (16. sz.-tól) topográfiai felmérésen alapuló táj- és településtérképek a 18.	régi rajzok, metszetek, festmények, látképek (pl. a településekről, várokról stb.)	archeológiai leletek, műemlékek, lakó- és gazdasági épületek, falu- és városképi	

sz.-tól (pl. a kamarai birtokokról, falvakról készült részletes határ és földhasznosítási térképek, az I-II. katonai felmérés szelvényei, a folyószabályozást, láp- és mocsárlecsapolást előkészítő térképek tematikus térképek (főleg a 19. sz. elejétől)	fényképdokumentumok, a 19. sz. második felétől képes levelezőlapok régi újságrajzok, légi fényképek interpretációja, az elpusztult kultúrák rekonstruálása	együttesek, településformák, antropogén tájelemek, termelőeszközök és termelvények (a tárgyi néprajz emlékei)	
--	--	---	--

A történeti földrajzi kutatások szerény műhelye a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, ahol a Nyírség, a Felső-Tisza-vidék és a Zempléni-hegység vizsgálatával foglalkozunk (FRISNYÁK S. 1978-1982, HANUSZ Á. 1980, NÉMETH P. 1979). Levéltári (térkép-) kutatásokon alapuló valóságfeltáró, helyzetelemző és -értékelő munkánk egyrészt a *földrajztanárképzés és a közművelődés* céljait szolgálja, másrészt *megalapozza gazdaságföldrajzi vizsgálatainkat*.

A történeti földrajz a demográfiai, a gazdaság- és településföldrajzi stb. jelenségek és tendenciák történelmi gyökereit tárja fel, s hozzásegít a ma is meglevő területi különbségek alapjainak megértéséhez. A történeti földrajz mai feladatait és a földrajztudomány rendszerében elfoglalt helyét hazai szakirodalmunk még nem fogalmazta meg, így e tanulmányban csak az alapvonásokat és a globális célkitűzéseket igyekszem vázolni. A történelmi előzmények és a mai (rész-) eredmények összefoglaló áttekintéséből is látszik, hogy a történeti földrajz, mint önálló diszciplína a kibontakozás, a kísérletezés (a téma- és módszerkeresés) stb. stádiumát éli. A történeti földrajz feladata a *földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának komplex feltárása és értékelése*. A modern történeti földrajznak a különböző területi egységek feldolgozásánál a természeti és a társadalmi-gazdasági környezet alrendszerének időben és térben folyton változó összefüggéseit és dialektikus kölcsönhatásait kell vizsgálnia *ember és gazdaság centrális szemlélettel*.

Az ember, mint a legfontosabb termelőerő tevékenységével szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll a földrajzi környezettel. Az ember és gazdasági tevékenysége (elsősorban termelő munkája) azért kap központi helyet a történeti földrajzban is, mert *az emberi munkán keresztül valósulnak meg a környezeti alrendszer-faktorok bonyolult, egymásra ható és egymással összefonódó kapcsolatai*. A történeti földrajz ennek a kapcsolatrendszernek idő- és térbeli változásait, fejlődésének alapvető sajátosságait tárja fel. A természeti ökoszféra és a társadalmi-gazdasági szféra kölcsönhatásai (pl. az erőforrások hasznosítása, a társadalom tájformáló-természetátalakító tevékenysége stb.) a régebbi koroktól napjaink felé haladva egyre intenzívebbé és dinamikusabbá válnak és az emberi haladás, a társadalmi-gazdasági fejlődés markáns kifejezői.

A történeti földrajz - a természetföldrajz eredményeire támaszkodva - a gazdasági és társadalmi jelenségek idő- és térbeli változásait kutatja *a gazdaságföldrajz általános törvényei és törvényszerűségei alapján*. A történeti földrajz a gazdaság-(társadalom,-) földrajz önálló tudományága, éppen úgy, mint pl. az ipar-, az agrár-, a népesség-, a település- stb. földrajz. Ideológiai alapja a dialektikus és történelmi materializmus, valamint a politikai gazdaságtan. Belső tagozódásából, tárgyából és kutatásfeladataiból következően a *történeti földrajz segédtudományai* a természetföldrajz, a társadalom- és gazdaságtörténet, a tárgyi néprajz, a történeti statisztika és a kartográfia. (A történeti földrajz speciális forrásait az 1. táblázat szemlélteti.)

A történeti földrajzban alkalmazott kutatási módszer és feldolgozási koncepció - *a földrajzi környezet modern szemlélete alapján* (PÉCSI M. 1979) - *a vizsgált területet integrált rendszernek kell hogy tekintse*. Az ember földrajzi környezete négy alrendszert, úgymint a természeti környezetet, az átalakított (mesterséges) környezetet, a társadalmi gazdasági környezetet és a politikai-kulturális környezetet foglalja magába (PÉCSI M. 1979). A regionális földrajzi kutatásoknak ezt, a környezeti potenciált feltáró és értékelő módszerét kell alkalmazni a múltbeli földrajzi állapotok rekonstruálásánál is. A történeti földrajznak tehát törekednie kell a földrajzi környezetet alkotó tényezők (az „ágazati

potenciálok") elemző és integrált feldolgozására. A környezetalkotó tényezők történeti földrajzi vizsgálata egy-egy mezo- vagy mikrotérségben alapját, tovább építhető magját alkothatja a földrajzi vizsgálatoknak, a terület- és gazdaságfejlesztő munkálatoknak. Így a történeti földrajz feladata a korábbi meghatározáshoz képest tovább bővül, a gyakorlati érdekű alapkoncepció szerint gazdagodik. A kultúrtáj (és erőforrásainak) valamely korban volt képét és fejlődését a környezeti alrendszer rekonstrukciójával, a környezeti faktorok összefüggéseinek és dialektikus kapcsolatainak feltárásával, integrált értékelésével szükséges teljessé tenni.

A történeti földrajzi munkák struktúráját - az előző gondolatokból eredően - a mai, modern tájföldrajzi monográfiák témaköreihez hasonlóan kell kialakítani, kiemelve a földrajzi környezet valamely korra jellemző specifikumait. A történeti földrajz - a források mennyiségétől és minőségétől függően - egy történelmi korszak komplex jellemzésére törekszik. A környezettípusok alkotó elemeit a mai terminológiával dolgozzuk fel, de az értékelésnél nem szakadhatunk el az adott korszak általános fejlődési színvonalától, az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hatótényezőktől. Az ún. *komparatív* (összehasonlító) módszerrel elkerülhetjük a megalapozatlan túl- vagy alulértékelést, a provinciális jellegű munkákban gyakran mutatózó fogyatékoságosságokat. Az egzakt módon mérhető társadalmi-gazdasági jelenségek, jelenségcsoportok a tágabb környezet (ország rész, teljes ország terület) általános fejlettségi szintjével összehasonlítva adják valódi értéküket.

Tudományágunk makro-, mezo- és mikroregionális téregységeket vizsgálhat. Magyarország történeti földrajzának feldolgozása a makro regionális vizsgálatok eredményeire épül. Mivel ilyen (nagy táj szintű) történeti földrajzi munkákkal még nem rendelkezünk, a mezo- és mikrotérségek (természeti tájak, történeti-néprajzi tájak, megyék vagy kisebb közigazgatási területek, egyes városi és falusi települések stb.) kutatása látszik reális feladatnak.

A történeti földrajz kutatásmetodikája megegyezik a geográfiában általános alkalmazott módszerekkel. A tartalmi eltérés (a társadalmi-gazdasági jelenségek múltbeli képének rekonstrukciója) néhány speciális forrás felhasználását és kutatási eljárást igényel. A *reduktív* (egyszerűsítő) módszereket alkalmazó történeti földrajz empirikus tudomány. A teljes földrajzi környezet elemeit genetikus módszerekkel vizsgálja, és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként értelmezi. Az „időkeresztmetszetek” egy terület egység fejlődési fokozataiként foghatók fel, melynek összefüggésrendszere és szerkezete térben és időben állandóan változik. A mai állapotokból is visszakövetkeztethetünk a régebbi korokra, ha ismerjük a fejlődés általános menetét, törvényszerűségeit és speciális jellemvonásait. A visszafelé vizsgáló, ún. *retrospektív* módszert ALAN R. H. BAKER alkalmazta először a történeti földrajzi kutatásokban. Hasonló az ún. visszafelé haladó (*retrogresszív*) módszer is, melyet Nyugat- és Közép-Európában a történelmi atlaszok készítésével kapcsolatban tapasztalhatunk.

A hazai történeti földrajzi kutatások - szinte kivétel nélkül - egy-egy táj (település) bizonyos korszakának rekonstrukciójára irányultak. A tájak teljes fejlődéstörténetét, a környezeti tényezők oksági összefüggéseinek és kölcsönhatásainak feltárását a külföldi (elsősorban szovjet, német és francia) szakirodalomban láthatjuk. A Szovjetunióban és Nyugat-Európában megjelent történeti földrajzi munkák a társadalmi termelés természetföldrajzi alapjait és a gazdasági jelenségeket az állandóan változó összefüggések alapján, tehát fejlődésében vizsgálják és értékelik. Így pl. foglalkoznak a természeti tájak múltbeli állapotának feltárásával (különös tekintettel a hidro- és biogeográfiai változásokra), a társadalom tájformáló (környezetalakító) munkájával, a mezőgazdálkodás, az ipari termelés, a kulturális (szellemi) tevékenység ősi centrumai, a régi közlekedőhálózat stb. rekonstrukciójával.

Történeti földrajzi kutatásaink (a Nyírség, a Felső-Tisza-vidék és a Zempléni-hegység területén) azt bizonyítják, hogy a természeti erőforrások (pl. a termékeny talajok, az ártér, az erdő, a vízfolyások) hasznosítása minden korban - a társadalom általános technikai-termelési felkészültségének megfelelően - teljeskörű volt, vagyis a kor színvonalán állott. *Minden történelmi korszak embere tudta, hogyan lehet a földrajzi környezet kedvező adottságait racionálisan hasznosítani.* A termelési-gazdasági tér speciális vonásait a vele összefonódó természeti környezet és a társadalmi-gazdasági tényezők, politikai feltételek stb. együttesen határozták meg. A különböző környezettípusok - mint a társadalmi termelés állandó és szükségszerű feltételei - többféle *termelési-gazdasági tér* kialakulását segítették elő. Pl. a Zempléni-hegységben a 18-19. sz.-ban a természeti erőforrások intenzív hasznosítása révén erdő-, gyümölcs-, szőlőtermelő, szántó-, rét- és legelőövezetek voltak a manufaktúráis ipari termelés és a kereskedelmi, kulturális stb. tevékenység kisebb-nagyobb jelentőségű gócaival. Az emberi munka a tájadottságok

(potenciál) kiaknázása során felgyorsította a földrajzi környezet változását. A spontán természetátalakító (legtöbbször a környezetet károsító) munkákat a 17—18. sz.-tól kezdve a tudatos tájalkító tevékenység váltotta fel (pl. a Felső-Tisza-vidéken láp- és mocsárlecsapolás, folyószabályozás stb.). *A történeti földrajz feladata az emberi munka tájformáló eredményeinek, a kultúrtáj változásainak és belső (társadalmi-gazdasági) mozgásfolyamatainak, az idő- és térbeli, a mennyiségi és minőségi változásainak feltárása, továbbá értékelése.*

A történeti földrajz speciális forrásairól és azok felhasználásáról e helyen szükségtelen a részletezés. Meg kell azonban említeni a régi (kéziratos) térképeket és a légifényképeket, amelyek nagyon jelentős információ mennyiséget szolgáltatnak. A 17-18. sz.-i térképek még az ősi, a nagy természetátalakító (folyószabályozási, láplecsapoló, meliorációs stb.) munkálatok előtti állapotokat őrzik, míg a 19. sz. második felétől készültek a tájváltozást, a földalap felhasználásában bekövetkezett korszakváltást szemléltetik. A térképelemzésekhez - a nagyobb terület egységekről készült térképművek mellett - a falvakról, városokról, uradalmakról stb. készült, általában igen részletes térképeket lehet a legeredményesebben felhasználni. Az Országos Levéltár és a Hadtörténeti Intézet térképtárára kívül a megyei levéltárak gazdag térképgyűjteményét kitűnően használhatjuk a regionális történeti földrajzi kutatásokban.

A retrospektív jellegű kutatómunkában eredményesen felhasználhatók a légifényképek is. A mai földrajzi valóságot ábrázoló, rendkívül sok információt tartalmazó légifotók a múltbeli (táj-) állapotok rekonstruálására is alkalmasak. A légifénykép interpretációval feltárható pl. a régi hidrológiai kép (a folyók, patakok régi medre, az alföldi folyókból kiágazó fokok és erek, a lecsapolt tavak körvonalai, az egykori mocsár- és láp vidékek), továbbá az elpusztult települések, az időközben elegyengetett antropogén tájelemek (pl. árkok, sáncok), az ősi utak stb. A föld alatt rejtőző régi kultúrák kutatásánál a függőleges tengelyű légifényképek sztereoszkópikus vizsgálata általános gyakorlattá vált (CSENDES L. 1980). A földtudományok művelői, elsősorban a geológusok, a geomorfológusok és a hidrológusok egyre szélesebb körben hasznosítják a légi (és űr-) felvételeket. A Hadtörténeti Térképtárnak a kutatóink rendelkezésére álló légifotó-gyűjteménye véleményünk szerint óriási forrástartaléka a regionális történeti földrajznak is. Az 1 : 25 000-es méretarányú légifényképek tartalmi értékelése (interpretálása) a szakirodalom és technikai eszközök megismerésével gyorsan elsajátítható kutatási módszer.

A történeti földrajz kutatás eredményeinek feldolgozása a történet- és földrajzírás egyéb szakterületeihez hasonló módszerrel valósítható meg. A régi térképek (és egyéb forrásművek) alapján igen jól használható tematikus térképvázlatok, strukturális és típusmodellek szerkeszthetők, s ezek - a szöveges leírással egyenértékű - információbázist képeznek. A térképvázlatok a természetföldrajzi és társadalmi (gazdasági) valóság olyan ábrázolásai, melyek a lényeges (specifikus) vonásokat emelik ki, mellőzve a téma vizsgálata szempontjából kevésbé fontos részleteket.

BIBLIOGRAPHY — IRODALOM

- ÁDÁM L.-MAROSI S.-SZILÁRD J. (szerk.) 1981: A Dunántúli-dombság. Dél-Dunántúl. (Magyarország táj földrajza 4.) - Akad. Kiadó, Bp. 704 p.
- BERNÁT T. (szerk.) 1981: Magyarország gazdasági földrajza. - Egyetemi tankönyv, B p.
- CHOLNOKY J. 1935: Hazánk és népünk egy évezreden át (A magyarság hajdan és most). - Bp. 213 p.
- CSÁNKI D. 1890-1913: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I - III. és V. köt. - Bp.
- CSENDES L. 1980: A légifénykép tartalmi értéke. - Földr. Közi. 28. (104.) 1-2. pp. 76-84.
- FODOR F. 1935: Történelmi és településföldrajz. - Földr. Közi. 63. 8-10. pp. 289-302.
- FRISNYÁK S. 1978/a: Adatok Rakamaz és környéke 18. századi település- és népességföldrajzához. - Szabolcs-Szatmári Szemle 1.
- FRISNYÁK S. 1978/b: Szabolcs-Szatmár megye régi térképei. - Szabolcs-Szatmári Szemle 4.
- FRISNYÁK S. 1979/a: Adalékok Tokaj történeti földrajzához. - Földr. Közl. 27. (103.) 1-3. pp. 125-129.
- FRISNYÁK S. 1979/b: A társadalom természetátalakító munkája Szabolcs-Szatmár megyében. - Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II.
- FRISNYÁK S. 1980/a: Szabolcs-Szatmár megye 18. századi történeti földrajzi vázlata. - A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8/F. Nyíregyháza.
- FRISNYÁK S. 1980/b: Adalékok egy hegyaljai telepésfaluról (Rátka) 18. századi földrajzához. - A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8/F. Nyíregyháza.

- FRISNYÁK S. 1980/c: Adalékok a Rétköz régi vízrajzához (A Szebecse-folyó). - Szabolcs-Szatmári Szemle 2.
- FRISNYÁK S. 1980/d: Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához (Ősi ártéri gazdálkodás Szamosszegen). - Alföldi Tanulmányok IV. Békéscsaba.
- FRISNYÁK S. 1982: Adalékok A Borsodi-ártér történeti földrajzához (Tiszatarján 18-19. századi képe). - A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 9/F. Nyíregyháza.
- GYÖRFFY GY. 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. - Bp.
- HANUSZ Á. 1980: Végardó és a Long-erdő 18. századi térképeken. - A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8/F. Nyíregyháza.
- HÉZSER A. 1922: Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. - Föld és Ember, 1.
- KÁVÁSSY S. 1979: Bevezetés a történettudományba. - Főiskolai jegyzet, Bp.
- LEDERER E. 1977: A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokontudományok elemei. - Egyetemi jegyzet, Bp.
- MARKOS GY. 1962: Magyarország gazdasági földrajza, - Bp.
- MAROSI S. 1981: Táj és környezet. — Földr. Ért. 30. 1. pp. 59-72.
- MENDÖL T. 1938: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. - Szentpéteri Emlékkönyv, Bp.
- NÉMETH P. 1979: Adatok a Felső-Tisza-vidék és a Nyírség történeti földrajzához. - Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II.
- ORTVAY T. 1882: Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig I-II. köt. - B.
- PÉCSI M.-SÁRFALVI B. 1960: Magyarország földrajza, - Akadémiai Kiadó, Bp. 327 p.
- PÉCSI M. 1979/a: A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. - Földr. Közl. 27. 1-3. pp. 17-27.
- PÉCSI M. 1979: A földrajzi környezet új szemléletű regionális vizsgálata. - MTA X. Osztályának Közleményei 1-3. pp. 163-176.
- RADÓ S. (szerk.) 1963: Magyarország gazdasági földrajza. - Egyetemi tankönyv. B p.
- TELEKI P. 1917: A földrajzi gondolat története. - Bp. 231 p.

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ALAPJAI

Dr. Frisnyák Sándor

1.1 Bevezető gondolatok

A történeti földrajz – a legtömörebb meghatározás szerint – az elmúlt korok leíróföldrajza. A „leírás” mai értelmezésünk és gyakorlatunk szerint nem egyszerűen a tények jelenségek, jelenségcsoportok és mozgásfolyamatok regisztrálását, hanem az összefüggés- és kölcsönhatásrendszer feltárását és szintézisalkotást is jelenti. A földrajzi térben és történelmi időben gondolkodó geográfusok egyre inkább arra is törekednek, hogy a mai valóságfeltáró és jelenségmagyarázó tevékenységüket a „történelmi gyökerek” (előzmények) ismertetésével egy nagyobb fejlődésfolyamatba építsék be. A társadalom- és gazdaságföldrajzban a „történeti visszatekintés” (mint háttérmagyarázat) általában a 18-19. századig terjed, mélyebbre csak egyes ágazati témáknál, pl. az agrárföldrajzban a létfenntartási rendszerek ismertetésénél nyúlnak vissza. (A nagy földrajzi felfedezések és feltáró munkák vizsgálata nem tartozik a történeti geográfia témaköréhez, ez a földrajztudomány történetével foglalkozó stúdiumok feladata.) A humángeográfia történeti szemléletmódja már a 20. század első felében is általánosnak mondható és mind jelentősebbé válik, ahogy a történeti földrajz – kezdetben mint a társadalomföldrajzi szintézisek „bevezető fejezete”, majd önálló diszciplínaként – fejlődik. A történeti földrajz – az általános felfogás szerint – nemzeti tudomány, s az eddig megjelent ilyen jellegű munkák (és szakmai bibliográfiák) is ezt igazolják. (Az egyes országok, régiók, szubrégiók stb. történeti földrajzi feldolgozásai mellett készültek nagyobb területeket átfogó szintézisek, mint pl. NORMAN J. G. POUNDS 1997-ben magyarul megjelent „Európa történeti földrajza” c. műve).

A történeti földrajz definíciója és fogalomrendszere – a kialakulásának időszakához hasonlóan – ma sem egységes, másképpen fogalmaznak a geográfusok és a történészek. A „másság” ellenére mind a földrajztudósok, mind pedig a történészek a múltbeli állapotok (tájváltozások) rekonstruálására törekednek, de a részletkérdésekben, a releváns tényezők megválasztásában, az alkalmazott módszerekben – természetesen – megjelennek a különbségek. A történeti földrajz – MENDÖL TIBOR megfogalmazása szerint – „az időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetesz is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza” (1938). Mendöl kortársa, BULLA BÉLA szerint a történeti geográfia feladata az, hogy „az elmúlt idők kultúrtájainak állapotáról rajzoljon szintetikus magyarázó képet” (1938). A kultúrtájcentrikus irányzat, amely a társadalom környezetátalakító munkáját, az emberi tevékenységi formák és a térbeli struktúrák vizsgálatát helyezi előtérbe, fokozatosan változik, tematikailag gazdagodik, az angolszász területeken pedig átalakul regionális gazdaság- és társadalomtörténetté. A szemlélet és a vizsgálat tárgyának megváltozása szükségszerűen a történeti földrajz meghatározását is korrigálja. A hazai történészek és geográfusok (BULLA BÉLA, GYÖRFFY GYÖRGY, KRISTÓ GYULA, MENDÖL TIBOR és SOMOGYI SÁNDOR) egymáshoz igen közelálló történeti földrajzdefinícióját is figyelembe véve új megfogalmazásra és feladatmegjelölésre van szükség.

A történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján.

1.2. A történeti földrajz kialakulása és fejlődése

A történeti földrajz az 1930-as években vált önálló diszciplínává. Kialakulásának kezdetei a 19. század második felére-végére tehetők, amikor a történeti geográfia egyes elemei megjelennek a regionális földrajzban, pl. a francia VIDAL DE LA BLACHE munkáiban. Sokáig az a felfogás uralkodik, hogy a történeti földrajz, mint a régmúlt idők leíróföldrajza csak bevezető fejezete lehet egy-egy régió, ország vagy kontinens komplex földrajzának. Ilyen koncepciót képvisel és ennek szellemében munkálkodik W. GÖTZ is, a híres gazdasági geográfus és német kortársai közül E. OBERHUMMER és K. KRETSCHMER. A történeti földrajzi ismereteket a leíróföldrajzban foglalják össze és alkalmazzák a modern geográfia három alapelvét, a TELEKI P. által is gyakran emlegetett genetikai elvet, a kauzalitást, vagyis az oksági összefüggések feltárását és a szintézisre való törekvést.

A történeti földrajz fejlődésének fordulópontja 1922-ben L. FEBVRE „A Föld és az emberi fejlődés: bevezetés a történeti geográfiába” c. művének megjelenése, amelyet hamarosan követ másik két tudós, M. BLOCH „A történelmi francia vidék eredeti jellemzői” (1931) és C. DARBY „Anglia történeti földrajza Kr. után 1800-ig” (1936) c. könyve. FEBVRE és BLOCH 1929-ben Strasbourgban megjelenteti a „Gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti évkönyv”-et, a forradalmi jelentőségű Annales-t, amelyben egy újfajta történetírás alapjait fogalmazták meg. A probléma-orientált és interdiszciplináris megközelítésű történetírást szorgalmazzák és VIDAL DE LA BLACHE gazdaságföldrajzi elveit alkalmazzák. Az Annales-iskola a történelem és földrajz közötti kapcsolatokat sürgeti, harcol a környezeti determinizmus ellen és hatásosan érvel a possibilizmus mellett. A FEBVRE és BLOCH köré csoportosuló tudósok nemcsak megújították a történelemkutatást és -írást, hanem a szemlélet- és módszerváltásukkal megteremtették a történeti geográfia elméleti alapjait is.

Az Annales-iskola alapvető tantétele a (gazdaság-) földrajz és a (társadalom-) történet elválaszthatatlansága. A két tudományág összefonódását és gyümölcsöző kapcsolatát a szintetizáló regionális történeti feldolgozások bizonyítják. A történeti geográfiát R. DION retrospektív humán földrajzként értékeli (1948) és C. DARBY-val együtt azt állítja, hogy „minden földrajztudomány történeti geográfia”. Szerintük a jelenlegi kultúrtájban az elődök tájformáló-gazdasági tevékenysége és korunk társadalmának alkotásai összegződnek, így ennek mai leírása-állapotrajza is történeti földrajzzá válik. Az elmúlt társadalmak anyagi kultúrájának rekonstruálását az összehasonlító (komparatív) módszerek alkalmazásával lehet (és kell) megvalósítani.

A történeti földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő irányzata a topográfiai rekonstrukció és az önálló történeti földrajz. Az Annales-iskola elveti az ún. pozitivistá szemléletet és módszert, helyette az oknyomozó, a jelenségek és folyamatok összefüggésrendszerét és kölcsönhatásait feltáró történeti földrajzi kutatásokat tartja fontosnak. Mindezek ellenére a 19-20. századi történeti topográfiák tudományos értéke felmérhetetlen, ma is alapvető forrásai a jelenségmagyarázó-értékelő és szintetizáló történeti geográfiának. A topográfiai rekonstrukciók és történelmi helységnévtárak olyan időben készülnek, amikor még a földrajz is magán viseli az államismék leíró (pozitivistá) módszerét.

Az 1970-es években jelentős változás történik a földrajztudomány fejlődésében, amikor a korábbi ágazati szemlélettől eltávolodva mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban a térbeli jelenségek integrált elemzése és értékelése került előtérbe. A globális, makro- és mikroregionális földrajzi folyamatok komplex vizsgálatában, különösképpen a társadalom- és gazdaságföldrajzi feldolgozásokban nagyobb szerepet kap a fejlődéstörténeti szemlélet, a történeti geográfia alkalmazása.

A történeti földrajz paradigmaváltása Nagy-Britanniában az 1960-as évek vége felé kezdődik és hatása az európai tudományos műhelyek többségében is érvényesül. A cambridge-i történeti földrajzi iskola – amely a francia Annales-iskolát tekinti példaképének – ALAN R. H. BAKER vezetésével a történeti társadalomföldrajzot új fejlődéspályára helyezi a kutatás témakörének gazdagításával és a módszerek korszerűsítésével. A humángéográfia történeti irányzatát a

társadalom olyan multidiszciplináris szemléletű megközelítése jellemzi, amely új módon fogalmazza meg az idő, tér és társadalom kölcsönhatásrendszerét. BAKER hangsúlyozza, hogy a történeti földrajz ne csak a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatásait vizsgálja, hanem az ember „tudattal” (osztállyal) folytatott küzdelmét is. M. BILLINGE, a cambridge-i történeti földrajzi iskola másik neves képviselője az ember és a struktúra korrelációját feltáró kutatásaiban arra keres választ, hogy az egyén az intézményrendszer folyamatos újrateremtésével miként járul hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. BAKER és BILLINGE szerint a történeti földrajznak mint határtudománynak mind a geográfia, mind a történelem módszereit és szemléletét alkalmaznia kell.

1.3. A hazai történeti földrajz irányzatai és eredményei

A hazai történeti földrajz – elsősorban a német és a francia irányzatok hatására – az 1920/30-as években kezd kibontakozni, de az előzményei régebbi időkre, a 18-19. századra vezethetők vissza. A 18-19. századi történeti földrajzi feldolgozások, helységnévtárak és statisztikai gyűjtemények mind a historikusok alkotásai és alapvető forrásai a táj- és helytörténeti kutatásoknak. Egyes régi, ún. állapotörögzítő lexikonok, vármegye- és helységleírások (pl. VÁLYI ANDRÁS, MAGDA PÁL és FÉNYES ELEK munkái) már történeti földrajzzá „érlelődtek”. A topográfiai rekonstrukciók közül nagyra értékelhető ORTVAY TIVADAR „Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig” (Bp. 1882) és CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” (Bp. 1890-1913) c. munkája. A nagy, átfogó leírások mellett a 19. század vége felé részlettanulmányok is megjelennek a Földrajzi Közleményekben és más periodikákban, szintén a történészek tollából.

A történeti földrajz első hazai geográfus művelői TELEKI PÁL és CHOLNOKY JENŐ tanítványai közül kerülnek ki. Teleki „A földrajzi gondolat története” (Bp. 1917) c. klasszikus könyvében a történeti geográfia tudományelméleti kérdéseivel és e témakörben szükséges hazai kutatásokkal is foglalkozik. CHOLNOKY több dolgozatában értekezik a történelem és a földrajz kapcsolatáról, hangsúlyozva e két tudományterület egymásra utaltságát. 1935-ben megjelenteti „Hazánk földje és népe egy ezredéven át (A magyarság hajdan és most)” c. történeti földrajzát, amelyben az idő- és térbeli változásokat rekonstruálja és részletesebben tárgyalja a vármegyék kialakulására ható természetföldrajzi tényezőket. Könyve gazdag forrásanyagra épül, de nem teljed ki a történeti geográfia minden témakörére és egyes megállapításai túlhaladtak, nem felelnek meg a történettudomány akkori eredményeinek és szemléletmódjának. CHOLNOKY e könyvét mintának, vagy még inkább programadásnak szánta.

Az 1920/30-as években a humán geográfiában megjelenik a történeti földrajzi szemlélet. FODOR FERENC – a korszak egyik legjelentősebb geográfus tudósa – a társadalom- és gazdaságföldrajzi munkáiban (pl. A Jászság élete c. monográfiájában is) foglalkozik az emberi tevékenységi formák időbeli változásaival, térbeli differenciálódásával és a környezetátalakítás (= kultúrtájteremtés) folyamatával. Tudományelméleti és -történeti elemzéseiben úgy foglal állást, hogy „a történeti földrajz mint önmagáért való tudomány nem állhat meg egyedül, hanem mindig csak egy fejezete lehet valamely táj leíró földrajzának”. Hasonlóan gondolkodik a kor másik jeles tudósa, HÉZSER AURÉL is, aki következetesen alkalmazza a történeti földrajzi módszert ország- és tájleírásaiban, sőt több önálló történeti geográfiai tanulmányt is ír (pl. Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságáról. Telkibányáról stb.). 1938-ban LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR a 18-19. századi kéziratos térképek – mindenekelőtt az első katonai felmérés 1:28 800-as méretarányú szelvényeinek felhasználásával – elkészíti „Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt” c. falitérképét, amellyel a történeti földrajzi kutatások igen jelentős forrással gazdagodnak. GLASER LAJOS Lászlóffy ösvízrajzi mappája és levéltári kutatásai alapján 1939-ben megírja

„Az Alföld régi vízrajza és a települések” c. tanulmányát, amelyben igen fontos összefüggéseket tár fel, anyagrendszerezésével és modellalkotásával (a Glaser-féle „kamarák”) „kulcsot ad” az alföldi makrorégió történeti földrajzi, településtörténeti stb. vizsgálatához. PRINZ GYULA (CHOLNOKYval és TELEKivel) írt „Magyar Földrajz” (Bp. 1936) c. könyvében az emberi munkával és az államföldrajzi képpel foglalkozó fejezetekben már jelentős szerepet kap a fejlődéstörténeti szemlélet, a régi idők geográfiai jellemzése. MENDÖL TIBOR a településföldrajz művelőjeként közel került a történeti geográfiához és annak egyik legkiemelkedőbb művelője. A Szentpéteri Emlékkönyvben (1938) érdekes elméleti fejtegetéseket és megállapításokat közöl a történeti földrajzról. Felfogása szerint a történeti földrajz feladata az elmúlt korok tájállapotának rekonstruálása. Hangsúlyozza azonban, hogy a „a földrajzot a múltból csak az érdekli, ami a jelenlegi állapot magyarázatára szolgál, csak addig megy vissza a múltba, ameddig a jelenlegi állapot gyökerei nyúlnak...” MENDÖL a táj állapotán „a benne működő tájformáló erőknek, folyamatoknak, életjelenségeknek összességét” érti, s ez a kultúrtájban (vagy – szerinte – jobb magyar szóval a „műtáj”-ban) jelenik meg. Az önálló történeti földrajz – MENDÖL megfogalmazásában – a régi idők kultúrtájainak magyarázó leírása és fejlődésének ábrázolása. S ezzel a tudományelméleti alapvetéssel hosszúidőre meghatározza a hazai geográfusok előtt álló feladatokat. MENDÖL az elméleti alapok tisztázása mellett a Domanovszky-féle „Magyar művelődéstörténet” c. könyvsorozatban (1939-1943) és „A Kárpát-medence földrajza” (Bp. 1947) című, BULLA BÉLAVAL közösen írt könyvében mesterien jellemzi a hazai kultúrtáj kialakulását, fejlődését, a megtelepülés módját és a magyarság termelő-országépítő tevékenységét. A felsorolt példák mellett még sok olyan – kisebb terjedelmű – tanulmány jelenik meg a tárgyalt időszakban, amelyek a történeti geográfia témakörébe sorolhatók. 1921-ben KOGUTOWICZ KÁROLY „Föld és Ember” címmel olyan folyóiratot indít (és szerkeszt), amely csaknem egy évtizeden át fórumot biztosít az antropogeográfiai és történeti földrajzi írásoknak. Kogutowicz is írt történeti földrajzot a „Dunántúl és a Kisalföld írásban és képben” c. monográfiájában (1930). A magyar történeti földrajz sokat köszönhet az etnográfusoknak (BÁTKY ZSIGMOND-nak és GYÖRFFY ISTVÁN-nak) is, akik az ősfoglalkozások és a településtörténet témaköréből (az alföldi tanyavilág kialakulásáról, térszerkezetéről, a kétbeltelkes, ún. „kertes városok” feltárásáról stb.) publikált tanulmányaikkal nagyban hozzájárultak a kultúrtájfejlődés és a régi gazdálkodás rekonstruálásához.

1945 után az alkalmazott, gyakorlati célokat szolgáló geográfiai kutatások előtérbe helyezésével és a „szomszédaink érzékenységre tekintettel” a történeti földrajzi munkák megjelentetése hosszú időn át szünetel. A népesség- és településföldrajzi diszciplína művelői (pl. BECSEI JÓZSEF, BELUSZKY PÁL, BOROS FERENC, ENYEDI GYÖRGY, LETTRICH EDIT, MENDÖL TIBOR, TÓTH JÓZSEF és mások) a fejlődéstörténeti szemlélet és módszer alkalmazásával a történeti geográfia elveit is érvényesítik. Fordulópontot jelent és a történeti geográfia műveléséhez mintát és egyfajta „bátorítást” ad GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” c. könyvének megjelenése (1963).

GYÖRFFY történeti földrajzában az Árpád-kori (az egész Kárpát-medencére kiterjedő) Magyarország természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzát a megyebeosztás szerint tagolva rekonstruálja kb. 20 000 oklevél és egyéb könyvészeti források alapján. Minden vármegyéről először összefoglaló képet rajzol, amelyben a korabeli természeti viszonyok jellemzése mellett foglalkozik a népességgel, a honfoglalás előtt itt élt etnikumokkal, a településhálózattal, a mezőgazdasági és ipari termeléssel, a közlekedéssel stb. A térképekkel is illusztrált történeti földrajzi szintézist gazdag adattári rész egészíti ki, minden Árpád-kori helység (vár, város, falu, posta) leírásával. S ez a feldolgozásmód összhangban áll a könyvének bevezető – fogalmi meghatározásokkal, elméleti és tudománytörténeti áttekintéssel foglalkozó – fejezetével. GYÖRFFY szerint a történeti földrajz tárgya „egy terület adott történelmi korban fennállott természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak földrajzi szempontokból rendszerezett leírása

történeti források alapján”. (GYÖRFFY történeti földrajzának 1963-tól 1987-ig megjelent három kötetében 32 Árpád-kori vármegye jellemzése található, több mint 2100 oldalon).

A hazánk geográfiáját tárgyaló kézikönyvek, felsőoktatási tankönyvek és a tájföldrajzi monográfiák helyel-közzel tartalmazzak történeti földrajzi megállapításokat is. A környezetátalakító munkák jellemzésénél és a gazdasági élet összehasonlító, múltbeli állapotát is értékelő leírásokban történeti földrajzi elemek is fellelhetők. A „Magyarország tájföldrajza” című, 1967-ben induló könyvsorozat egyes tanulmányaiban, mint pl. az antropogén tájalakítás, a természeti adottságok és erőforrások gazdasági hasznosítása, a regionális földrajz történeti irányzata is megjelenik. A sorozat 4. kötetében (1981) BELUSZKY PÁL-nak a természeti környezet társadalmi-gazdasági igénybevételének főbb szakaszairól írt tanulmánya tulajdonképpen a Dél-Dunántúl modern szemléletű történeti földrajza.

Az 1983-as év „határkő” a hazai történeti földrajz fejlődésében. A történeti geográfiát korábban a társadalom- és gazdaságföldrajzosok művelték, most egy természetföldrajz-tudós, SOMOGYI SÁNDOR „A magyar honfoglalás földrajzi környezete” c. munkájában – régi hiányt pótolva – a mai országterület 9-10. századi természeti képét (és a környezetfelhasználás formáit) jeleníti meg rekonstruált tájtypus-térképén. Somogyi az Alföld történeti földrajzáról írt dolgozataiban a természeti környezet változásait és a társadalom integrált környezetátalakító-tájformáló tevékenységét vizsgálja. S ezzel a természettudományos megközelítésű történeti földrajzi szintézissel elindul egy olyan – a történeti ökológia művelői által is vizsgált – kutatási program, amelynek célja az ökoszféra változásainak, anyag- és energiamozgás-folyamatainak feltárása. Somogyi megfogalmazása (1988) szerint a történeti földrajz „olyan önálló tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad hű és megbízható, a tájalakító tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén és magyarázatán alapuló leírást”.

Az etnográfusok közül ANDRÁSFALVY BERTALAN, BALASSA IVÁN, DANKÓ IMRE, GUNDA BÉLA, KÓS KÁROLY, KÓSA LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SZABADFALVI JÓZSEF, TARISZNYÁS MÁRTON, UJVÁRY ZOLTÁN, VIGA GYULA és mások történeti néprajzi tanulmányai kitűnően hasznosíthatók a történeti földrajzban is. Andrásfalvy differenciált ártéri gazdálkodás-elmélete (1970) és egy mintaterületről, a Duna Tolna és Baranya megyei szakaszának ősi ártéri (fok-) gazdálkodásáról írt monográfiája (1975) alapján a történeti geográfiának és a gazdaságtörténetnek is teljesen újra kell értékelnie az alföldi tájak feudális kori gazdálkodásáról megrajzolt régi – leegyszerűsített – képet.

A történeti földrajz kialakulását és fejlődését, ezen belül a hazai eredményeit összefoglaló képből megállapítható, hogy a történeti geográfia, mint önálló diszciplína, a kibontakozás, a kísérletezés (a téma- és módszerkeresés) stádiumát éli. [A tudománytörténeti áttekintéshez tartozik az is, hogy a szerző, FRISNYÁK SÁNDOR 1990-ben megírta a „Magyarország történeti földrajza” c. egyetemi-főiskolai tankönyvét, amely ebben a témakörben az első teljesnek mondható szintézis (A Szerkesztő)].

1.4. A történeti földrajz tárgya

A tudományelméleti és -történeti áttekintésünk egyértelműen szemlélteti azt a gondolkodásbeli változást, amely a kultúrtájfejlődés kutatásától elvezet a történelmi korok tájainak komplex geográfiai megjelenítéséhez. A trendek az erősen társadalomtudományi jellegű (többnyire a historikusok által művelt) történeti földrajz természettudományi irányba való elmozdulását jelzik. Nagyon jelentős ebből a szempontból a történeti természetföldrajz, amely a geográfiai környezet változásait az ember megjelenésétől, az őstársadalmaktól kezdve napjainkig vizsgálja (a régebbi időkkel a paleogeográfia foglalkozik). A természet- és társadalomtudomány kutatási eredményeit szintetizáló történeti geográfia – éppen úgy, mint korunk földrajzi valóságát feltáró munkák – a jelen megértését is szolgálja, sőt tanulságait a terület- és gazdaságfejlesztési koncepciók is hasznosítják.

A történeti földrajz tárgya a természeti környezet és a társadalom. A természeti környezet az őstársadalmak korában még ún. nyers- (ős-) táj, amelynek erőforrásait és adottságait az emberi létfenntartási rendszerek igyekeznek racionálisan hasznosítani. A természeti környezet (= Naturlandschaft) – a gazdasági igénybevétel intenzitásától függően – átalakul, s ezt a humanizált teret kultúrtájnak (Kulturlandschaft) nevezzük. A kultúrtáj kialakítása és térbeli növelése az emberiség monumentális alkotása, amelynek folyamatát a tudomány még nem tárta fel kellő részletességgel. Az ember a mikrokörnyezetében, mindennapi mozgásterében kerül kapcsolatba az ökoszféra elemeivel. A társadalom termelő munkája, gazdasági aktivitása az ember és a környezet lokális jellegű kapcsolatát globálissá növelte.

Az első kultúrtájak izolált területek és kezdetben – a talaj kimerülése, a termőképesség romlása miatt – vándorolnak. A nyomásos földművelési rendszer kialakulása és a „gazdasági kényszer” (a növekvő népesség élelmiszer- és mezőgazdasági eredetű nyersanyagellátása) stabilizálja a kultúrtájakat. A síksági területeken kialakult kultúrtájak a dombsági és alacsony középhegységi tájakra, az agrártevékenységre alkalmas teraszos folyóvölgyekben a magasabb hegyvidékek és az intramontán medencék felé is terjeszkednek. A különálló kisebb kultúrtájak térbeli növekedése (diffúziója) nagy összefüggő agrár régiók kialakulását eredményezi. A feudális kor kultúrtájai egyértelműen mezőgazdasági területek és települések. Az ipari fejlődés a városok és a nyersanyagtermelő körzetekben átformálja a hagyományos (agrogén) kultúrtájat, így kisebb-nagyobb területeken a technogén jelleg válik dominánssá. Az ökoszféra humanizációja a környezetkímélő területhasznosítás mellett olyan természetkárosító-tájromboló tevékenységet is elindít, amely az ipari korban felfokozódik és napjainkban már katasztrofális méreteket ölt.

Az emberi tevékenységi formák differenciálódnak és térbeli rendszereket alkotnak. A feudális kori környezetgazdálkodás mind lokális, mind regionális szinten a tájpotenciál függvényében tagolódik. Az agrárfalvak (és -városok) munkahelyövezetei stabilizálódnak, pl. a közép-európai tájakon az ártereket réti- és legelőgazdálkodásra, az ármentes térszíneket szántóművelésre, a kedvező expozíciójú dombsági lejtőket (hegylábfelszíneket) szőlő- és gyümölcstermelésre hasznosítják. A „gazdasági tájhatár” csak kisebb mértékben mozdul el, főleg a középhegységi erdő és az agrárterület érintkezési sávjában. A tradicionális határhasználat az agroökológiai potenciál megváltozásával és a társadalmi-gazdasági tényezők hatására (a piaci kereslet növekedésével vagy csökkenésével, a termelőeszközök és módszerek fejlődésével) módosulhat. Pl. hazánkban az alföldi amfibikus árterek monokultúrás állattenyésztése és az ármentes térszínnek (= életkamrák) földművelő, helyenként és koronként gabona-monokultúra-jellegű gazdálkodása a 19. századi folyószabályozó és ármentesítő munkák következményeként teljesen átformálódik. Az integrált környezetátalakító tevékenység mellett a szerkezetváltás még az infrastruktúra-rendszer kiépítésének és egyéb társadalmi-gazdasági faktoroknak is tulajdonítható. Az ökológiai és az ökonómiai tényezők tehát együtt alakítják-formálják ezeket a (specializált) térszerkezeti egységeket. Az európai kultúrtájtörténet – s ezen belül a Kárpát-medence történeti földrajza is – azt bizonyítja, hogy az azonos ökológiai feltételek azonos emberi alkalmazkodási folyamatokat indítanak el. A hasonló tájakon – az árterek és az ármentes életkamrák példájánál maradva – mégsem egységes a struktúra, mert az egyes kistérségek tevékenységi rendszerét a társadalmi-gazdasági faktorok különbözőképpen befolyásolják.

A történeti földrajz alapfeladata, hogy ezeket a térszerveződési folyamatokat nyomon kövesse és feltárja a struktúrák belső mozgásfolyamatait és kapcsolódásait más térszerkezeti egységekhez. A történettudomány művelői – pl. R. CAMERON – a nyugat-európai gazdasági tájak (régiók) kialakulását a 12. századra datálják. Közép- és Kelet-Európában később (a Kárpát-medencében csak a 19. században) indul meg ez a folyamat. Az előzményeket, az eltérő – általában természetföldrajzi nagytájakhoz kapcsolódó – feudális kori térszerkezeteket is nevezhetjük (hipotetikus) régióknak. A régió R. BUTLIN (1990) definíciója szerint osztályozási és gyakorlati eszköz, alkalmazása elméletileg különféle módszerekkel és

határokkal bármilyen időszakra lehetséges. A történelmi idők (hipotetikus) régiófelosztása mind a történetírásban, mind a történeti geográfiában eszköz a térbeli gazdasági jelenségek és folyamatok rendszerezéséhez, oknyomozó-magyarázó leírásához.

A történeti korok tájváltozásait a szüntelenül működő természeti erők és folyamatok mellett az antropogén jelenségek idézik elő. Az emberi tevékenység gyorsítja (növeli) vagy lassítja (csökkenti) a természeti folyamatok társadalomra ható következményeit. A történeti földrajz az antropogén tájformálás és a természeti környezet változásait általában a természetes növénytakaró és a vízhálózat átalakulásával szemlélteti, de kisebb mértékben helyet kap a klímaváltozás, a tömegmozgásos jelenségek, a termőföldpusztulás stb. jellemzése is. Az ún. kis jégkorszak, amely a 14. századtól az 1860/70-es évekig tartott, Európa egyes mezőgazdasági régióiban a termelés (és ezzel összefüggésben a népesség) csökkenését eredményezte. Az éghajlatromlás következményei (pl. éhínség, járványos betegségek) nagy területeken tapasztalhatók, míg az antropogén tájalakító munkák (pl. a folyószabályozás és ármentesítés) a mikroklímát nem befolyásolják, csak lokális és mikroklímaváltozásokat eredményeznek. A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása és az ármentesítések a folyók legendás hírű halállományát a korábbinak kb. 5%-ára csökkentette! A környezeti változások társadalomra gyakorolt hatása az ökológiai impulzus időtartamától és intenzitásától függ.

A modern történeti földrajz a természeti és a társadalmi-gazdasági környezet szféráinak és alrendszerének időben és térben folyton változó összefüggéseit vizsgálja ember- és gazdaságcentrikus szemlélettel.

Az ember, mint a legfontosabb termelőerő, aktivitásával szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll a földrajzi környezettel. TÓTH JÓZSEF szerint ezt a kapcsolatot az alkalmazkodás és az átformálás tevékenységi rendszere jellemzi. Nem passzív viszonyról van szó: az alkalmazkodás (pl. az Alföld ősi ártéri gazdálkodása, az óvilági száraz öv monokultúrás nomád állattenyésztése, a közép-ázsiai oázisgazdálkodás stb.) a társadalom nagyfokú aktivitását, a természeti adottságok és erőforrások racionális hasznosítását jelenti. Az alkalmazkodás tehát a gazdálkodási tér átformálását is eredményezi (pl. az öntöző- és oázisgazdálkodás esetén karézek, víztározók, csatornák, gátak stb. építése). Az ember és gazdasági tevékenysége azért kap központi helyet a történeti földrajzban is, mert az emberi munkán keresztül valósulnak meg a környezeti alrendszerfaktorok bonyolult, egymásra ható és egymással összefonódó kapcsolatai. A történeti földrajz ennek a kapcsolatrendszernek idő- és térbeli változásait, a kultúrtájfejlődés alapvető sajátosságait (belső szerkezetét és mozgásfolyamatait) tárja fel. A természeti ökoszféra és a társadalmi-gazdasági szférák kölcsönhatásai (pl. az erőforrások hasznosítása, a társadalom tájformáló-környezetátalakító tevékenysége stb.) a régebbi koroktól napjaink felé haladva egyre intenzívebbé és dinamikusabbá válnak.

1.5. A történeti földrajz feladata és módszere

A történeti geográfia feladata – mint az előzőekből is kitűnik – a földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának komplex földrajzi feltárása és értékelése. A természeti geográfia (és a társtudományok) eredményeire támaszkodva a társadalmi és gazdasági jelenségek idő- és térbeli változásait kutatja a társadalomföldrajz általános törvényei és törvényszerűségei alapján. A történeti geográfia a társadalomföldrajz önálló tudományága éppen úgy, mint pl. a népesség-, település-, agrár-, ipar- stb. földrajz. Belső tagolódásából, tárgyából és kutatásfeladataiból következően a történeti földrajz segédtudományai a természetföldrajz, a régészet, a társadalom- és gazdaságtörténet, a tárgyi és történeti néprajz, a történeti statisztika, a kartográfia stb.

A történeti földrajzban alkalmazott kutatási módszer és feldolgozási koncepció – a geográfiai környezet modern szemlélete alapján – a vizsgált területet integrált rendszernek tekinti. PÉCSI

MÁRTON szerint (1979) az ember földrajzi környezete négy alrendszert, ún. természeti, az átalakított (mesterséges), a társadalmi-gazdasági és a kulturális-politikai környezetet foglalja magában. A regionális földrajzi kutatásoknak ezt a környezeti potenciált feltáró és értékelő módszerét lehet alkalmazni a múltbeli földrajzi állapotok rekonstruálásánál is. A kultúrtáj (és erőforrásainak) valamely korban volt képét és fejlődését a környezeti alrendszerek rekonstrukciójával, a környezeti faktorok összefüggéseinek és kölcsönhatásainak feltárásával, integrált értékelésével rajzolhatjuk meg.

A történeti földrajzi munkák struktúráját – az előző gondolatokból eredően – a mai, modern társadalomföldrajzi szintézisek témaköreihez hasonlóan kell kialakítani, kiemelve a földrajzi környezet meghatározott korra jellemző specifikumait.

A történeti földrajz egy-egy történelmi korszak komplex geográfiai jellemzésére törekszik. Az országok, régiók (vagy más nagy terület egységek) történeti földrajzát a társadalom- és gazdaságtörténeti korszakbeosztás alapján kell tagolni. A mezo- és mikrotájak, egyes települések feldolgozásánál a periodizáció alapjai a fejlődés helyi korszakjelzői („csomópontjai”) is lehetnek. A környezettípusok alkotóelemeit a mai terminológiával dolgozzuk fel, de az értékelésnél nem szakadhatunk el az adott korszak általános fejlődési színvonalától, az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hatótényezőktől. A komparatív (összehasonlító) módszerrel elkerülhető a megalapozatlan túlértékelés vagy alulértékelés, a provinciális jellegű munkák gyakran jelentkező fogyatéka. Az egzakt módon mérhető társadalmi-gazdasági jelenségek, jelenségcsoportok a tágabb környezet (ország, rész, teljes országterület) általános fejlettségi szintjével összehasonlítva adják reális értéküket.

Tudományágunk makro-, mezo- és mikroregionális téregységeket vizsgál. Egy-egy ország történeti földrajzának feldolgozása a makroregionális vizsgálatok eredményeire épül. Ha ilyen (nagy táj szintű) történeti földrajzi munkák még nem íródtak, a kisebb területi egységek, régiók, történeti-néprajzi tájak, vármegyék, városi és falusi települések stb. kutatása látszik reális feladatnak.

A speciális források miatt a történeti földrajzi kutatómunkában nemcsak a geográfiai módszereket, hanem a történeti kutatásmetodikát is szükséges alkalmazni. A reduktív (egyszerűsítő) módszerekkel dolgozó történeti földrajz empirikus tudomány. A teljes földrajzi környezet elemeit genetikus módszerekkel vizsgálja és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként értelmezi. Az időkeresztmetszetek egy területi egység fejlődési fokozataiként foghatók fel, amelynek összefüggésrendszere és szerkezete állandóan változik. A mai állapotokból is visszakövetkeztethetünk a régebbi korokra, ha ismerjük a fejlődés általános menetét, törvényszerűségeit és speciális jellemvonásait. A visszafelé vizsgáló, ún. retrospektív módszert ALAN R. H. BAKER alkalmazta először a történeti földrajzi kutatásokban. Hasonló a retrogresszív (= visszafelé haladó) módszer is, amelyet a történelmi atlaszok készítésénél alkalmaznak Nyugat- és Közép-Európában. Amerikában és Nyugat-Európában a történeti földrajzot történészek írják, s ennek tulajdonítható az, hogy ezekben a monográfiákban a természeti környezet múltbeli állapotának és változásainak megjelenítése általában szegényes (a hidro- és biogeográfiai vonatkozásokra és a társadalom környezetátalakító és -károsító munkájára korlátozódnak).

A hazai történeti földrajzi kutatásokhoz a régi (kézíratos) térképek és a légifényképek igen jelentős információmennyiséget szolgáltatnak. A 17-18. századi térképek még az ősi, a nagy környezetátalakító (folyószabályozó, láp- és mocsárlecsapoló) munkálatok előtti állapotokat őrzik, míg a 19. század második felétől készült mappák a tájváltozást, a környezethasználatban bekövetkezett korszakváltást szemléltetik. A térképelemzésekhez – a nagyobb terület egységekről szerkesztett mappák mellett – a városokról, falvakról, uradalmakról stb. készült, általában igen részletes térképeket lehet eredményesen hasznosítani. Az Országos Levéltár és a Hadtörténeti Intézet térképtára mellett a megyei és egyházi levéltárak gazdag térképgyűjteményeit használhatjuk fel a regionális történeti földrajzi kutatásokban.

A mai földrajzi valóságot ábrázoló, rendkívül sok információt tartalmazó légifotók a múltbeli (táj-) állapotok rekonstruálására is alkalmasak. A légifénykép-interpretációval feltárható pl. a régi hidrogeográfiai kép (a folyók, patakok régi medre, az alföldi folyókból kiágazó fokok és erek, a lecsapolt tavak körvonalai, az egykori mocsár- és lápvidékek), továbbá az elpusztult települések, az elegyengetett antropogén tájelemek (pl. árkok, sáncok), az ősi utak stb. A föld alatt rejtőző régi kultúrák kutatásánál a függőleges tengelyű légifényképek sztereoszkopikus vizsgálata általános gyakorlattá vált. A Hadtörténeti Térképtár légifotó-gyűjteménye értékes forrástartaléka a regionális történeti földrajznak is. Az 1:25 000-es méretarányú légifényképek tartalmi értékelése (interpretálása) a vonatkozó szakirodalom és a technikai eszközök megismerésével gyorsan elsajátítható kutatási módszer.

A történeti földrajz kutatáseredményeinek feldolgozása a történet- és földrajzírás egyéb szakterületeihez hasonló módszerrel valósítható meg. A régi térképek (és egyéb forrásművek) alapján igen jól használható tematikus térképvázlatok, strukturális és típusmodellek szerkeszthetők, s ezek – a szöveges leírással egyenértékű – információbázist képeznek. A térképvázlatok a természetföldrajzi és társadalmi (gazdasági) valóság olyan ábrázolásai, amelyek a lényeges vonásokat emelik ki, mellőzve a téma vizsgálata szempontjából kevésbé fontos részleteket.

Irodalom

- Bak B.–Izsák É. 2000. Történeti földrajz. In: Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Bp. pp. 451-453.
- Bak B. 1998. Magyarország történeti topográfiája. Bp.
- Beluszky P. 2001. A Nagy-Alföld történeti földrajza. Bp.-Pécs.
- Boros L. 1999. A Kárpát-medence szőlő és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Boros L. 2000. Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Bulla B.-Mendöl T. 1947. A Kárpát-medence földrajza. Bp.
- Cameron, R. 1994. A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Bp.
- Cholnoky J. 1935. Hazánk és népünk egy ezredéven át (A magyarság hajdan és most). Bp.
- Csánki D. 1890-1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III. és V. kötet. Bp.
- Dobány Z. 1999. A Cserehát történeti földrajza (18-20. század). Nyíregyháza.
- Fejér L. (szerk.) 2001. Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története. Bp.
- Fodor F. 1935. Történelmi és településföldrajz. Földrajzi Közlemények pp. 289-302.
- Frisnyák S. 1990. Magyarország történeti földrajza. Bp.
- Frisnyák S. (szerk.) 1996. A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Frisnyák S. (szerk.) 1998. A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Frisnyák S. (szerk.) 2000. Az Alföld történeti földrajza I-II. Nyíregyháza.
- Frisnyák Zs. 2001. A magyarországi közlekedés krónikája. Bp.
- Fülek Gy. (szerk.) 1999. A táj változásai a Kárpát-medencében. Gödöllő.
- Glatz F. (szerk.) 1996. A magyarok krónikája. Bp.
- Györffy Gy. 1987-1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV. Bp.
- Kókai S. 1999. Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza.
- Hézer A. 1922. Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. Föld és Ember 1. Szeged.
- Kristó Gy. 1986. Történeti földrajz. In: A történelem segédtudományai (szerk. Kállay I.). Bp.
- Marosi S. 1999. A földrajzi táj kutatások összetettsége és alkalmazhatósága. Bp.
- Mendöl T. 1938. Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Szentpéteri Emlékkönyv, Bp.
- Ortvay T. 1882. Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig I-II. Bp.

- Pécsi M. 1979. A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. Földrajzi Közlemények pp. 17-27.
- Pounds, Norman J. G. 1997. Európa történeti földrajza. Bp.
- Rácz L. 1997. Az európai gazdaság-világ történeti földrajza. Szeged.
- Somogyi S. 1988. A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány 11. pp. 863-869.
- Somogyi S. (szerk.) 2000. A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. Bp.
- Teleki P. 1917. A földrajzi gondolat története. Bp.
- Tóth J. 1996. A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza (szerk. Perczel Gy.). Bp. pp. 587-596.

A HONI TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ KIALAKULÁSA, SZÜNETELTETÉSE ÉS MEGÚJULÁSA

Kókai Sándor – Horváth Gergely

Bevezetés

A történeti földrajz feladata a földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának feltárása és oknyomozó magyarázata. Feladatainak történészek és földrajztudósok általi megfogalmazása és a hisztogeográfia meghatározása a következőképpen összegezhető: a történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződését vizsgálja írott források alapján (FRISNYÁK S. 1983, 2002, GYŐRI R. 2002, HAJDÚ Z. 2005).

A történeti földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő irányzata a historikusok által művelt topográfiai rekonstrukció és a geográfusok önálló történeti földrajza, amely a pozitivista szemlélet és módszer helyett az oknyomozó, a jelenségek és folyamatok összefüggésrendszerét és kölcsönhatásait feltáró kutatásokat tartja fontosnak.

Tudománytörténeti áttekintésünkben a történeti topográfia és statisztika eredményeivel nem foglalkozunk, de fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a 19-20. századi történeti topográfiai tudományos értéke felmérhetetlen, ma is alapvető forrásai a jelenségmagyarázó-értékelő szintetizáló történeti geográfiának és a történettudománynak (BAK B. 1998, FRISNYÁK S. 2002).

1. A történeti földrajz hazai kezdetei

Az egyetemes történeti földrajz kibontakozása a 19. század második felére-végére (pl. KARL GUSTAV ADOLF KNIES 1853. BRUNO HILDEBRAND 1848 THOMAS EDWARD CLIFFE LESLIE 1860 stb.), önálló tudományterületté alakulása az 1920-as évekre tehető, amikor a történeti geográfia egyes elemei megjelennek a regionális földrajzban, különösen a francia PAUL VIDAL DE LA BLACHE és a német WILHELM GÖTZ, EUGEN OBERHUMMER és KONRAD KRETSCHMER munkáiban, de kiemelendő még (pl. BRAUDEL, TOYNBEE, MARC BLOCH, LUDEN, FEBVRE, FRIDRICH RATZEL stb.) szerepe is. GYŐRI R. (2002, 2005) joggal állapítja meg, hogy a modern történeti földrajz egyidős az emberföldrajz (antropogeográfia) megjelenésével.

A honi történeti földrajz, mint az elmúlt korok leíró földrajza, egyrészt a francia és német földrajztudomány hatására, másrészt egy belső – a korábbi évszázadban megindult – fejlődési folyamat, mindenekelőtt az emberföldrajz megjelenésének hatására és annak eredményeire épülve az 1930-as években jelent meg és vált önálló diszciplínává (BULLA B. 1938).

A hazai történeti földrajz geográfus művelői TELEKI PÁL (1878–1941) és CHOLNOKY JENŐ (1870–1950) tanítványai közül kerültek ki. TELEKI *A földrajzi gondolat története* (1917) című könyvében, CHOLNOKY több előadásában, írásművében és az 1935-ben a Földrajzi Közlemények hasábjain megjelent *Földrajz és történelem* című tanulmányában érintőlegesen foglalkozik a történet- és földrajztudomány kapcsolatával, a történeti földrajz kutatófeladatával és tudományrendszertani helyével.

FODOR FERENC (1887–1962) – a korszak kiemelkedő földrajztudósa, TELEKI egyik legfontosabb munkatársa – társadalom- és gazdaságföldrajzi munkáiban (pl. az 1942-ben megjelent *A Jászság életrajza* című monográfiájában) foglalkozik az emberi tevékenységi formák időbeli változásaival, térbeli differenciálódásával és a környezetátalakítás (kultúrtájteremtés) folyamatával. Tudományelméleti és -történeti elemzéseiben viszont úgy foglalt állást, hogy „a történeti földrajz, mint önmagában való tudomány nem állhat meg egyedül, hanem mindig csak egy fejezete lehet valamely táj leíró földrajzának” (idézi FRISNYÁK S. 1983). Hasonlóan gondolkodtak a korszak geográfusai, akik egyébként tájrajzi műveikben a történeti földrajzi megközelítést is alkalmazták és a komplex geográfiai jellemzésre törekedtek. Kutatásmódszertani elemzéssel és feladatmegjelöléssel, a hisztogeográfia egyetemes és hazai történetével BULLA BÉLA (1906–1962) és Mendöl Tibor (1905–1966) is

foglalkozott. BULLA (1938) szerint „a történeti földrajz nem lehet csupán háttérvázlat az események mögé, és szakítani kell az egyszerűsítő determinista megközelítéssel is. Nem történelemmagyarázat, hanem tájmagyarázat a célja, és feladata az elmúlt idők kultúrtájairól szintetikus és magyarázó kép rajzolása”. MENDÖL (1938) szerint „A történeti földrajz sajátos helyzetű tudomány: sajátjának, segédtudományának tekinti mind a történettudomány, mind a geográfia, ám más-más aspektusa érinti: a geográfiát elsősorban a mai állapot előzménye, a történettudományt pedig az események háttere, színpada érdekli”.

A két háború közti időszakban nem működött olyan tudományos műhely, amely a történeti földrajz művelését tekintette volna feladatának. Ugyanakkor nem volt olyan egyetemi vagy főiskolai földrajz tanszék és kutatóhely, ahol – a regionális földrajz részeként, alkotó elemeként – ne foglalkoztak volna a történeti geográfiával. A már említett szerzőkön kívül GLASER LAJOS, HÉZSER AURÉL, KALMÁR GUSZTÁV, KOGUTOWICZ KÁROLY, LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR, MARJALAKI KISS LAJOS, MOHOLI (KARAKASEVICH) KÁROLY, TEMESY GYÖZÖ, WALLNER ERNŐ és még sokan mások alkalmazták a történeti földrajz módszertanát a tájrajzi és helytörténeti művek, doktori értekezések és egyéb műfajok megalkotásánál (BULLA B. 1938, MENDÖL T. 1938, KRISTÓ GY. 1986, GYÖRI R. 2002, 2005).

A hazai történeti földrajz kialakulási korszakát a kommunista hatalomátvétel (1948) előtt – fogalmazhatunk úgy, hogy az utolsó pillanatban – BULLA BÉLA és MENDÖL TIBOR *A Kárpát-medence földrajza* (1947) című könyvének megjelentetése zárta le. A kötetben a MENDÖL által írt *Az emberformálta táj a Kárpát-medencében* című fejezet Magyarország történeti földrajzának megjelenítése, amit a vázolt korszak legjelentősebb – a későbbi továbbhaladást megalapozó, hagyományátörökítő – teljesítményének értékelhetjük.

A történeti földrajz hazai tudománytörténetének első időszakát egy kényszerű szüneteltetési korszak követte, de – mint látni fogjuk – a „felszín alatt” a munkálatok azért folytatódtak. A pártállami korszakban a történeti földrajz – különösen a szomszéd népek érzékenységeire hivatkozva – tiltott tudományterület volt. A politikai hatalomváltáskor földrajztudósaink nem követték a hazai tudományosságna a marxizmus jegyében végbemenő átalakulását, ezért a belügyminiszter 1949-től 1952-ig betiltotta a Magyar Földrajzi Társaság működését, és nem engedélyezte a Földrajzi Közlemények megjelentetését sem. „A földrajztudomány jelentős részében a történeti szemlélet háttérbe szorult, a társadalomföldrajz nem vállalhatta a történeti folyamatosságot” (HAJDÚ Z. 2005). Tudományterületünk 1920-1930-as évekbeli eredményeit – a tájrekonstrukciós szemléletet és annak kutatómódszertanát – a geográfusok idősebb nemzedéke különböző egyetemi stúdiumokba integrálva azonban tovább örökölte. A globális és regionális szintű elemzések, amelyek a kommunista hatalomátvétel előtti idők gazdasági elmaradottságát jelenítették meg, a „megtűrt” kategóriába tartoztak (FRISNYÁK S. 2002, GYÖRI R. 2002, 2005, HAJDÚ Z. 2005). Az ilyen jellegű írásművek csak egyes regionális földrajzi könyvek és tanulmányok bevezetéseként vagy apróbb fejezeteként jelenhettek meg.

2. A történeti földrajz hazai újjászületése

Az 1960-as évek vége felé, amikor a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán előrehaladt a Földrajz Tanszék építése-szervezése, az oktatók megkezdték a régiókutatást, elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatát. Tájkutató munkájuk első periódusában nem kaptak kellő támogatást, így pl. nem kaptak a hivatalos statisztikai forrásokat meghaladó információkat, ezért az 1970-es évek közepén a kutatóhely egyes tagjai témát változtattak, a társadalom- és gazdaságföldrajzi jelenségek és folyamatok helyett a megye gazdasági elmaradottságának („hátrányos helyzetének”) történeti gyökereit igyekeztek feltárni. A Nyírség, a Szatmár–Beregi-síkság és a Rétköz rekonstruált állapotrajza egy szegénységzóna létezését tárta fel, amely összefügg a Kárpát-medencére jellemző nyugat-kelet irányú fejlettségi különbség („kultúrlejtő”) meglétével is. A hisztogeográfiai kutatómunka szükségessé tette az összehasonlító vizsgálatokat is, amelyek kiterjedtek a Bodroghöz, a Taktaköz, a Zempléni-hegység, majd a Hernád-völgy és a Cserehát tájakra is (KÓKAI S. 2016a, 2016b, 2019, 2020).

A nyíregyházi földrajz tanszék történeti földrajzi kutatóműhelye Frisnyák Sándor munkásságával bontakozott ki, és a kis kollektíva, a belső és külső műhelytagok teljesítménye beépült abba a szaktudományi reformfolyamatba, amelynek eredményeként paradigmaváltás történt és a hisztogeográfia önállósulhatott. A műhelytagok a lokális és mikroregionális terekről írt – a történeti geográfia eredményeit is tartalmazó – tanulmányai 1973-tól 1987-ig az Acta Academiae Paedagogicae

Nyíregyháziensis „Földrajz” sorozatában kerültek közlésre (KOZMA K. 2019). Nagyobb szakmai közösség előtt először FRISNYÁK SÁNDOR tartott előadást a nyírségi életkamra történeti tájhasználatáról és térszerveződéséről 1980-ban a MENDÖL TIBOR születésének 75. évfordulója alkalmából Szarvason rendezett tudományos konferencián. Az első katonai felmérés (1780–1782) térképszelvényei és egyéb források alapján tartott előadását a jelenlevő vezető magyar geográfusok pozitívan értékelték, biztatásukra 1983-ban kutatási eredményeit összefoglalva elkészítette és sikeresen megvédte *A Szatmár–Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza* című kandidátusi értekezését. Tudományos minősítésével az MTA X. Földtudományi Osztálya a történeti földrajzot legitimálta, és ennek hatására a magyar földrajztudomány műhelyeiben, az egyetemi tanszékeken és a kutatóintézetekben egyre többen kezdtek történeti földrajzi, táj- és környezettörténeti kutatásokkal foglalkozni. FRISNYÁK SÁNDOR az 1980-as évek vége felé először speciálkollégium keretében, majd az 1989/1990-es tanévben már kötelezően felveendő tantárgyként tanította hazánk történeti földrajzát. Az előadások anyagából – és az évtized elejétől a Kárpát-medence teljes területére kiterjedő tudományos eredményeinek felhasználásával – megírta a *Magyarország történeti földrajza* (1990) című egyetemi-főiskolai tankönyvét, amely a pályatársak megítélése szerint alapmű, az e témakörben írt első tudományos szintézis (BOROS L.–VIGA GY. 2004, HAJDÚ Z. 2005, DÖVÉNYI Z. 2019).

A történeti földrajzi kutatásoknak ebben az időszakában már kialakulófélben voltak a tudományközi kapcsolatok, amelyek révén – a különböző megközelítési módszerek megismerésével és alkalmazásával – a történeti idő és tér vizsgálatakor egyre eredményesebbé váltak az elemzések és a szintézisek. A nyíregyházi kutatóhely az 1970-es évektől kezdve jó együttműködést létesített a régészekkel (NÉMETH PÉTER, JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN), a történészekkel (TAKÁCS PÉTER), és mindenekelőtt a néprajztudósokkal (BELLON TIBOR, DANKÓ IMRE, DÁM LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, VIGA GYULA), továbbá a működési körzetében munkálkodó mives kismesterekkel, valamint a helytörténetírással foglalkozó tanárokkal is.

A honi történeti földrajz, régészet, néprajz, település- és gazdaságtörténet fejlődésére termékenyítően hatott a néprajztudós ANDRÁSFALVY BERTALANNAK a differenciált ártéri gazdálkodásról írt értekezése (1971), ugyanis a 325 000 km²-nyi Kárpát-medence területének 15%-ára kiterjedő, mintegy 48 700 km² összterületű folyóvízi ártéri síkságokat, lápokot, mocsarakat korábban haszonvehetetlen területként jellemezték, azonban a szerzőnek a Duna Tolna és Baranya vármegyék menti szakaszán folytatott kutatásai szerint valójában az ártéri övezet szervesen beépült a jobbágyi-paraszti gazdaságok idő- és térbeli rendjébe és a regionális munkamegosztásba. Ugyancsak alapvető jelentőségűek voltak SOMOGYI SÁNDOR (1926–2015) földrajztudósnak a honfoglalás és kora Árpád-kor tájtípusairól és tájhasználatáról írt tanulmányai, valamint az azokat összegző, a mai országterületre vonatkozóan megszerkesztett honfoglalás kori tájtípustérképe (1983). A differenciált ártéri gazdálkodás modellértékű feldolgozása és a honfoglalás kori tájtípustérkép alapvető szemléleti és kutatómódszertani váltást indított el, különösen az Alföld-kutatók körében. A változás folyamatának eredményei a rendszerváltozást követő években teljesedtek ki (PALÁDI-KOVÁCS A. 2011, KÓKAI S. 2016, 2016, 2020).

A történeti földrajz szünetelő és megújulási korszaka között nem lehet konkrét időponthatárt megjelölni, inkább egy 1983-tól számítható és napjainkig terjedő változási folyamatról beszélhetünk.

3. A hazai történeti földrajz az ezredforduló környékén és az azóta eltelt időszakban

3.1. A történeti földrajz nyíregyházi műhelye

A nyíregyházi tanszék tudományos kisugárzó hatását jelentős mértékben növelte a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója tiszteletére rendezett, a Kárpát-medence és egyes régióinak (Alföld, Felvidék, Dunántúl és a Kisalföld, Kárpátalja, Erdély, Délvidék, továbbá Nyíregyháza, a Nyírség és a Felvidék) történeti földrajzával foglalkozó nemzetközi konferencia-sorozat (1996–2006). Az előadások anyagát terjedelmes kötetekben jelentették meg, és azokat eljuttatták a hazai szakmai műhelyeken kívül a határon túl élő magyarság tudományos központjaiba is. Különleges esetként a tanszék és a társrendező Zürichi Magyar Történelmi Egyesület közös kiadványaként jelent meg 2004-ben a *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)* című nemzetközi szimpózium anyaga.

A nyíregyházi műhely tagjai közül pl. BOROS LÁSZLÓ Tokaj-Hegyalja és a Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának, DOBÁNY ZOLTÁN a Cserehátnak, a Hernád-völgynek és a Taktaköznek, KORMÁNY GYULA a Rétköznek, KÓKAI SÁNDOR a Bánságnak a történeti földrajzát dolgozta fel. A kutatók a rendszerváltozást követő másfél évtizedben a Felvidék, Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság tudományos központjaiban is tartottak konferencia-előadásokat, egyetemi, főiskolai tanórákat és ismeretterjesztő tanfolyamokat a Kárpát–Pannon-térség történeti földrajzáról, különböző időmetszetekben vagy – 1920-ig terjedően – teljes fejlődési folyamatként, vezérelvként követve azt a gondolatot, hogy a kultúrtáj kialakítása és a gazdasági élet térszerkezete a Kárpát-medence népeinek közös alkotása, történelmi öröksége. Munkásságukkal igyekeztek azt is alátámasztani, hogy a megújult történeti földrajz a Kárpát-medence népeinek történelmi megbékélését is szolgálja, egyúttal alapja lehet egy új szomszédságpolitikának is.

A Kárpát-medence történeti földrajza című konferencia-sorozat is folytatódott Tokaj-Hegyalján, 2001-től 2018-ig Szerencsen, majd 2019-től Sárospatakon. „A magyar földrajz szerencsi műhelyében” kezdetben a Zempléni-hegység és tágabb környezete, majd 2009-től – MAROSI SÁNDOR (1929–2009) kezdeményezésére – a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) területére, vagy egyes országrészekre (történeti régiókra) koncentrálnak. A szerencsi konferenciákon megközelítően négyszáz, döntően történeti földrajzi előadás hangzott el, melyet 16 kötetben, összesen 6700 oldal terjedelemben jelentettek meg (HORVÁTH G. 2018). A konferenciakötetek, valamint a „melléktermékként” íródott *Szerencs monográfiája* (FRISNYÁK S.–GÁL A. 2005) és *A Zempléni-hegység földrajzi lexikona* (FRISNYÁK S.–GÁL A.–HORVÁTH G. 2009) is jelentősen gazdagította a régió és hazánk hisztogeográfiáját. A konferenciák, tudományos ülésszakok megszervezésében és lebonyolításában Szerencsen GÁL ANDRÁS gimnáziumi igazgató, Sárospatakon pedig TAMÁS EDIT múzeumigazgató szerzett elévülhetetlen érdemeket.

Összességében a FRISNYÁK SÁNDOR vezette nyíregyházi tanszék és szakmai műhely joggal tekinthető iskolateremtőnek és a történeti földrajz megújítójának, szerteágazó tevékenysége a honi történeti földrajzot egyetemes nemzeti tudománnyá emelte (GYÖRI R. 2005, BELUSZKY P. et al. 2007, GÁL A.–HANUSZ Á. 2010, HORVÁTH G. 2018, TAMÁS E.–KÓKAI S. 2019, KÓKAI S. 2019, 2020).

3.2. A történeti földrajz további műhelyei

A 20. század végén és különösen az ezredforduló után a történeti földrajz újabb műhelyei és kutatói jelentek meg, maradandó eredményeket alkotva, az 1983-as akadémiai elismertség és intézményesültség következtében már nemcsak tájföldrajzi tanulmányokba beágyazottan, hanem önálló tájtörténeti művekben is. A történeti geográfia – a földrajztudomány rendszeréhez hasonlóan – differenciálódni kezdett, általános (elméleti), ágazati és regionális részekre tagolódott, és az egyes részterületeken is jelentős munkák születtek. Közülük kiemelendő BELUSZKY PÁLnak (1936–2022), a történeti településföldrajz és a magyar történeti földrajz története egyik meghatározó egyéniségének (TINER T. 2017, 2023, GYÖRI R. 2024) a munkássága. *A Nagyszőlő történeti földrajza* című 2001-ben megjelent kötete a magyar történeti földrajz kiemelkedő és iránymutató alkotása. Könyvének sikeres szakmai fogadtatása ösztönözte a kétkötetes *Magyarország történeti földrajza* (2005, 2008) című monográfia írására-szerkesztésére, ezzel szerzőtársaival (GÁL ZOLTÁN, HAJDÚ ZOLTÁN, MAJDÁN JÁNOS és NAGY MARIANN) együtt megalkotta a dualizmus kori Magyarország legteljesebb, a társadalmi-gazdasági folyamatok minden területére kiterjedő, modern szemléletű oknyomozó történeti földrajzi szintézisét (PAP N. 2015).

A magyar történeti földrajz másik meghatározó egyénisége, DÖVÉNYI ZOLTÁN már pályakezdő éveiben (elsősorban a helytörténeti jellegű írásaiban) is foglalkozott történeti földrajzi kérdéskörökkel, az 1990-es évektől pedig az ágazati történeti földrajz rendszertanába tartozó történeti demográfiai tanulmányokkal gazdagította tudományterületünket. BECSEI JÓZSEF, CSAPÓ TAMÁS, ILLÉS ZOLTÁN, KOCSIS ZSOLT és LENNER TIBOR településföldrajzi műveiben, tájrajzaiban is nyomon követhető a történeti földrajz tudományelméleti és módszertani követelményeinek érvényesítése (FRISNYÁK S.–KÓKAI S. 2015).

A történeti földrajz az elmúlt három évtized alatt a korábbinál nagyobb mértékben jelenik meg a társadalomföldrajzi művekben, ennek megfelelően beszélhetünk történeti közlekedésföldrajzról (ERDŐSI FERENC, FRISNYÁK ZSUZSA, MAJDÁN JÁNOS), történeti közigazgatási, illetve államföldrajzról (HAJDÚ ZOLTÁN) és hadtörténeti földrajzról (NAGY MIKLÓS MIHÁLY, SUBA JÁNOS) is. CSÜLLÖG

GÁBOR, HORVÁTH GERGELY és SÜLI-ZAKAR ISTVÁN a történeti régiókról, a regionalizmusról és a regionalizációs folyamatokról, valamint a gazdasági centrumtérsegekről, SUBA JÁNOS a magyar államhatárok kijelöléséről közölt forrásértékű tanulmányokat, KOCSIS KÁROLY pedig a Kárpát–Pannon-térség történeti etnikai és népességföldrajzáról írt könyveket és tanulmányokat, valamint a Kárpát-medence és régiói demográfiai változásairól szerkesztett térképeket és atlaszokat. DEMETER GÁBOR és SZULOVSKY JÁNOS meghatározó kutatási területük mellett a történeti geográfiát is művelik, és a Kárpát-medence területi különbségeiről tematikus térképeket és atlaszokat szerkesztenek. PAP NORBERT a mohácsi csatamező, FRISNYÁK SÁNDOR pedig – többek között – a Gödöllői-dombság történeti tájhasználatát és struktúraváltozásait rekonstruálta (FRISNYÁK S.–KÓKAI S. 2015).

A tudományterület elismertségnek újabb fokát jelentette, amikor FRISNYÁK SÁNDOR 2014. évi előterjesztése alapján az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága – tudományterületünk legmagasabb irányító és döntéshozó testülete – támogatta egy történeti földrajzi albizottság létrehozását, és az első három évre megbízta KÓKAI SÁNDORT az elnöki, CSÜLLÖG GÁBORT a titkári feladatok ellátásával. Az alakuló ülést 2015. április 25-én Sárospatakon, a trinitáriusok egykori kolostorában tartották. A helyválasztásnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak: Sárospatak a középkortól iskola- és tudásközpont, és mint ilyen, a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye, környezete, a Tokaj-hegylajai borvidék pedig történeti kultúrtáj (FRISNYÁK S. 2021). Az Albizottság elnöke, valamint TAMÁS EDIT felvázolták a történeti földrajz hazai történetét, DÖVÉNYI ZOLTÁN, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság elnöke pedig tudománytörténeti és tudományelméleti alapozással meghatározta a történeti földrajzi kutatómunka rövid és hosszú távú feladatait, fontosabb tárgyköreit, és biztosította a résztvevőket további támogatásáról (NAGY M. M. 2015, SIPOS A. M.–NAGY M. M. 2021).

A tudományterület életében jelentős fordulatot jelentett, hogy KÓKAI SÁNDOR alapító szerkesztőként 2013-ban megindította a *Történeti Földrajzi Közlemények* című folyóiratot, megteremtve egy olyan szakmai fórumot, amely nemcsak publikációs lehetőséget nyújt, hanem egy komoly összetartó erőt is jelent szaktudományunknak. 2015-től a *Történeti Földrajzi Közlemények* az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézete közös folyóirataként jelenik meg.

3.3. Történeti ökológiai és humánökológiai kutatások

A történeti tértudományoknak a rendszerváltoztatást követő kibontakozása és gyors fejlődése egyrészt a kívülről érkező hatások, másrészt a nyíregyházi hisztogeográfiai kutatóhely kisugárzásának köszönhető. A historikusok már korábban is folyamatosan értesültek a cambridge-i egyetemen megindult szemlélet- és módszertani változásokról, a pozitívista jellegű történeti topográfiát felváltó regionális társadalom- és gazdaságtörténet eredményeiről (TIMÁR L. 1989). Részben ennek folyományaként 1986-ban a Bernben tartott nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson legitimációt nyert a történeti ökológia, mint önálló tudományterület (R. VÁRKONYI Á. 2000a, b), szoros kapcsolatban a kissé tágabb értelmű humánökológiával, amely – mint szintetizáló tudomány – az ember és a természet együttélését vizsgálja a különböző korszakokban és a hosszú távú folyamatok hatásaiban. Első hazai műhelye – elsősorban R. VÁRKONYI ÁGNES (1928–2014) tudományos szervező és kapcsolatépítő tevékenységének köszönhetően – Budapesten alakult meg, majd a tudományos intézetekben és az egyetemi tanszékeken (pl. Sopron, Pécs, Miskolc stb.) egyre többen váltak követőivé. Kutatási eredményeiket nemcsak a tudományos konferenciákon ismertették, hanem beépítették az oktatómunkájukba, és a szakmai folyóiratokban, periodikákban és tanulmánykötetekben is közreadták. A történeti ökológia magyarországi megjelenésével nagyjából egyidőben alakultak meg olyan tudományos műhelyek is, amelyek természetföldrajzi alapozású, forrásművek elemzésére és terepvizsgálatokra épülő táj- és környezettörténeti kutatásokat folytattak. Ilyen volt a FÜLEKY GYÖRGY (1945–2018) által létrehozott és vezetett gödöllői tájtörténet-kutató műhely, mely 1995-től 2018-ig tíz jelentős konferenciát rendezett *A táj változásai a Kárpát-medencében* összefoglaló címmel. A konferenciasorozat több mint félezer előadása gondosan szerkesztett kötetekben jelent meg, jelentősen gazdagítva a Kárpát-medence és egyes tájegységei, tájegységrészei tudományos ismeretét. A megjelent makro- és mikroregionális szintű témafeldolgozásokban – többek között korábban nem, vagy kevésbé figyelembe vett talajtani és régészeti eredményeket is felhasználva – olyan környezet-rekonstrukciók valósultak meg, amelyek szemléletükben és módszertanukban is modellértékű, követendő példát

jelentettek nemcsak a tájkatatóknak, hanem a társtudományok művelőinek is. FÜLEKY GYÖRGY halálát követően a tudományos konferencia-sorozat sajnos évekig szünetelt, de 2024 elején újraéledt, és remélhetően még sokáig folytatódni fog az alapító szellemében.

Egy további műhely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Őslénytani Tanszékén alakult meg, amikor 2006-ban KÁZMÉR MIKLÓS indított útjára egy interdiszciplináris jellegű környezettörténeti konferenciasorozatot, amelynek ülészekai a Kárpát-medencében és egyes tájain az utóbbi 500 évben lejátszódott környezeti eseményeket elemezték történeti és természettudományi források alapján. A műhely munkájába a kezdetek óta bekapcsolódtak a hagyományos történeti geográfia kutatói is. A konferenciák tudományos eredményei tanulmánykötetekben jelentek meg (KÁZMÉR M. 2009, 2010, 2011, DEMETER G. et al. 2021).

Külön ki kell még emelni RÁCZ LAJOS „egyszemélyes” szegedi kutatóműhelyét, amely széleskörű nemzetközi kapcsolatokat és együttműködést kiépítve a Kárpát-medence éghajlattörténetével, azon belül különösen az ún. „kis jégkorszak” történetével foglalkozik. Kutatásainak összefoglaló munkái alapvető forrást jelentenek a Kárpát-medence történeti földrajzával, különösen az agrártörténettel foglalkozó kutatók számára.

Zárszó

E rövid összegzés zárásaként elmondható, hogy a környezettörténet, a tájtörténet és a történeti ökológia között léteznek ugyan szemléleti és módszertani különbségek, de a célkitűzés azonos: a természeti és az ember átalakította környezet változásainak, valamint a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatás-rendszerének oknyomozó vizsgálata. A témafeldolgozások azt bizonyítják, hogy a társ- és rokontudományok vázolt – két-három évtizedes – eredményei fontosak és hasznosíthatók a történészek és történeti földrajz geográfus kutatói számára is, és ez fordítva is értelmezhető. A tudományközi együttműködésre törekvés mellett sürgető feladattá vált az említett diszciplínák tudományrendszertani, tudományelméleti és módszertani sajátosságainak pontos meghatározása, továbbá rövid és hosszú távú szakterületi és együttműködési munkaprogramok megalkotása.

A történeti földrajz WINFRIED SCHENK (2009) definíciója szerint „olyan történeti tértudomány, amely az emberi tevékenységek térben releváns folyamataival és azokból eredő térbeli struktúrákkal foglalkozik a múlt egy időszakában” (in NAGY M. M. 2021 4-5. old.). A hisztogeográfia tehát a múltra irányuló, de a jelen megértését szolgáló tudományterület, amely eleven kapcsolatot teremt a múlt, a jelen és a jövő között és eredményeit a jövőre irányuló tájtervezés, terület- és településfejlesztés is hasznosítja. A néprajz- és a történettudományhoz hasonlóan a történeti földrajz is egyetemes nemzeti tudomány, művelése és eredményeinek közreadása előmozdíthatja nemzetstratégiai céljaink megvalósítását, az önismeret gazdagodását, a hazaszeretet, valamint a helyi és regionális identitástudat elmélyítését (FRISNYÁK S. –KÓKAI S. 2015).

Irodalom

BAK BORBÁLA 1998: Történeti földrajz. – In: Bertényi Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Pannonica – Osiris, Budapest, pp. 77–97.

BAK BORBÁLA – IZSÁK ÉVA 2000: Történeti földrajz. – In: Karátson Dávid (szerk.): Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon Enciklopédia. Urbis, Budapest, pp. 491–493.

BELUSZKY PÁL – FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ZOLTÁN – GYÖRI RÓBERT – HAJDÚ ZOLTÁN – RÁCZ LAJOS – SZILÁGYI ZSOLT 2008: Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án). – Korall 31. pp. 5–22.

BERÉNYI ISTVÁN 2004: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: Ötvös István (szerk.): Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, pp. 631–651.

BERÉNYI ISTVÁN 2014: Megjegyzések a történeti földrajz új témáihoz. – In: Gál András – Kókai Sándor (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs, pp. 73–80.

BERÉNYI ISTVÁN 2015: „Tér a történelemben”. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 3–13.

- BERÉNYI ISTVÁN 2018 Történeti földrajz a történezhallgatók PhD képzésében. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 264–271.
- BOROS LÁSZLÓ 2018: Gál András tájföldrajzi és történeti földrajzi munkássága. Történeti Földrajzi Közlemények 6. 1. pp. 189–194.
- BOROS LÁSZLÓ–VIGA GYULA (szerk.) 2004: Frisnyák Sándor munkássága. – Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 115 p.
- BRUNO HILDEBRAND 1848: Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft. Frankfurt,
- BULLA BÉLA 1938: Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. – In: Kumorovitz Lajos Bernát – Szilágyi Loránd (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Budapest. pp. 73–106.
- CHOLNOKY JENŐ 1935: Földrajz és történelem. – Földrajzi Közlemények 63. 1. pp. 57–62.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2017: Süli-Zakar István. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 2. pp. 213–215.
- DEMETER GÁBOR 2017: Történeti kérdések földrajzi szempontból: Mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai). – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3-4. pp. 22–36.
- DEMETER GÁBOR – KERN ZOLTÁN – PINKE ZSOLT – F. ROMHÁNYI BEATRIX – VADAS ANDRÁS – BÍRÓ LÁSZLÓ (szerk.) 2021: Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 274 p.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN 2019: Aki visszaadta nekünk a történeti földrajzot: Frisnyák Sándor. – In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza–Sárospatak, pp. 7-8.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN 2021: Nemcsak Bánság! Kókai Sándor és a történeti földrajz. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. pp. 312–318.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN 2021: Tank és toll. Ecsetvonások Nagy Miklós Mihály portréján. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 3. pp. 265–274.
- FODOR FERENC 1935: Történelmi és településföldrajz. – Földrajzi Közlemények 63. 4. pp. 281–295.
- FODOR FERENC 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1983: A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. Földrajzi Közlemények 107. 3-4. pp. 347–357.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2002: A történeti földrajz alapjai. – In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, pp. 9–20.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2016: Somogyi Sándor történeti földrajzi munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 2. pp. 155–161.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2017: Süli-Zakar István történeti földrajzi munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 2. pp. 205–212.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2018: Marjalaki Kiss Lajos tanári és történeti földrajzi munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 1. pp. 174–185.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2020: Csüllög Gábor történeti földrajzi munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 8. 3-4. pp. 143–155.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2021a: Kókai Sándor köszöntése. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. pp. 1–2.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2021b: Boros László (1937–2021). – Földrajzi Közlemények 145. 2. pp. 188–189.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2021c: Dr. Kókai Sándor, a Balassa Iván Emlékérem 2021. évi díjazottja. – Honismeret 49. 6. pp. 124–125.
- FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS 2005: Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. – Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke – Bocskai István Gimnázium. Szerencs. 391 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS – HORVÁTH GERGELY (szerk.) 2009: A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs, 430 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR – KÓKAI SÁNDOR 2015: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). – In: Pap Norbert (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). Publikon Kiadó, Budapest, pp. 9–23.

- GÁL ANDRÁS (szerk.) 2012: A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Tanulmánygyűjtemény. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földtudományi Intézete –Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 564 p.
- GÁL ANDRÁS (szerk.) 2015: Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény. – Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földtudományi Intézete. Szerencs–Nyíregyháza. 251 p.
- GÁL ANDRÁS – HANUSZ ÁRPÁD (szerk.): 2010: A történeti földrajz megújítója. Frisnyák Sándor munkássága. – Magánkiadás. Nyíregyháza–Szerencs. 134 p.
- GYÖRI RÓBERT 2002: A magyar történeti földrajz a két világháború között. – Földrajzi Közlemények 126. 1-4. pp. 79–92.
- GYÖRI RÓBERT 2005: Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. – Földrajzi Közlemények 129. 1-2. pp. 103–116.
- GYÖRI RÓBERT 2023: In Memoriam Beluszky Pál (1936–2022). – Településföldrajzi Tanulmányok 12. 1-2. pp. 3–6.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2005: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. – In: Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 23–39.
- HORVÁTH GERGELY (szerk.) 2018: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Tanulmánykötet. – Szerencs Város Önkormányzata, Szerencs. 357 p.
- KARL GUSTAV ADOLF KNIES 1853: Die politische Ökonomie vom geschichtlichen Standpunkte. Braunschweig,
- KÁZMÉR MIKLÓS (szerk.) 2009: Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. – Hantken Kiadó, Budapest, 484 p.
- KÁZMÉR MIKLÓS 2010: Környezettörténet 2010 Konferencia. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. – Az Általános Földtani Szemle Könyvtára 3. Hantken Kiadó, Budapest. 101 p.
- KÁZMÉR MIKLÓS (szerk.) 2011: Környezettörténet 2. – Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Hantken Kiadó, Budapest. 317 p.
- KEMÉNYFI RÓBERT 2016: Ilyés Zoltán. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 2. pp. 162–166.
- KÓKAI SÁNDOR (szerk.) 2016a: A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Tanulmánygyűjtemény. – Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 175 p.
- KÓKAI SÁNDOR 2016b: Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 184–188.
- KÓKAI SÁNDOR 2019: Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 7. 1-2. pp. 150–163.
- KÓKAI SÁNDOR szerk. 2020: A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor. – Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza. 124 p.
- KÓKAI SÁNDOR 2021: Nagy Miklós Mihály köszöntése. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 3. pp. 1-3.
- KOZMA KATALIN (szerk.) 2019: Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. – Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 109 p.
- KRISTÓ GYULA 1986: Történeti földrajz. – In: Kállay István (szerk.): A történelem segédtudományai. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296–306.
- MENDÖL TIBOR 1938: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. – In: Kumorovitz Lajos Bernát – Szilágyi Loránd (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Budapest. pp. 312–334.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2015: Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága. – Földrajzi Közlemények 139. 4. pp. 335–336.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2016: Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 1–14.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010: Tudománytörténeti széljegyzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz. Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza (1718–1917). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 178–186.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2017: Clausewitz és a történeti földrajz. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 1. pp. 17–32.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2019: Hugo Hassinger történeti földrajzáról. – Történeti Földrajzi Közlemények 7. 3-4. pp. 180–188.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2021: Csorba tükör (A magyar történeti földrajz elméleti kérdéseiről). – Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 4. sz. pp. 1–9.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY – BOLDIZSÁR GÁBOR 2023: Rurális térségek és biztonság a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények 11/3-4. pp.1–13.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2011: A magyar etnográfia tudománytörténete. – In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 39–125.
- PAP NORBERT (szerk.) 2015: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). – Publikon Kiadó, Budapest. 139 p.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1998: Történeti ökológia. – In: Bertényi Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Pannonica – Osiris, Budapest. pp. 46–67.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 2000a: Történeti ökológia. – In: Karátson Dávid (szerk.): Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon Enciklopédia. Urbis, Budapest, pp. 488–490.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 2000b: Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. – Osiris, Budapest. 370 p.
- SIPOS ANNA MAGDOLNA 2021: A tridiszciplinaritás hálójában. Nagy Miklós Mihály szerzői profilja, publikációi és citációi tükrében. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 3. pp. 275–296.
- SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2018: A „nem könnyű mesterség” tükre. Dövényi Zoltán történeti földrajzi műveinek tudományometriájáról. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 274–307.
- SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2021: „...A lokális sajátosságokon túllépve...” Kókai Sándor földrajzi munkássága a tudománymetria tükrében. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. pp. 319–347.
- SZABÓNÉ KOZMA KATALIN 2018: Ajánló bibliográfia a Kárpát-medence történeti földrajzához. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 1. pp. 198–221.
- SZULOVSKY JÁNOS 2016: Dóka Klára munkásságának történeti földrajzi vonatkozásai. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 157–169.
- SZULOVSKY JÁNOS 2021: „A magyarországi közlekedés krónikása” – Dr. Frisnyák Zsuzsa (1960–2021) tudományos munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 4. pp. 184–211.
- TAMÁS EDIT – KÓKAI SÁNDOR 2019: Frisnyák Sándor történeti földrajzi kutatómunkája a Zempléni-hegységben. – In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza–Sárospatak, pp. 9-23.
- TELEKI PÁL 1917: A földrajzi gondolat története. – Új kiadás 1996: Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.
- TÍMÁR LAJOS 1989: A regionális gazdaság- és társadalomtörténet. perspektívái. (Válogatás az angol történeti földrajzi iskola írásaiból). – Világtörténet, Új folyam 3. pp. 3–5.
- TINER TIBOR 2017: Beluszky Pál történeti földrajzi munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 1. pp. 143–148.
- TINER TIBOR 2020: Kocsis Károly akadémikus pályája és munkássága. – Történeti Földrajzi Közlemények 8. 3-4. pp.129–142.
- THOMAS EDWARD CLIFFE LESLIE 1860: Land Systems and Industrial Economy of Ireland, England and Continental Countries, London, Longmans.
- TÓTH JÓZSEF – TRÓCSÁNYI ANDRÁS (szerk.): 2009: Ki kicsoda a magyar geográfiában? – Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 332 p.

TÁJHASZNÁLAT ÉS ANTROPOGÉN TÁJFORMÁLÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

Frisnyák Sándor

Bevezetés

A Magyarországról és egyes tájegységeiről írt földrajzi művekben visszatérő megállapítás, hogy a Kárpát-medence a honfoglalás korában (895–900) már nem volt teljesen nyerstáj, magán viselte az antropogén tájalakítás jegyeit (PRINZ GY.–TELEKI P. 1936, BULLA B.–MENDÖL T. 1947). Az 1970-1980-as években a történeti földrajz geográfus kutatói az előbbi megállapításhoz azt is hozzáfűzték, hogy a népvándorlás korában (5-9. század), majd a 750-es évektől a 9. század közepéig-végéig terjedő száraz éghajlatú időszak idején a korábbi kultúrtájak és a települések nagyrészt megsemmisültek, lakói elpusztultak vagy elmenekültek (SOMOGYI S. 1983, 1988). A Kárpát-medencében közvetlenül a honfoglalás előtt kb. 150-300 ezren éltek. A népsűrűség 0,46-0,92 fő/km², a kedvezőbb életföldrajzi feltételeket nyújtó sík- és dombvidékekre számolva 0,7-1,4 fő/km² lehetett. Az ilyen alacsony népsűrűség mellett a régi kultúrtájak többsége nem volt fenntartható (FRISNYÁK S. 2000).

A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj. Kialakítása nem egyszeri feladat, hanem az egymást követő nemzedékek munkájának eredménye. Az éghajlatváltozás és a háborús pusztítások miatt a művelés nélkül maradt kultúrtájelemek „visszatermesztettedtek” (FRISNYÁK S. 1990). A magyar honfoglalás után a Kárpát-medence humanizációja és gazdasági birtokbavétele a kultúrtáj létrehozásának teljesen új korszakát jelentette, amibe szervesen betagozódtak az aszályos klímaperiódust átvészelő, helyben maradt szláv népesség kisebb kultúrtájszigetei.

Tanulmányomban a honfoglalást megelőző korok tájhasználatát, a természeti erőforrások használatát, valamint az antropogén tájformálást foglalom össze az élelemszerző és az élelemtermelő gazdálkodás időszakaira különítve, csak az általánosítható jelenségeket ismertetve, mellőzve az egyes korokat tagoló, egymást követő vagy egymás mellett létező régészeti kultúrák jellemzését.

1. Élelemszerző gazdálkodás

A táj és a természeti erőforrások használata a Kárpát-medencében az ember megjelenésével, a paleolitikumban (őskőkorszak) kezdődött. Az emberiség őstörténetének ez a leghosszabb időszaka lényegében a pleisztocén jégkorszakaival esik egybe. A pleisztocén 2,5 millió évvel ezelőtt kezdődött és a legújabb nemzetközi meghatározások szerint Kr. e. 9700-ig tartott, majd ezt követte a geológiai jelenkor (holocén), amelyen belül kb. Kr. e. 6000-ig beszélhetünk a mezolitikumról, azaz az átmeneti (vagy középső) kőkorszakról.

A Kárpát-medence első ismert, a Homo sapienshez sorolható lakói, a vértesszőlősi előemberek 350 000–400 000 évvel ezelőtt, a régészeti korbeosztás szerint az alsó paleolitikumban jelentek meg a Gerecse déli oldalán, kedvező környezetben. Feltárt telephelyük, egy források menti, édesvízi mészkőből felépülő medence ökoszisztéma adottságai (az erdős hegység és a füves síkság érintkezési sávja, a víz közeli élőhelyek állati és növényi eredetű táplálékforrásai) kedvező életföldrajzi feltételeket biztosítottak az élelemgyűjtő közösség számára. A szerszámkészítés nyersanyagát, a kova- és kvarckavicsokat a közeli vízfolyás (Által-ér) hordalékából gyűjtötték és dolgozták fel.

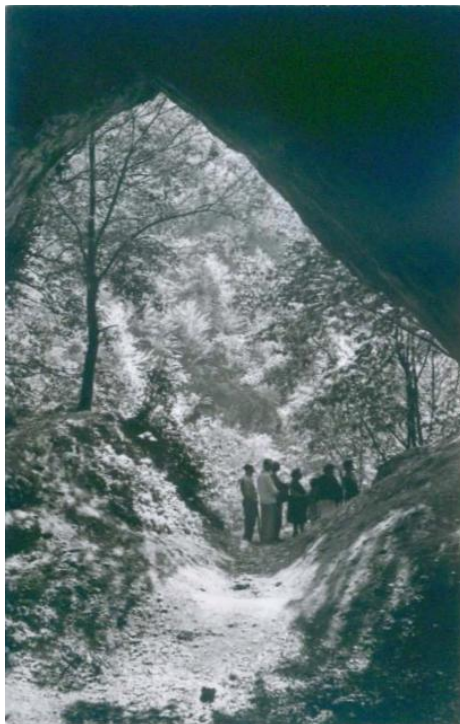
Vértesszőlős térsége hosszú ideig lakott hely volt: az elpusztult őstelepek után több ezer, esetleg több tízezer év elteltével a kis medencében és szomszédságában ismét megtelepedtek emberi közösségek (VISY ZS. 2003).

A vértesszőlősi előemberek időszakától a paleolitikum végéig az archeológusok több korszakot különítenek el, megjelenítve az emberi jelenlét egymástól nagy távolságra lévő mikro- és mezorégióit (pl. Buda, Érd, Tata és környéke, Bükk [Suba-lyuk, Szeleta- és Istállós-kői-barlang], alföldperemi süllyedékek medencéi stb.) és azok ökoszisztéma sajátosságait (1-2. ábra).

1. ábra. A Szeleta-barlang (fotó: Frisnyák S. 1959)

A jégkorszak vége, a kései őskor (felső paleolit) 30 000 esztendeje a vadásztársadalmak virágkora volt. Az éghajlatváltozás következtében a Kárpátokban és a Kárpátok külső oldalán nagy tundraövezet, a medencerendszerben tajga, tajgás sztyepp alakult ki. Az Alföld és a Kárpátok hegyvidéki régiója között az Északi-középhegység és a medencesor felszínalaktani és éghajlati szempontból átmeneti terület. A szubkárpáti középhegységet tagoló teraszos folyóvölgyek (a Duna-kanyar, valamint a Zagyva, Tarna, Sajó, Hernád és a Bodrogot tápláló folyók völgyei) elsődleges migrációs zónának tekinthetők, mert rajtuk keresztül vonultak a rénszarvascordák a nyári és téli legelőt jelentő tundra és tajga között. A folyóvölgyekhez kapcsolódó erdősültebb zöld folyosókban telepedtek le a rénszarvascordák évszakos, területváltó migrációját követő vadász közösségek (KERTÉSZ R.–SÜMEGI P. 1999b).

2. ábra. Az Istállóskői-barlang (képeslap az 1960-as évekből)

A felső és a középső kőkori vadász, halász és gyűjtögető életmódot folytató népesség életfenntartó tevékenységét, időszakos megtelepedését az életföldrajzi feltételek alapvetően befolyásolták. KERTÉSZ RÓBERT (1966) a Jászságban folytatott komplex régészeti és öskörnyezeti kutatásai alapján nemcsak a mikrorégió pleisztocén végi és kora holocén őstörténetét rekonstruálta, hanem az Alföld egészére alkalmazható modellt is alkotott. A modell szerint a Jászságban élt vadászközösségek időszakosan használt telephelyei az eltérő ökológiai területek érintkezési vonalán, a határfelületek árvízmentes térszínein alakultak ki. A Jászság északi része hordalékkúpsíkság, amelyet délről a Tiszaig terjedő ártér (a dél-jászsági süllyedék) határol. A hordalékkúpsíkság területén a vadásztelepek az Ős-Zagyva (Székes-ér) mentén, valamint egyéb folyó- és morotvapartokon helyezkedtek el, hasznosítva mindkét tájtípus, a folyóvízi ártér és az ármentes térszín táplálékforrásait. A dél-jászsági ártéri övezetben egy 20 km hosszú és 5 km széles területen a vízfolyások, holtágak és mocsarak környezetében, az árvízmentes pleisztocén homokszigetek peremén alakultak ki a 10-17 m átmérőjű, időszakosan használt lakófolthok.

A történeti földrajz szerint a határfelületek, amelyek a társadalmi-gazdasági folyamatok energikus sávjai, nemcsak az őstársadalmak idején, hanem a későbbi történelmi korokban is meghatározó tényezők voltak a térszerkezet formálásában és a tájkapcsolatokban.

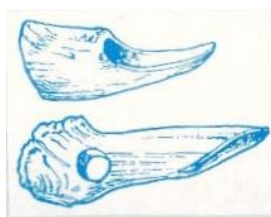
A felső paleolit és mezolit kori népek a szerszámaikhoz szükséges nyersanyagokat (kova, tűzkő, hidro- és limnokvarcit, obszidián stb.) a Dunántúli- és az Északi-középhegység területéről szerezték be. A zempléni vulkán sor peremén a felső paleolitikumtól a bronzkor közepéig működtek kovabányák és szerszámkészítő telepek. A bodrogkeresztúri, valamint arkai obszidián és kvarcit a cserekereskedelem révén kb. 500 km sugarú körben terjedt el. Őskőkori kovabányák és műhelyek működtek a Bükk-hegység keleti peremén, a miskolci Ávas több pontján is (RINGER Á. 1993, 2003, VISY ZS. 2003). A Zempléni-hegység és a Bükk kovabányászata és a nyersanyag feldolgozása nem volt folyamatos, a megszakítottság időbeli terjedelme több száz év is lehetett. A pontszerűen elhelyezkedő kis fejtőgödrök és feldolgozó műhelyek telepei alapvetően nem formálták át mikrokörnyezetük természeti képét.

Az őskőkor (paleolitikum) és az átmeneti kőkor (mezolitikum) népe életfenntartó (élelemszerző) tevékenységével nem avatkozott bele a természeti folyamatok fejlődésébe, nem okozott maradandó változást a természeti környezetben (SOMOGYI S. 1970, 1988). A pleisztocén végén, majd a holocén során a korábban halász-vadász-gyűjtögető népesség fokozatosan áttért az élelemtermelő gazdálkodásra, és ennek előfeltételeként megkezdte természetének átalakítását.

2. Élelemtermelő gazdálkodás

2.1. Újkőkor

A Kárpát-medence őstörténetének következő korszaka, a neolitikum (Kr. e. 6000–4400) alapvető változást jelent az ember és a természeti környezet kapcsolatában. Az újkőkorból életmódváltás történt: a természeti gazdálkodást, az élelemgyűjtő életfenntartási rendszert felváltotta az élelemtermelő gazdálkodás, a földművelés és állattenyésztés. A korábban állandó helyváltoztatásra kényszerült élelemszerző közösségek letelepültek és természetátalakító tevékenységükkel kialakították gazdálkodási területüket. Az erdős és erdős sztyepp ökoszisztémákban kis kiterjedésű kultúrtájszigetek (izolátumok) létesültek, állandó telephelyekkel. A változás folyamatában a tudatosságot (természetismeretet) igénylő alkalmazkodás és a tájformálás, az erdő és a gyep átalakítása jellemző. A természettörténeti kutatások szerint az erdőirtásnak többféle módszerét alkalmazták, elsősorban az égetést. Az égetéses erdőirtással keletkező területet agancskapával (3. ábra), kőkapával és ásóbottal könnyebben tudták megmunkálni, mint a gyepföldet feltörni.

3. ábra. Újkőkori agancskapák (Medzihradszky Zs. nyomán, 1996)

A régészek által feltárt újkőkori telephelyek topográfiai vizsgálatai azt tanúsítják, hogy az emberek elsősorban az alföldi árterek peremövezetében, kisebb mértékben a dombsági és alacsony középhegységi tájak teraszos völgyeiben alakították ki életterületüket. A Kárpát-medence területének mintegy felét (51%-át) a 200 m-nél alacsonyabb síkságok foglalják el. Az alföldeket tagoló, a geomorfológiai vizsgálatok szerint 38 500 km²-t kitevő folyóvízi árterek képezték a kor emberének legfontosabb gazdálkodási területeit. Az árterek amfibikus jellegűek, két részre különülnek, az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterek és az időszakosan elöntött magas árterek területeire. Az ártéri övezetben az árvízmentes térszíneket, a mederpartokon kialakult folyóhátakat és a kisebb-nagyobb homokszigeteket, az ún. gorondokat, laponyagokat szállták meg. A két alföldi tájtípus, az alluviális ártérövezet, valamint az ármentes löszös és futóhomokos hordalékkúpsíkságok határán a magasabb térszín peremzónája jelentős telepítő vonal volt, nemcsak a neolitikumban, hanem a későbbi korokban is (FRISNYÁK S. et al. 2017). A művelt földek az ármentes parti hátakon és homokszigeteken, az időszakosan elöntött magas ártéri területeken és a löszös síkságokon alakultak ki. Az állattenyésztők a természetes takarmánybázisnak tekinthető ártéri gyepföldeket, lápok, mocsarak és mocsári erdőket, árvizek idején az ármentes hordalékkúpsíkságok lösz- és homokpusztáit hasznosították. A természet, illetve a környezet használatának vázolt modellje alapvetően a későbbi korokra is átöröklődött. A kárpáti hegységkeret, a Nyírség futóhomokos hordalékkúpja, a Duna–Tisza közti homokhátság és a Delibláti-homokpuszta őskörnyezeti adottságai nem feleltek meg a neolit kor gazdálkodási rendszerének, így azok túlnyomórészt lakatlanok maradtak (SÜMEGI P.–KERTÉSZ R. 1998a).

A váltógazdálkodást folytató neolit kori népesség búza, árpa, köles, továbbá lencse, len és kender termesztésével, valamint juh-, kecske-, szarvasmarha- és sertésenyésztéssel foglalkozott. Az élelemtermelő tevékenységgel az egységnyi földterület népességeltartó ereje – az előző halász-vadász-gyűjtögető életmódhoz képest – megközelítően ötvenszeresére nőtt (RACZKY P. 2004). A komplex agrárgazdálkodás mellett jelentős volt a kovabányászat, a csiszolt kőeszközök készítése, az agyagművesség, a fonás, szövés és bőrfeldolgozás is. A kovabányák közül a régészetileg legjobban feltárt sümegi Mogyorós-domb fejtőgödreiből a középső neolitikumtól a késő rézkorig (kb. 1500 év alatt) mintegy 30 000 t kovát termeltek ki (4., 5. ábra). A bányászat tájképmódosító hatása ekkor még nem jelentős, a bánya- és műhelytelepek azonban elkülönültek a földművelést és állattenyésztést folytató népességnél – a neolitikumra jellemző – lakódombjaitól. Az első telkek (lakódombok) a Tiszántúlon alakultak ki (pl. a hódmezővásárhelyi Kókény-domb, a szegvári Tűzköves és a vésztői Mágori-halom), de más tájegységeken is elterjedtek. A lakóházak és az élelemtároló építmények nyersanyagait, az agyagot, a nádat és a fát az árterek szolgáltatták.

4. ábra. A sümegi kovabánya fejtőgödre (fotó: Frisnyák S. 2014)

5. ábra. A sümegi kovabányában használt kő- és agancsszerszámok (a korábbi MÁFI nyomán)

A Kárpát-medencében kialakult élelemtermelő gazdálkodás megszületése alapvetően két tényező együttes hatásának: az éghajlatváltozásnak és a kívülről érkező etnikai és kulturális áramlatnak tulajdonítható. A pleisztocén (jégkorszak) végén az éghajlat fokozatosan melegebbé vált: a Kr. e. 6000–5300 között kezdődő atlanti (tölgy-) fázis idején a Kárpát-medence évi középhőmérséklete 2-3 °C-kal magasabb lehetett a jelenleginél. A meleg, kiegyenlített klíma kedvezően hatott az erdőfejlődésre és a mediterrán, ill. szubmediterrán fajok bevándorlására (MEDZIHRADSKY ZS.–JÁRAINÉ KOMLÓDI M. 1996, GÁBRIS GY. 2000, SOMOGYI S. 2000).

A Kárpát-medence természetföldrajzi (agroökológiai) feltételrendszere tette lehetővé a termékeny félhold régiójából – a növények és állatok domesztikációs magterületéből – kiáramló élelemtermelő népesség és kultúra befogadását. Az élelemtermelő gazdálkodás a Kárpát-medence központi területein, a síksági és dombvidéki tájakon terjedt el.

A betelepülő népcsoportok csak a tevékenységükre alkalmas helyeken települtek meg. A szubkárpati éghajlattal és növényzeti hatásokkal jellemezhető Északi-középhegység, mint agroökológiai barrier kb. 1000 évre megállította az élelemtermelő gazdálkodás térfoglalását. Így a hegységkeret lakóinak életforma-váltása nagy időbeli különbséggel valósult meg.

A Kárpát-medence a további fejlődés alapját képező új gazdálkodási típust másodlagos kisugárzó centrumként közvetítette Közép- és Nyugat-Európa tájegységei felé (SÜMEGI P.–KERTÉSZ R. 1998a, KERTÉSZ R.–SÜMEGI P. 1999a, 1999b, KOVÁCS T. 2002, SÜMEGI P. 2017).

2.2. Rézkor

A rézkorban (Kr. e. 4400–2800) a természeti erőforrások és a táj használata jelentősen átalakult: a gazdálkodás szerkezetében a korábban meghatározó jelentőségű földművelés fokozatosan csökkent, a nagyállattartó pásztorkodás került túlsúlyba. A változás folyamatában ismét két hatótényező érvényesült, egyrészt a holocén klímaoptimumát felváltó hűvös-nedves éghajlati időszak, a szubboreális (bükk) fázis, másrészt a keleti sztyeppékről bevándorló népesség állattartó életmódja.

Az éghajlatváltozás a természeti környezet átalakulását hozta magával. A korábbinál több csapadék, a folyók vízhozam-növekedése, a magasabb talajvízállás, a láp- és mocsárvilág terjeszkedése a neolitikus telepek egy részének elhagyására kényszerítette a népességet. A földművelők az ármentes térszíneket, a pásztorok – az előző korok gyakorlatát folytatva – a folyóvízi ártereket és annak peremzónáját használták. Később az állatállomány növekedése a legelőföldek fokozatos kiterjesztését eredményezte, a legeltetés a síksági tájakról a dombságok és a medenceválasztó középhegységek (pl. a Mátra, Bükk és a Zempléni-hegység) tölgyerdős területeire is kiterjedt.

A helyi földműves kultúra a rézkorban regionális jellegűvé vált, és a következő kultúrtörténeti szakaszban, a bronzkorban tovább növekedett (SOMOGYI S. 2000). A gazdasági szerkezetváltás a

társadalom – egyelőre lokális jellegű – természetátalakító munkájával kapcsolódott össze. A nomád életmód térnyerése és a földművelők telephelyváltása a folyamatosságot jelentő tell-telepek egy részének megszűnését eredményezte. A földműves falvak az ősi telepítő vonalak energikus pontjain, az ellenséges támadásoktól jobban védhető, folyóvizekkel, lápokkal és mocsarakkal körülvett mikrotérszíneken létesültek (KALICZ N. 1974). A kárpáti hegységkeret teraszos folyó- és patak völgyeiben is kialakultak agrártelepülések, a nyersanyagforrásokhoz kötődően pedig bányász- és fémfeldolgozó műhelytelepek (HAHN GY. et al. 1998), maximum 300 m-es tengerszint feletti magasságig. A medencerendszer legnagyobb – teljesen feltárt – rézkori faluja és erődítménye a tiszalúci Sarkad-pusztán, a Danka-dombon épült és kb. 100-120 éven át volt lakott hely (VISY Zs. 2003).

A neolitikumban megjelenő társadalmi munkamegosztás a rézkorban tovább erősödött és kialakult az agroökológiai adottságokhoz alkalmazkodó földrajzi munkamegosztás is. A gazdálkodás ágazati és területi elkülönülése mellett a földművesek kisebb mértékben továbbra is foglalkoztak állattenyésztéssel és az állattenyésztők földműveléssel. A két foglalkozáscsoport tagjai élelemtermelő tevékenységüket halászattal, vadászattal és gyűjtögetéssel egészítették ki.

A kelet-alpi, kárpáti és erdélyi nyersanyaglelőhelyek tették lehetővé a fémművesség kialakulását. A réz olvasztása a nyersanyagforrás közelségében, a feldolgozása a távolabbi telephelyeken (pl. Zalavár) történt. Az agrárium termény- és állatfeleslege, továbbá az obszidiánból és kovaköből készült használati eszközök, valamint a réz- és aranytárgyak képezték a cserekereskedelem kialakulásának alapjait (FÜLÖP J. 1984). Az állandóan vagy időszakosan elöntött területek és az erdőségek szerkezetformáló szerepe hatással lehetett a csereközpontok és az áramlási pályák kialakulására. A gazdasági javak áramlását elősegítette a négykerekű szekér elterjedése és a szarvasmarha vonóerejének felhasználása.

2.3. Bronzkor

A bronzkor (Kr. e. 2800–800) társadalmi-gazdasági folyamatait a több irányból és több időpontban érkező népek és kulturális áramlatok befolyásolták, gyorsítva vagy rövid időre lassítva a belső fejlődést.

A Kárpát-medencei bronzkor népeinek települési formájában három alaps csoportot, s ezzel együtt három élelemtermelési típust különböztethetünk meg: a pásztorkodó népcsoportok ideiglenes telephelyeit, az állattartó-földművelő közösség rövid ideig használt telepeit és a váltógazdálkodásos földművelést folytató népek hosszú ideig lakott tell jellegű településeit (KOVÁCS T. 1977, MEDZIHRADESKY ZS.–JÁRAINÉ KOMLÓDI M. 1996).

A bronzkor népeinek élettere, az élelemtermelésre használt tájegységek (vagy tájegység részek) összterülete az előző korszakhoz képest jelentősen növekedett. A környezethasználat kiterjesztése intenzív természetátalakító munkálatokkal történt, most már nem csak lokális, hanem regionális méretekben. A természetátalakítás elsősorban az erdőállomány csökkenésében (és azzal összefüggésben a talajképző folyamatok változásában), továbbá az agrogén felszínnek eróziós lepusztulásában nyilvánult meg. A táj és a természeti erőforrások magasabb szintű használata az Alföldön és a Mezőföldön váltógazdálkodásos földműveléssel történt, a folyamatosságot jelző tell-telepek környezetében. Az Alföld tájai közül a futóhomokos hordalékkúpsíkságok, a Nyírség és a Duna–Tisza közti homokhátság társadalmi igénybevétele alacsonyabb szinten állott. A Dunántúl dombsági és középhegységi tájain az állattartó és alárendelten földművelő tevékenységet is folytató népesség – a keleti régióktól elkülönülő módon – gyakori helyváltoztatással használta az ökológiai erőforrásokat. A Duna-völgy alluviális síksága sem maradt lakatlan, a folyó menti halászfalvak az ármentes mikrotérszíneken földet műveltek, az ártéri ligeterdőkben legeltettek. A magaspart energikusabb pontjain, a fontosabb révhelyek közelében erődített települések (földvárak) létesültek (pl. Százhalombatta). A sáncsal és árokkal védett tell-telepek a védelmi szerepkör mellett a környező tájegység földművelő és kereskedelmi központjai, valamint a fémművesség helyszínei voltak.

A települési és gazdálkodási tér a kárpáti hegységkeret területére is behatolt, a folyóvölgyekben és a hegyláb felszíneken kb. 400 m magasságig tolta az emberi kultúra hatására kialakult erdős sztyepp és a zárt erdő határvonalát (SÜMEGI P. 2017). A hegységi régiókban a települések az ásványi nyersanyagok forrásainak közelségében létesültek. Lakói a jellegadó bányászati tevékenységen kívül hegyi pásztorkodással foglalkoztak. A mezőgazdaság és a bányászat a bronzkorban is kő- és kovaeszközöket, agancsszerszámokat használt. A döntően felszín közeli nyersanyaglelőhelyek kiaknázása fejtőgödörökben történt, de helyenként, pl. a Tokaj-hegyaljai Rátkán már föld alatti bánya is működött, ahol a kaolintelepet festék- és agyagedény-gyártás nyersanyagaként bányászták, szarvasagancsból

készült szerszámokkal. A kelet-alpi övezet, a Kárpátok és Erdély ásványi nyersanyagait egyrészt a lelőhely közeli műhelyekben, nagyobb részt a kistáji centrumokban és a nagy fémműves központokban dolgozták fel. Az agrárium termékfeleslege, továbbá a fémművességre (is) specializálódó települések ásványi nyersanyagok iránti szükséglete megteremtette a kereskedelmi úthálózat alapjait és a cserekereskedelem központjait. A régészeti lelőhelyek alapján feltételezhető, hogy a jelentősebb központok kialakulásában és fejlődésében a helyi és helyzeti energiák (összefoglalóan a tájenergiák) is érvényesültek.

A vázolt tájhasználati (gazdálkodási) formák alapján megállapítható, hogy a bronzkorban – a Kárpát-medence egészére jellemző társadalmi-gazdasági fejlődés ellenére – a tájegységek közötti különbségek jelentősek voltak. A lakosság rézkorban megindult rétegződése tovább folytatódott (KOVÁCS T. 1977, 2002, VISY ZS. 2002, SÜMEGI P. 2017).

Összegzőként megállapítható, hogy a Kárpát-medence bronzkori történetét az intenzív termelőgazdálkodás, az iparszerű tevékenységek és a tell-telepek jellemezik.

2.4. Vaskor

A vaskor (Kr. e. 800–1. sz.) népességének települési és gazdálkodási tere az előző korszakhoz képest csökkent, viszont a tájhasználat és a tájművelés hatékonysága – a vasból készült termelőeszközök elterjedésével – jelentősen növekedett. A termelés fejlődését, a társadalmi-gazdasági folyamatok változásait a keleti sztyeppékről és az alpi (európai) kultúrkörből érkező és az őslakó népességgel egybeolvadó népcsoportok indították el.

A Kr. e. 600 körül meginduló éghajlati változás, a szubatlanti klímaszakasz megjelenése következtében a hőmérséklet és csapadék mennyisége fokozatosan közelített a Kárpát-medence mai jellemző értékeihez.

A keleti lovas nomád pásztornépek a tevékenységük folytatásához legalkalmasabb alföldi mezo- és mikrorégiókat foglalták el, a Duna vonaláig. A nyugatról – több hullámban bevándorló – vasműves népek a Dunántúl, a Kisalföld és a szubkárpati középhegység területeit szállták meg. A tájhasználat a Duna vonalától keletre a területváltó pásztorkodással, alárendelten – a löszös hordalékkúpok területén – földműveléssel, nyugaton és északon kapás- és szántógazdálkodással, fejlett állattartással történt. A vas termelőeszközök széles körű használata alapvető változásokat idézett elő. A korábbi kő- és agancsszerszámokat felváltó vaseszközök (ásó, kapa, a faekére szerelt vaspapucs stb.) révén a mezőgazdasági termelés teljesen átalakult, hatékonysága ugrásszerűen emelkedett és hozzájárult a népesség életfeltételeinek javulásához.

A vasérc bányászata az Alpoknál, a Kárpátok és Erdély előző korokban is művelt érclelőhelyein koncentrált. A vasolvasztást (6. ábra) a bányakörzetekben, a lelőhelyeken vagy azok közelségében végezték (B. HELLEBRANDT M. 2003). A kovácsoló és feldolgozó műhelyek a nyersanyagforrástól távol lévő fémműves központokban települtek meg. A vasolvasztás és az ahhoz kapcsolódó további műveletek sok tűzifát igényeltek, aminek következtében folytatódtak az erdőirtások. A montánipar (bányászat és kohászat) fejlődését is a termelőeszközök váltása tette lehetővé, ekkor terjedt el a bányászatra jellemző és jelképpé váló két vaseszköz, a nyeles ék és a kalapács.

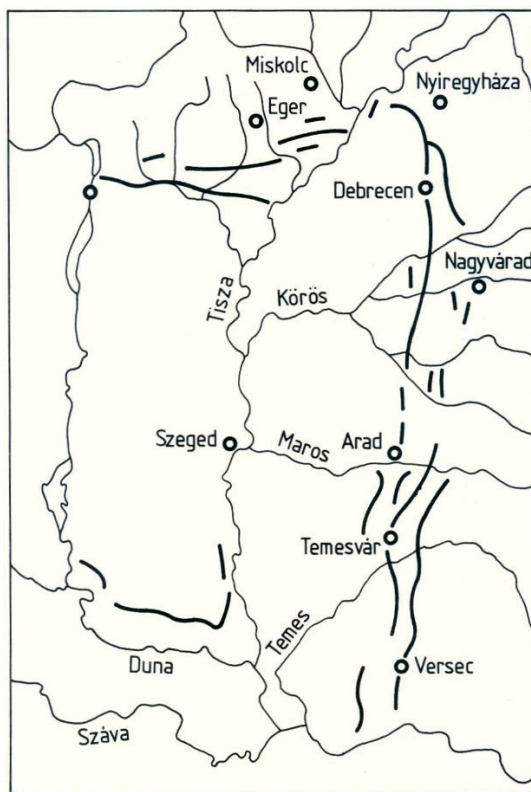

6. ábra. Vasműves telephely a bükkszentlászlói Nagysáncon (Komáromi J. gyűjteményéből)

A korszak központi települései közül az áramlási pályák, az érintkező vonalak és a folyami átkelőhelyek mentén fekvők nemcsak gazdasági, hanem hatalmi és védelmi szerepkört is elláttak. A centrumhelyek formálódásában – az előző korokhoz hasonlóan – fontosak voltak az ősi telepítő vonalak, az eltérő természeti jellegű és termelési szerkezetű tájak határfelületei (CSÜLLÖG G. 1997). A központi települések a tájhatáron, a medenceperemen, illetve a nagyobb folyók (a Duna és mellékfolyói) magas partjain, a környezetelválasztó sávokban épültek fel, vagy átöröklődtek. A vaskori népek szállásterületén a Duna alföldi szakasza, mint térszerkezeti tengely (és határvonal) elkülönítette a keleti és nyugati kultúrkörből érkező népcsoportok eltérő fejlettségű települési és gazdasági területeit. A folyó menti többfunkciós központok – a fémművesség, a fazekaskorongot használó kerámiaipar, az intenzívebb szántóművelés, kertgazdálkodás és katonai erő jelenléte révén – erőteljesebbé, míg az élelemtermelő perifériák kiszolgáltatottabbá váltak (SÜMEGI P. 2017). A Duna-völgy a kárpáti medencerendszert és a közép-európai nagytájakkal összekötő (kultúráközvetítő) folyosó szerepét töltötte be, energikus tájpontjain földvárakkal, központi településekkel.

2.5. Római kor

A Kárpát-medencei gazdasági tájhasználat és az antropogén tájalakítás regionális különbsége a római korban (1-4. század) érte el legmagasabb fokát. Az 1. század elején a Dráva–Száva köze, a Dunántúl és a Kisalföld déli fele (Pannonia), majd a 2. században Erdély (Dacia) a Római Birodalom határtartományaivá váltak. A medencerendszer centruma, a keleti sztyeppékről bevándorolt népek szállásterülete a legelőváltó pásztorkodás régiójaként épült be a Kárpát-medence gazdasági térszerkezetébe. A határvonalat a Duna képezte a Dévényi-szorostól a Kárpát-medence déli részéig, ahol a pannóniai és erdélyi határtartományok összekapcsolódtak. A Dunántúl dinamikus gazdaságfejlesztése a határvédelmi rendszer (a Duna menti limes) kiépítése révén indult meg és alapvetően átalakította a természeti környezetet. A Duna túlsó partján az alföldi pásztornépek is törekedtek életterük kiterjesztésére. Az erdők irtásával növelték legelőföldjeiket. Szállásterületük védelmi rendszerét is létrehozták: az Alföld északi és keleti határhozvetében 1260 km hosszan egy 4-10 m széles árok- és 2 m magas sáncvonalat, a Csörsz-árkot (7. ábra) építették ki (PATAY P. 1969).

7. ábra. A Csörsz-árk futása (Patay P. [1969] nyomán).

A nagytérsegeket jellemző társadalmi-gazdasági folyamatokat – a helyi erőforrásokra építve – a kívülről érkező hatásrendszerek alakították ki és működtették. Az emberi tevékenységek tájban megjelenő folyamatai a két nagyrégióban, a római provinciákban és a pásztorok szállásterületén (Barbarikum) eltérő módon és eredménnyel zajlottak le.

A határvédelmet szolgáló erődítményrendszer, a katonai táborok, a városok és a mindezeket összekapcsoló úthálózat építése jelentős környezetátalakító munkát igényelt. A katonai objektumok és a városok kőből, fából és téglából épültek, s ezeket a nyersanyagokat erdőirtással, agyag- és kőbányászattal és tégláégetéssel teremtették elő. A provinciát behálózó hadi és kereskedelmi úthálózat is terméskövekből épült. A települési és gazdálkodási tér (kultúrtáj) kialakítása, a természeti környezet társadalmi igénybevétele az eredeti növénytakaró megváltoztatásával, tereprendező és vízszabályozó munkálatokkal valósult meg. Az intenzíven átalakuló síksági és dombvidéki terek mellett a középhegységi erdős övezetek azonban mérsékeltébb fejlődést tettek lehetővé, a megtelepedésre alkalmas folyó- és patak völgyekben létesültek csak kisebb kolóniák. Vízszabályozásokra is sor került, egyrészt a vizek kártételei ellen, másrészt a vizek hasznosítása érdekében, de ez nem a helyi fejlődés eredményeként, hanem egy meglévő – magas színvonalú – kultúra kiterjesztéseként értékelhető.

A vízrendezések, többek között az őslápok és az egykori mocsarak lecsapolása (pl. a Fertő–Hanság-medencéjében vagy a zalai Principális-völgyben), a Császár-víz völgyzárógátja, víztárolója és árapasztó csatornája, a Kikeri-tó zsilipes gátja, a Balaton vízszintjét leszállító Sió-csatorna, Savaria (Szombathely) 28 km-es, magas vezetésű öntözőcsatornája, továbbá a Dráva-, Száva- és Kulpa-melléki vízügyi munkálatok a természet- és lakófelületek növelését szolgálták. Az Al-Duna hajózhatóvá tétele céljából a Kazán-szoros sziklafalába 120 km-es hajóvontató utat vájtak és a Vaskapu-szorosban 3 km hosszú és 75 m széles csatornát építettek. A nagyobb városokat felszíni és földalatti ivóvíz-csatornák látták el, helyenként szennyvíz-elvezető csatornák is épültek (IHRIG D. 1973).

Az agrárium vezető ágazatának a szántóföldi termelést, a kertgazdálkodást, a szőlő- és gyümölcstermesztést tekinthetjük, az állattartás és az erdőgazdálkodás alárendelt szerepet játszott. Az őslakosok és a betelepülők a kezdeti szakaszban a határőrtartomány belső élelmiszer-szükségleteit elégítették ki, idővel azonban Pannonia provincia gabonaexportálónak fejlődött. Ugyanakkor Dacia mezőgazdasági termelése csak az önellátást tudta biztosítani, a tartomány a Római Birodalom gazdasági életébe vasérc-, arany-, ezüst- és sóbányászataival kapcsolódott be. A Pannonföld jelentősebb városai körül fejlett élelemtermelő övezetek formálódtak, nagy majorságokkal. A parasztgazdaságok mellett, azoktól térben eltávolodva az őslakók és a betelepülők gazdaságai működtek, kisebb termékfelvevő és piaci központokhoz kapcsolódva. A szántóföldi kultúrnövények nagyobb választéka mellett a nagy- és kisk gazdaságokban jelentőssé vált a gyümölcstermesztés, a szőlő- és borgazdaság. A Dráva–Száva közén a szőlőtermelés legjelentősebb helye a Tarcál-hegység (Fruška gora) volt, a Dunántúlon pedig a középhegységek déli fekvésű hegyláb felszínein alakultak ki a borvidékek (pl. Balaton-felvidék, Pécs, Szekszárd, Sopron és a Fertő-tó környéke, a Velencei- és a Budai-hegység peremövezete).

A korszak igen fejlett kézműipara, a fémek feldolgozása, a fegyvergyártás, a fazekas- és kerámiaipar, valamint a bőrműves és kőfaragó mesterség a sokfunkciós nagyvárosokban koncentrált. A felsorolt tevékenységek kiegészültek kulturális és egyéb központi szerepkörökkel, regionális és régiók közötti kereskedelemmel. A gazdasági javak áramlását a Duna, mint nemzetközi hajózási útvonal, valamint a folyó mentén, a provincia nyugati határán, az alpi előtérben és a délnyugat–északkeleti irányban épült kereskedelmi utak bonyolították le (8. ábra).

8. ábra. Római kori útmaradvány Sopronban (Fotó Frisnyák S. 2010)

A Dunántúl táj- és erőforrás-használata a római korban magas szintet ért el, a Duna vonalától északra és keletre viszont – leszámítva Erdély területét – a nomád jellegű pásztorgazdaság környezethasználata alacsony fokon történt, nem érte el megelőző korszak színvonalát (KOVÁCS T. 1977, SZÉKELY GY.–BARTHA A. 1984, VISY ZS. 2003, SÜMEGI P. 2017).

2.6. A népvándorlás kora

A népvándorlás kora (5-9. század) ismét nagy változást jelent a Kárpát-medence népesség- és gazdaságtörténetében. A több irányból és több hullámban érkező népcsoportok területszerző akciói megsemmisítették – a gazdaságilag legyengülő – római provinciákat. A művelés nélkül maradt kultúrtájak regenerálódtak, a medencerendszer nagy legelőinek részévé váltak. A kelet-európai sztyeppék felől érkező nomád vagy félnomád népek előző életük alacsony eltartóképessége miatt keltek útra (HOFFMANN T. 2004). A népvándorlás korában az erdős hegykoszorú által övezett erdős sztyepp már antropogén hatás alatt állott, a legelőterület további kiterjesztését azonban a bükkerdő határvonala nem tette lehetővé. Így a Kárpát-medencét elfoglaló pásztornépek egy része tovább vándorolt, a megtelepültek pedig – a helyi biotóphoz alkalmazkodva – folytatták tevékenységüket. A dombságok és alacsony középhegységek már az előző korokban megritkult tölgyerdős régióját legeltetéssel és makkoltatással hasznosították. Az alföldi és dombsági legelők egységnyi területre számított állattartó potenciálja (a nagyobb csapadékmennyiség és az árvízi elöntések miatt) kb. kétszer-háromszor nagyobb lehetett, mint a Szarmata-alföldé, ahonnan a betelepülők többsége érkezett.

Az 567-568-tól 804-ig itt élt avarok a 7. századig állattartással foglalkoztak, majd fokozatosan áttértek a földművelő-állattenyésztő életformára. Az avarok szállásterülete magában foglalta a Kisalföld, a Dunántúl, a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl, az Északi-középhegység és Erdély területét, a Kárpát-medencében először gazdaságföldrajzi egységet alkotva. A 750-es évektől felerősödő és a 9. században is folytatódó szárazság – egyéb hatóanyagokkal együtt – jelentősen hozzájárult az avar birodalom megsemmisüléséhez, a népesség, a kultúrtájak és az állatállomány pusztulásához.

A társadalom környezetátalakító tevékenysége eredményeként a Kárpát-medence erdősültsége az időszakítás kezdetétől a magyar honfoglalásig (895-1000) terjedően megközelítően 80-75%-ról mintegy 40-35%-ra csökkent.

Összegzés

A Kárpát-medence az ősember megjelenésétől részlegesen és időszakosan, a neolitikumtól folyamatosan lakott terület. A természeti erőforrások és a táj használata időben és térben változó volt: a nagyrégió belül egyes tájegységek és lokális terek hosszabb-rövidebb ideig vagy mindvégig lakatlanok maradtak.

Az élelemtermelő területek döntő mértékben a folyami ártér és a bükkerdő határvonala között alakultak ki és többször átrendeződtek. Az erdős hegységkeret az ásványi nyersanyagok lelőhelyeinek környezetében népesült be. A hegyvidéki völgyhálózatban megtelepült emberek a montánipari termelés mellett alárendelten hegyi pásztorkodással foglalkoztak.

Az őstársadalmak természetfüggők voltak: életük kialakítása során alkalmazkodtak környezetük agroökológiai adottságaihoz. Az alkalmazkodás – a termelőgazdálkodás minden korszakában – átformálással, antropogén tájalakítással kapcsolódott össze. A tájhasználat mértékét és módját a belső fejlődés eredményei és a kívülről érkező népek, valamint az innovációk alakították-formálták.

A Kárpát-medence a külső hatásrendszerek érintkező területe, amely a neolitikumtól kezdődően a hatásokat közvetítő etnikumok és kulturális áramlatok gyűjtőhelyeként és kisugárzó centrumaként határozható meg.

A tájhasználat és az antropogén tájformálás előzőekben vázolt fejlődéstörténetét a hisztogeográfia és a történeti ökológia (környezettörténet) kutatói nem hagyhatják figyelmen kívül, amikor a honfoglalást követő térszervező folyamatok tudományos vizsgálatával foglalkoznak.

Irodalom

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA (2003): A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. – In: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): Vándorutak. Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Archeolingua. Budapest. pp. 285–295.

BONA IMRE (1993) A honfoglalás előtti kultúrák és népek. – In: Cservényák László (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra. Nyíregyháza, pp. 63–137.

BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi nyomda. Budapest. 611 p.

CSÜLLÖG GÁBOR (1997) Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók Kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In: Füleky György (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllő, pp. 291–296.

DÖVÉNYI ZOLTÁN (szerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1352 p.

FRISNYÁK SÁNDOR (1990): Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 212. p.

FRISNYÁK SÁNDOR (2000): Das Karpatenbecken. – In: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (szerk.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Stuttgart, pp. 81–84.

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3-4. pp. 62–75.

FÜLÖP JÓZSEF (1984): Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 194 p.

GÁBRIS GYULA (2000): Holocén. – In: Karácsony Dávid (szerk.): Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Kertek Kiadó. pp. 134–137.

GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. – In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest, pp. 13–33.

HAHN GYÖRGY – HUDÁK ÉVA – LABODA ZOLTÁN (1998): Az Észak-magyarországi-középhegység ásványi nyersanyagai és bányászata. – Földrajzi Értesítő 47. 3. pp. 317–358.

HOFFMANN TAMÁS (2004) Mindennapi történelem az ütközőzónában. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6-18. századi Keletközép-Európában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc. 360 p.

IHRIG DÉNES (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története. – Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. 398 p.

JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDOLNA (2003): A Kárpát-medence növényzetének kialakulása. – In: Láng István – Bedő Zoltán – Csete László (szerk.): Növény, állat, élőhely. Magyar tudománytár 3. MTA – Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 39–65.

KALICZ NÁNDOR (1974): Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. – Corvina Kiadó, Budapest. 130 p.

KERTÉSZ RÓBERT (1996): Vadász-gyűjtögetők a Közép-Tisza vidékén. – In: Madaras László (szerk.): Vendégségben őseink háza táján. Szolnok, pp. 7–21.

KERTÉSZ RÓBERT – SÜMEGI PÁL (1999a): Teóriák, kritika és egy modell: miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? – In: H. Bathó Edit – Kertész Róbert – Tolnay Gábor – Vadász István (szerk.): Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 11. Szolnok. pp. 9–23.

KERTÉSZ RÓBERT – SÜMEGI PÁL (1999b): Az Északi-középhegység negyedidőszak végi története. Ember és környezet kapcsolata 30.000 és 50.000 BP évek között a szubkárpati régióban. – A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 23. Salgótarján. pp. 66–93.

KOVÁCS TIBOR (1977): A bronzkor Magyarországon. – Corvina Kiadó, Budapest. 145 p.

KOVÁCS TIBOR (szerk.) (2002): Kelet és nyugat határán. A magyar föld népeinek története; Kr. e. 400 000 – Kr. u. 804. – Helikon Kiadó, Budapest. 144 p.

KRISTÓ GYULA (1998): Magyarország története 895–1301. – Osiris Kiadó, Budapest. 316 p.

MEDZIHRADSKY ZSÓFIA – JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDOLNA (1996): Az ember természetformáló tevékenysége a holocén folyamán a Kárpát-medencében. – In: Hably Lilla (szerk.): Emlékkötet

Andreánszky Gábor (1895–1967) születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés előadásainak anyagából. Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest. pp. 147–154.

PATAY PÁL (1969): A Csörsz-árok. – Természet Világa 13. 9. pp. 409–411.

PRINZ GYULA–TELEKI PÁL (1936): Magyar földrajz. A magyar munka földrajza. Magyar föld – magyar faj 2. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 442 p. (Évmegjelölés nélkül)

RACZKY PÁL (2004): Az újkőkor forradalma. A Kárpát-medence szerepe az élelemtermelés kezdeteiben. – Rubikon 15. 3. pp. 28–34.

RÁCZ LAJOS (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 303 p.

RÁCZ LAJOS (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 261 p.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ (1994): Kultúrák és népek a magyar honfoglalásig. – In: Viga Gyula (szerk.): Megyekönyv. Borsod-Abaúj-Zemplén. Miskolc. pp. 69–80.

RINGER ÁRPÁD (1993): Az Avas települtsége az őskőkortól az újabb kőkorig. – In: Dobrossy István (szerk.): A miskolci Avas. Monográfia a város jelképéről. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. pp. 69–80.

RINGER ÁRPÁD (2002) A Bükk-hegység kőkora. – In: Baráz Cs. (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők emberek. Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, Eger. pp. 295–314.

RINGER ÁRPÁD (2003): Őskori kovabányászat és kovakő-feldolgozás a miskolci Avason. – In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42. pp. 5–15.

SOMOGYI SÁNDOR (1970): Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig. – Építés – Építészettudomány 2. 3-4. pp. 303–326.

SOMOGYI SÁNDOR (1983): A magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezete. – Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest.

SOMOGYI SÁNDOR (1988): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. – Magyar Tudomány 33. 11. pp. 863–869.

SOMOGYI SÁNDOR (2000): A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. – In: Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 7–24.

SÜMEGI PÁL (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében. Régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. – In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 2. Egyesület Közép-Európa kutatására. Szeged. pp. 83–104.

SÜMEGI PÁL – KERTÉSZ RÓBERT (1998a): A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorbán? – Jászok 44. 3-4. pp. 144–157.

SÜMEGI PÁL – KERTÉSZ RÓBERT (1998b): Ablak az időre. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az időtudományok tükrében. – In: Kádár Zoltán – Kertész Róbert (szerk.): Szolnoki Tudományos Közlemények 1. Szolnok. pp. 66–69.

SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.) – BARTHA ANTAL (szerk.) (1984): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 888 p.

VISY ZSOLT (főszerk.) (2003): Magyar régészet az ezredfordulón. – Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány, Budapest. 486 + 4 p.

MAGYARORSZÁG ÉGHAJLATTÖRTÉNETE

Rácz Lajos

Bevezetés

Napjaink „klímaszorongása”, a globális felmelegedéshez kapcsolódó apokaliptikus jóslatok, de különösen az éghajlatváltozás jól megfigyelhető hatása pl. a megművelhető területek kiterjedésének változására vagy a néptömegek vándorlására jól érzékelteti, hogy az emberiség életére az éghajlat, és különösen annak rövidebb-hosszabb időszakok alatt lejátszódó változása rendkívül nagy hatással van, és ez nyilván nemcsak napjainkban van így, hanem a történelmi múltban is így volt. Ezért az éghajlattörténet, azon belül a történelmi korok éghajlati változásainak vizsgálata a történelmi földrajzi kutatások egyik fontos segédeszközét jelenti.

Az éghajlattörténet tárgyalása előtt azonban célszerű tisztázni az *éghajlat* – más elnevezéssel *klíma* – fogalmát. Legújabban PFISTER, CH. –WANNER, H. (2021, 2024) klímátörténeli monográfiájukban az induktív tudományos gondolkodást követve közelítettek az éghajlat fogalmához. Véleményük szerint mindenekelőtt meg kell határozni az „időjárás” fogalmát, ami a légkör fizikai állapotának a leírására szolgál egy adott helyen vagy egy régióban, egy vagy néhány napos időtartamban. A meteorológusok a legalapvetőbb méréseket a légkör legalsó néhány méterében végzik el. Az atmoszférán belül a legalsó réteg, a troposzféra az, amelyben végbemennek a legfontosabb időjárási jelenségek, úgymint a viharok, a felhőképződés, az intenzív csapadékhullás (beleértve a hóesést is), a villámcsapások és még sorolhatnánk. A troposzféra tartalmazza a teljes légkör tömegének 90%-át és a vízgőz majdnem 100%-át. Ugyanakkor az időjárási folyamatok jelentős része egy igen csekély vertikális kiterjedésű tartományban megy végbe, amely a Föld felszínétől mindössze néhány száz m-re, esetleg 1 km-re terjed ki.

Az „éghajlat” egy statisztikai fogalom, amelynek az empirikus meghatározásához a napi, a havi és a szezonális éghajlati változók több évtizeden át tartó ismerete szükséges. A Meteorológiai Világszervezet (WMO) álláspontja szerint az éghajlat meghatározásához legalább 30 év időjárási adataira van szükség, és lehetőség szerint olyan időszakot célszerű kiválasztani, amelynek nincs egyértelmű klímaváltozási trendje. A közelmúltig az 1961–1990-es évtizedek átlagai és szélsőértékei számítottak referencia-időszaknak, azonban az utóbbi években a kutatók elkezdtek használni az 1981–2010 közötti időszakot is éghajlati referenciaként. Az éghajlatra egyfajta várakozási horizontként tekintünk, ahogy a német közmondás tartja: „az éghajlat az, amire számítász, az időjárás pedig az, amit meg tapasztalsz.”

1. Az éghajlattörténet kialakulása

Az éghajlattörténet az 1950-es évek végén lépett színre Európában, egészen pontosan Franciaországban. EMMANUEL LE ROY LADURIE (1929–2023), aki az Annales-iskola harmadik generációjának talán a legmeghatározóbb alakja volt, az Annales folyóiratban megjelent tanulmányában (1959) a történészek közül elsőként kezdett foglalkozni a történelmi korokban végbement éghajlati változásokkal. A klímaváltozások kutatása ugyanakkor nem volt előzmények nélküli, hiszen az őséghajlattani (paleoklimatológiai) kutatások kezdetei egészen a 18-19. század fordulójáig vezethetők vissza, ugyanakkor fontos sajátossága a paleoklimatológiának, hogy művelői az éghajlati, illetve a légköri változásokat a geológiai idő léptékében vizsgálják. A klímátörténet megszületéséhez elengedhetetlenül szükség volt annak bizonyítására, hogy az éghajlat a történelmi idő generációs léptékében is változik, és ezek a változások érzékelhető módon hatással voltak (és vannak) a kortársak életére. A természettudományos források értelmezése és felhasználása szempontjából meghatározó szerepet játszott HUBERT H. LAMB (1913–1997), a brit meteorológiai szolgálat munkatársa, akinek úttörő szerepe volt a középkori meleg időszak (9-13. század) és a kis jégkorszak (14-19. század) beazonosításában, valamint a jelenkori felmelegedés folyamatának a kimutatásában (LAMB, H. H. 1982, 1988). Az európai klímátörténeli kutatás harmadik meghatározó alakja CHRISTIAN PFISTER (1944–), aki a Berni Egyetemen hozott létre egy rendkívül sikeres klímátörténeli kutatási központot, és számos éghajlattörténeli tanulmányt (PFISTER, CH. 1984, 1999, 2021) is megjelentetett. Az Európai Tudományos Alap (European Science Foundation) által támogatott *Euro-Climhist program* végrehajtása

során egy egészen kivételes éghajlattörténeti adatbázist sikerült létrehozni, amelynek az adatai nagyjából online hozzáférhetők (www.euroclimhist.unibe.ch).

A magyar klímátörténeti kutatás meghatározó személyisége RÉTHLY ANTAL (1879–1975) meteorológus volt, aki hosszú, tevékeny és igen kalandos pályája során volt a Magyar Meteorológia Társaság első főtárgya, KEMÁL ATATÜRK felkérésére megszervezte a török meteorológiai szolgálatot, majd pedig ellátta a Magyar Meteorológiai és Földmágnesei Intézet igazgatói teendőit is. Szisztematikus klímátörténeti kutatásait 1948-ban, a nyugdíjba vonulását követően 68 évesen kezdte el. A Szent István Társulat elnökeként maga köré gyűjtötte a kommunista hatalomátvételt követően feloszlott egyházi rendek tudós tanárait, akikből egy levéltári kutatásokat végző és klímátörténeti forrásokat feltáró és publikáló kutatói közösséget hozott létre. Munkatársai közül a legfontosabb személy HOLOVICS FLÓRIÁN (1903–1988) jezsuita szerzetes és levéltáros volt, akire RÉTHLY gyakran hivatkozott a munkáiban. A közel három évtizedes klímátörténeti kutatómunka eredményeként egy háromkötetes forráskiadvány sorozat jelent meg *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon* címmel (RÉTHLY A. 1962, 1970, 1998). Az első kötet az 1700 előtti évszázadok forrásait gyűjtötte egybe, a második a 18. század éghajlattörténeti forrásanyagát tartalmazza, míg az utolsó kötet – amely már halála után jelent meg SIMON ANTAL szerkesztésében – a 19. századi történeti forrásokat tartalmazza. Klímátörténeti munkásságának a források kiadásán túl fontos érdeme volt, hogy már akkor felvetette a történeti korokban bekövetkezett éghajlati változások lehetőségét, amikor a vezető magyar meteorológusok közül senki más.

2. Az éghajlattörténeti kutatás forrásai

A történeti korok éghajlati változásainak a kimutatásában és azok nyomon követésében két forráscsoportnak van meghatározó szerepe, a természettudományos és a történeti forrásoknak. A nemzetközi klímátörténeti szakirodalomban az első forráscsoportot a természet archívumai névvel illetik, míg a másodikat a társadalom archívumai néven tartják számon.

2. 1. A természet archívumai

A természet archívumainak forráscsoportjaiból csak azokat vesszük számba, amelyeknek a Kárpát-medence éghajlattörténeti kutatása szempontjából komolyabb jelentősége van.

a) A *dendrokronológia*, illetve a dendroklimatológia módszere azon alapul, hogy az évszázakos klímában élő fás növények törzsének, ágainak és gyökerének keresztmetszeti képen koncentrikus gyűrűk láthatók. Ezek a gyűrűk a növény táplálékát szállító szövetrendszer elemeit létrehozó kambium szakaszos működése során jönnek létre. Az egy tenyészidőszak alatt keletkezett világos színű tavaszi és sötét színű őszi pászta alkot egy évgyűrűt. Az egyes évgyűrűk szerkezete és vastagsága tükrözi az adott év hőmérséklet- és csapadékviszonyait, ráadásul különböző fák mintáinak összeillesztésével igen hosszú évgyűrű idősorok hozhatók létre. A kiindulópont többnyire egy élő fa, amelynek egy jellegzetes évgyűrű csoportjához illeszthető egy korábban elpusztult fa évgyűrű sorozata (épületfa, régészeti feltárásban felszínre hozott faanyag). Ilyen módon több ezer éves folyamatos évgyűrű idősorok hozhatók létre. A kutatási módszer magyarországi meghonosításában GRYNEAUS ANDRÁSNAK (1997, 2022) vannak meghatározó érdemei, de fontos eredményeket ért el ezen a területen KERN ZOLTÁN (2010) is.

b) A *növényi pollenek elemzése* segítségével meg lehet határozni egy terület vegetációjának az összetételét egy adott időszakra vonatkozóan. A pollenanalízis alapja a pollenszemek egyedi tulajdonságain alapul, amelyek lehetővé teszik a növények azonosítását még akkor is, ha maguk a növények, illetve más maradványaik már nem lelhetők fel az adott területen. A pollenek évezredekken át megőrződhetnek a tómedrekben és a mocsaras területeken, a pollenanalízis segítségével pedig rekonstruálható az elmúlt korok korábbi vegetációja, ezáltal pedig a terület környezeti és éghajlati viszonyai. Történeti szempontból is fontos kutatási eredményeket ért el ezen a területen SÜMEGI PÁL, külön is kiemelendők környezettörténeti munkái (SÜMEGI P. et al. 2009, 2024).

c) Az *oxigén 18-as izotópjának vizsgálata*, illetve mérése éghajlattörténeti szempontból különösen nagy jelentőségű olyan rétegsorok vizsgálatánál, amelyekből hiányoznak az élőlények maradványai (ilyenek például a barlangi cseppkövek), illetve nem rendelkeznek geológiai jellemzőkkel (hó-, illetve jéggrétegek). A módszer azon alapul, hogy az O^{18} egy stabil izotóp, amely az O^{16} -ból keletkezik a felszínen a napsugárzás hatására. Az O^{18} relatív mennyisége a szoláris aktivitásnak megfelelően időben

változik, és az oxigént tartalmazó anyagokba (vízbe, hóba, jégbe) a levegőben levő mindenkor O^{16}/O^{18} arányban épül be az oxigén. Mivel a szoláris aktivitás növekedése hőmérséklet-emelkedést, csökkenése pedig lehűlést eredményez, ilyen módon a hőmérséklet változása az O^{16}/O^{18} arány mérésével követhető és kimutatható. A Kárpát-medence klímátörténetének megismeréséhez jelentős mértékben járultak hozzá KERN ZOLTÁN (2010) jégmagvizsgálatai.

2.2. A társadalom archívumai

A társadalom (vagy pontosabban a társadalmak) archívumai kifejezés alapvetően a történeti források körét jelöli. Az időjárás és az éghajlat rekonstrukcióját illetően a történeti források egyaránt lehetnek dokumentumok, valamint az épített környezetben megőrzött információhordozók. A „dokumentum” kifejezés számos forrástípust foglal magában, ilyenek például a személyes kéziratok, a hivatalos iratok, a nyomtatott szövegek, a műalkotások vagy éppen az elektronikus adatok. A természeti környezetben található információhordozók körébe tartoznak a régészeti feltárások anyagai és tárgyai, valamint az épületeken található rendkívüli események emlékei, mint amilyenek például a magas vízállások jelei.

A Kárpát-medence éghajlattörténete szempontjából az alábbi forráscsoportoknak van kitüntetett jelentősége (RÁCZ L. 2001).

a) *Krónikák.* A magyarországi krónikák földrajzi szempontból három csoportra oszthatók: országos, regionális és városi krónikák. Az országos krónikák szövegében az éghajlati-környezeti viszonyok jobbra marginálisan, pl. a hadi eseményeket segítő, vagy inkább gátló külső tényezőként jelentek meg. A regionális krónikákban már fontos éghajlattörténeti részletek is szerepeltek, így a szélsőséges időjárási események, elemi csapások, és az akkori kor emberei számára legfontosabb mezőgazdálkodás eredményességének, vagy éppen eredménytelenségének az időjárási okai. Éghajlattörténeti szempontból a városi krónikák a legjobb forrásaink, mivel a városi lakosok életük csaknem minden napján ki voltak szolgáltatva a falaikon kívüli világnak, szimbiózisban éltek mezőgazdasági ellátó körzetükkel. Nem véletlen, hogy a városi krónikák szerzői, akik nem ritkán városuk magas rangú előljárói is voltak egyben, nagy terjedelemben írtak a mezőgazdasági munkák, illetve az időjárás alakulásáról.

b) *Évkönyvek.* Az évkönyvek forráscsoportján belül az újkor idején a jezsuita rendházak diáriumi és a ferences rendházak historia domusai voltak a legjobban felhasználható éghajlattörténeti források. Az évkönyveket vezető szerzetesek érdeklődésüktől függően változó részletességgel ugyan, de rendszeresen beszámoltak az időjárás alakulásáról. A szerzetesek szorgalmának és alaposságának köszönhetően már a 17. század utolsó harmadában vannak olyan időszakok, amelyekről napi pontosságú éghajlattörténeti rekonstrukció készíthető.

c) *Uradalmi gazdasági feljegyzések.* Ebbe a forráscsoportba gazdasági tisztviselők feljegyzései tartoznak. A jelentések készítői mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés eredményességével foglalkoztak, szem előtt tartva azt az általános vélekedést, hogy az „időjárás a valódi gazda mindenütt”.

d) *Személyes feljegyzések.* Az írásbeliség terjedésének köszönhetően az éghajlattörténeti rekonstrukció legfontosabb forráscsoportjává a 17. század második felétől kezdődően a személyes feljegyzések váltak. A klímátörténeti utalásokat is tartalmazó naplók és magánlevelek szerzői városi polgárok, egyházközségeket vezető papok, gazdálkodó nemesemberek voltak, akik nagy figyelmet szenteltek az időjárás alakulásának. Az időjárási események részletes leírása mellett kitértek a mezőgazdasági terméseredmények ismertetésére, s a piaci árak alakulására is.

e) *Korai újságok.* A 18. század utolsó harmadától kezdődően egyre fontosabbá váltak az éghajlattörténeti rekonstrukció szempontjából az ez idő tájt megjelenő újságok. A sort az 1764-ben Pozsonyban megjelenő német nyelvű *Pressburger Zeitung* kezdte, amely a magyarországi sajtó történetének leghosszabb életű lapja volt, egészen 1929-ig megjelent. Ezek a korai újságok az általuk közölt híreket részint a kiépített levelező-tudósító hálózat révén szerezték be, részint pedig járatták a korabeli európai lapokat. A hetenként általában kétszer megjelenő újságok hallatlan előnye, hogy híreiket olvasva áttekintést szerezhethünk az ország nagy területeinek akkori időjárási-környezeti viszonyairól.

f) *Korai műszeres mérések.* A 17-18. század fordulóján terelődött a természettudományos műveltségű tanárok és orvosok érdeklődése az időjárás rendszeres megfigyelése felé. Az általuk alkalmazott műszerek kalibrációja és pontossága ugyan gyakran hagyott kívánnivalót maga után, mégis

ezeknek a megfigyeléseknek köszönhetően készültek el az első napi pontosságú kvantitatív idősorok a légkör állapotáról.

g) *Meteorológiai műszeres mérések.* Az intézményes meteorológiai észlelés 1755-ben kezdődött Magyarországon, a nagyszombati egyetemen. Az egyetemet MÁRIA TERÉZIA királynő 1777-ben áthelyeztette Budára az átépített királyi várpalotába. Ekkor épült a várban az a csillagászati torony, amely asztronómiai és meteorológiai obszervatóriumként is működött, és ahol 1780-tól kezdődően folytattak hőmérséklet-, csapadék- és légnyomásméréseket, valamint feljegyzések készültek a felhőborítottságról is. A budai „észlelde” megalapítását több mint 70 évvel követte az esztergomi (1852), a debreceni, a pécsi és a pesti (1853), a szegedi (1854), a pannonthalmi (1856), a győri és a magyaróvári (1859), a veszprémi (1860), az egri (1861), a szolnoki (1864), a soproni és a szombathelyi (1865), valamint a nyíregyházi állomások megalapítása, ám az országos hálózat csak a 19. század utolsó harmadában szerveződött meg. A hálózat kiépítésének a munkáját az 1870-ben alapított és 2024-ben megszüntetett Magyar Meteorológiai Szolgálat végezte el.

A tudományos elemzés szempontjából a leíró történeti források alapvető gyengesége, hogy információik nagyobbrészt nem homogének, nem folyamatosak és nem kvantitatívak. Ennek a problémának a megoldására SCHÜLE, H. – PFISTER, CH. (1992) egy többlépcsős elemzési, rendezési, „információtisztítási” módszert hozott létre. Ennek első lépése, hogy térben és időben kell rendezni a források által közölt információkat, ezzel párhuzamosan pedig tartalmi szempontból szét kell válogatni a forrásokban közölt információkat arra vonatkozóan, hogy közvetlen (például hóesés) vagy közvetett (például a folyó befagyása) időjárási-környezeti, esetleg fenológiai (a búza érése) adatról van-e szó.

Fontos további lépés a leíró történeti forrásokból kinyert és rendezett információk számszerűsítése. Számos erre a célra szolgáló kvantifikációs skála létezik, ilyenek a Brooks-, az Easton- vagy a Lamb-skála, de mind között a „Pfister-indexnek” nevezett hétfokozatú skála (PFISTER, CH. ...) bizonyult a leghasználatóbbnak (1. táblázat), amelyet egyaránt lehet használni a hőmérséklet, a csapadék vagy éppen a terméseredmények kvantifikációjához.

1. táblázat. A leíró történeti források információinak számszerűsítésére bevezetett hétfokozatú skála (Pfister, Ch. nyomán)

+3	rendkívül meleg / csapadékos
+2	nagyon meleg / csapadékos
+1	meleg / csapadékos
0	átlagos
-1	hideg / száraz
-2	nagyon hideg / száraz
-3	rendkívül hideg / száraz

A források által leírt időjárási eseményt vagy terméseredményt egy $[-3, +3]$ közötti skálán helyezzük el, ahol a 0 az átlagot, a +3 a rendkívül magas, míg a -3 a nagyon alacsony hőmérsékletet, illetve csapadékot jelenti. Fontos megjegyezni, hogy az indexértékek létrehozása matematikailag nem formalizálható folyamat, hiszen a megfelelő (nek tartott) érték odaítélése során számos tényezőt kell figyelembe venni. A „súlyozás” legfontosabb szempontja természetesen a forrás megbízhatósága, ám tekintetbe kell venni a leírás értelmezhetőségét és kontextusát egyaránt.

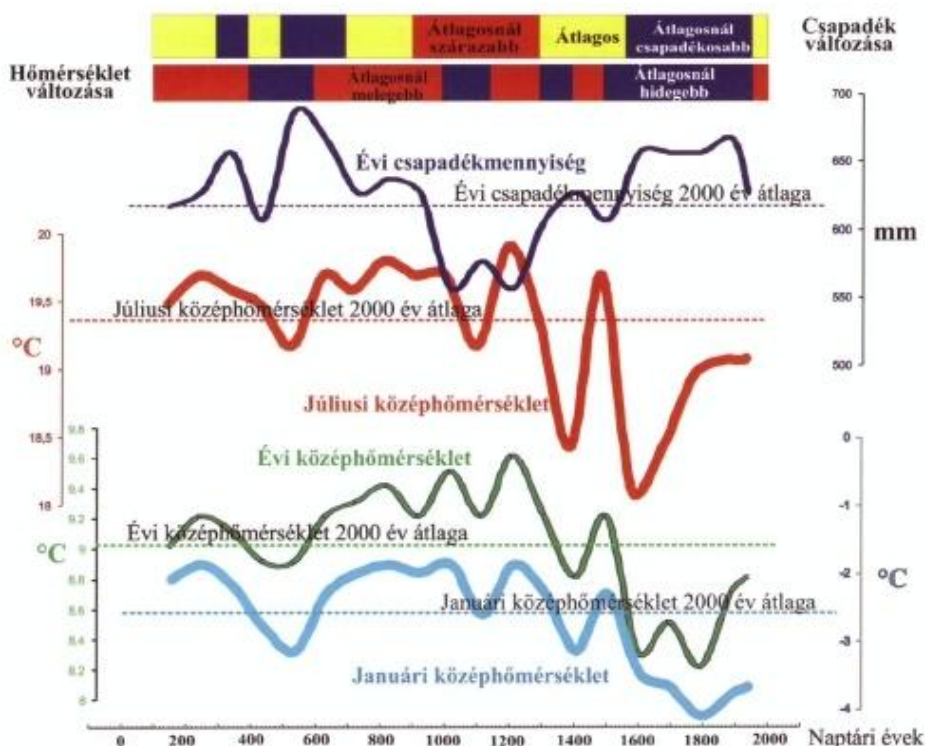
3. Klímátörténeti korszakok az utóbbi kétezer évben

Klímátörténeti áttekintésünk célkeresztjében a magyar államfejlődés szempontjából meghatározó jelentőségű ezer év éghajlattörténeti folyamatai állnak, ugyanakkor érdemes röviden kitérni azokra a klímátörténeti előzményekre (PFISTER, C. – WANNER, H. 2024) is, amelyeknek szerepe lehetett a magyar törzsek vándorlásaiban. Amennyiben ilyen módon kitágítjuk az elemzés időbeni horizontját, akkor 5 éghajlattörténeti periódussal kell számolnunk (zárójelben a nemzetközileg használt elnevezéseikkel): a Kr. e. 3. századtól a 4. századig tartott a *római meleg időszak* (Roman Warm Period), az 5. századtól a 9. század végéig tartott a *nép-vándorlások korának a lehülése* (Cold Period of Age of Migration), a 9-10. század fordulójától a 13. század végéig tartott a *középkori meleg időszak* (Medieval Warm Period), a 13-14. század fordulójától a 19-20. század fordulójáig datáljuk a *kis jégkorszakot* (Little Ice Age), a 20. században pedig elkezdődött a *modern kori felmelegedés* időszaka (Modern Warm

Period). Vegyük sorra ezeket a klímátörténeti korszakokat, amelyeknek középpontjába a magyar történelem szempontjából elsődleges jelentőséggel bíró utolsó három korszakot állítjuk.

a) *A római meleg időszak* éghajlati hatásai az egész északi féltekén megmutatkoztak a Kr. e. 3. század dereka és a 4. század vége között, a kontinentális európai területek klímája melegebbé vált ezekben az évszázadokban. Dendrokronológiai vizsgálatok (GRYNEAUS A. 1997, 2022) alapján Pannóniában a császárkor idején kifejezetten enyhe, helyenként szubmediterrán jellegű klíma mutatható ki. A klímátörténeti szakirodalomban vitatott kérdés, hogy mikor ért véget a római meleg időszak és mikor kezdődött a népvándorlások korának a lehülése, a közkézen forgó időpontok a 3. és a 6. század között váltakoznak. A dendroklimatológiai kutatási eredmények az északi félgömbön egyértelmű és erőteljes lehülést mutatnak a 6. század idején, az európai tölgyek évgyűrűi 540-ben voltak a legkeskenyebbek az utóbbi kétezer évben. A grönlandi és az antarktiszi jégmagok vizsgálati eredményei szerint az 536–545 közötti időszak a vulkánkitörések szempontjából az utóbbi 2500 év második legszélsőségebbé évtizede volt, aminek következtében a nyarak évtizedes hőmérsékleti átlaga akkor volt a legalacsonyabb az elmúlt 1500 évben. Nem véletlen, hogy a 6. századot a klímátörténeti szakirodalomban a *késő antikvitás kis jégkorszakának* (Late Antique Little Ice Age) nevezték el. (BÜNTGEN, U. et al. 2011).

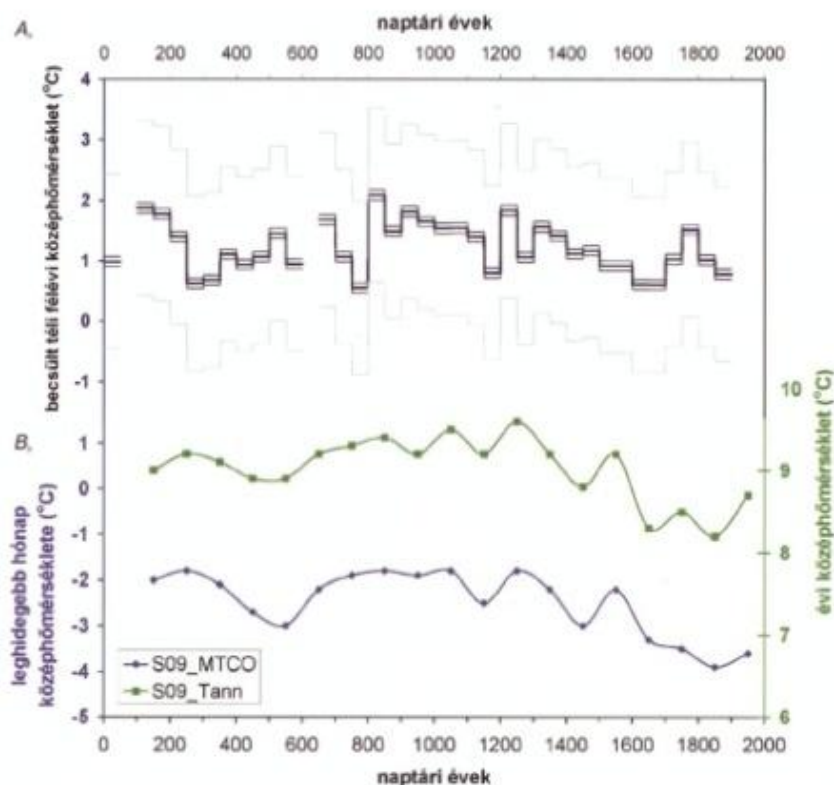
A nagybárkányi Nádas-tó fúrásmintájának segítségével az elmúlt 2000 év éghajlati változásai évszázados pontossággal vizsgálhatók (SÜMEGI P. et al. 2009, 2024). A nagybárkányi adatsor szerint a térségben a 6. század volt az elmúlt 2000 év során a legcsapadékosabb, az évi és a júliusi középhőmérséklet viszont jóval elmaradt a római kor átlagától, bár a kis jégkorszak értékeit messze nem érte el (1. ábra). A 6. és a 9. század között folyamatosan az elmúlt 2000 év átlagát meghaladó csapadékmennyiség rekonstruálható (SÜMEGI P. et al. 2014). Érdekes ellentmondása ugyanakkor ezen időszak környezettörténeti kutatásának, hogy a leíró történeti forrásokban szereplő késő avar kori szárazság meglétét a nagybárkányi kutatások cáfolják, viszont a Bihar-hegységben végzett pollenvizsgálatok (JAKAB G. et al. 2021) alátámasztják.

1. ábra. Az elmúlt 2000 év éghajlati változásai a nagybárkányi pollenadatok alapján (SÜMEGI P. et al. [2011] nyomán szerk. MASEK Zs. [2021], p. 114.)

b) A középkori meleg időszakot, a 9. századtól a 13. és a 14. század fordulójáig tartó nagyterségi felmelegedést az angol éghajlattörténeti kutatás megteremtője, HUBERT H. LAMB (1913–1997) mutatta ki elsőként az 1960-as években, s nevezte el. KERN ZOLTÁN (2010) bihari jégmagvizsgálatai szerint a

9. század első felének telei voltak a legenyhébbek az utóbbi kétezer évben, a népvándorlások korának lehűléséhez képest a hőmérsékletnövekedés értéke elérhette a 1,5 °C-ot (2. ábra). Noha a 12. század végén egy rövid hideg periódus szakíthatta meg az enyhébb telek uralmát, a 13. század első fele az utóbbi ezer esztendő egyik legenyhébb téli hőmérsékleti átlagát produkálta, ami jól illeszkedik a CHRISTIAN PFISTER által beazonosított és leírt 13. századi környezettörténeti virágkor időszakába (in PFISTER, CH. – WANNER, H. 2024). Hasonló eredményekre jutott SÜMEGI PÁL is, aki szerint az enyhe téli időjárás az Északi-középhegység területén a 7-8. század fordulójától kitartott egészen a 13. század végéig (SÜMEGI P. et al. 2014, 2024). Az oxigénizotópos jégmagvizsgálatok és a dendroklimatológiai rekonstrukciók eredményei alapján a középkori meleg időszak hozzávetőlegesen 800 és 1250 közé datálható. Az utolsó karakteresen enyhe telek az 1220 és 1240 közötti időszakban uralták a Kárpát-medence téli időjárását. A nagybárányi Nádas-tó üledékeinek vizsgálata az Árpád-kor időszakában a középhegységi zóna térségében száraz éghajlatot jelez, amelynek tetőzése a tó 13. századi kiszáradását eredményezte.

2. ábra. Az Eszkimó-jégbarlangban (Bihar-hegység) végzett jégfúrás stabil izotópos adatai alapján rekonstruált téli félévi középhőmérsékleti adatok, kiegészítve a nagybárányi Nádas-tó üledékeiből nyert adatokkal (KERN Z. [2010] nyomán szerk. MASEK ZS. [2021 p. 117.]

Az érett középkor magyarországi éghajlattörténetére vonatkozóan levéltári források meglehetősen elszórtan állnak rendelkezésre, ezek rendszerezett feldolgozását KISS ANDREA (2019) végezte el. A korabeli feljegyzésekben valamely szélsőséges időjárási eseményt, esetleg ritka légköri jelenséget írtak le. A korszak időjárási anomáliáinak következményeit tekintve különös jelentőségre tettek szert a Duna befagyásai, amelyek gyakoriságának a növekedése egyértelműen az átlagosnál hidegebb téli időjárásról tanúskodik. Az 1241–1242. évi téli időszak esetében pedig viszonylagos pontossággal megadhatjuk a Duna befagyásának kezdetét, ugyanis két uralkodói oklevél alapján a tatár sereg átkelésének időpontját január közepe és február 2. közé tehetjük. A Duna befagyása mindenképpen súlyosbította a tatárjárás pusztításait, különösen a dunántúli területeken, amelyeket részben megkímélhetett volna egy vékonyabb, átkelésre nem alkalmas jégborítás, vagy egy enyhébb, fagymentes tél.

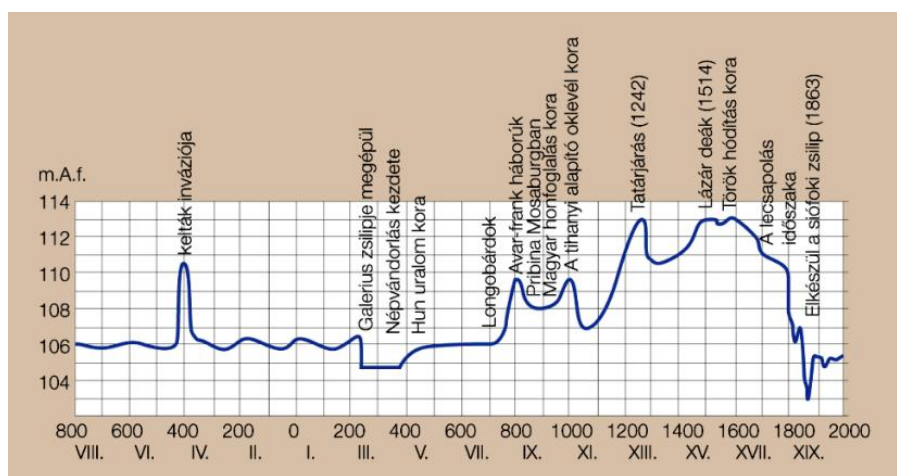
c) A kis jégkorszak. A klímátörténeti szakirodalomban a kis jégkorszak vonatkozásában megkülönböztetik az északi és a déli félteke kis jégkorszakát, mivel a kontinensek és az óceánok eltérő

arányai karakteresen különböző éghajlattörténeti folyamatokat alapoztak meg. Az északi kis jégkorszak hosszabb és hidegebb volt, a déli lényegesen később kezdődött és az óceánfelszín túlsúlya miatt a lehülés intenzitása kevésbé volt erőteljes. A Kárpát-medence klímátörténete szempontjából értelemszerűen az északi kis jégkorszak (Boreal Little Ice Age) éghajlattörténeti folyamatai az irányadók. A kis jégkorszak Európában 1300 környékén kezdődött, és a 19-20. század fordulóján ért véget (PFISTER, CH. – WANNER, H. 2024).

4. A természet archívumai és a kis jégkorszak

A késő középkor Kárpát-medencei klímátörténetéről elsősorban a természet archívumaiból származó kutatási eredményeink vannak. A nagybárhányi kutatás a 13. század derekától mutat ki jelentős lehülést, amely évszázados léptékben tartósnak bizonyult. Egy rövid, melegebb időszakot leszámítva a hideg-hűvös éghajlati állapot a 14. század végétől állandósult egészen a 19. század második feléig, amit követően azonban elkezdődött egy felmelegedés. A hőmérséklet csökkenésével párhuzamosan a csapadék mennyisége növekedni kezdett, és a 14. századtól kezdve az évi csapadék mennyisége már meghaladta az elmúlt évezred átlagát. A dél-dunántúli Baláta-tó környezettörténeti vizsgálata szerint a hűvös-csapadékos éghajlat már a 13. század végén elkezdődött (SÜMEGI P. et al. 2014).

A Balaton vízszintje a 13. század végén több méterrel emelkedhetett, és elárasztotta a Nagyberek jelentős részét (BENDEFY L. – V. NAGY I. 1969). A vízszintemelkedés csúcspontja a 16. és a 17. századra datálható. Hasonló tendenciák rajzolódnak ki a Tisza-völgyben is, Szer (Ópusztaszer) település egyértelműen a magasabb térszín felé terjeszkedett a késő középkor idején. Ugyanebben az időben Békés vármegye területén az alacsonyabb térszínek az Árpád-kort követően elnéptelenedtek. A PINKE ZSOLT által vezetett tájtörténeti kutatócsoport eredményei szerint a településeknek a magasabb térszínek irányába történő késő középkori vándorlása az Alföld és a Dunántúl kiterjedt területeit egyaránt érintette (PINKE ZS. et al. 2015).

3. ábra. A Balaton vízszintingadozásai Kr.e. 800 és Kr.u. 2000 között (BENDEFY L. – V. NAGY I. 1969)

Régészeti adatok is utalnak arra, hogy a késő középkor idején a Kárpát-medence csapadékmérlege a jelenkorinál nagyobb aktívumot mutatott. A Balaton közelében található récéskúti bazilika padozatát a 14. században meg kellett emelni a tó vízszintje (3. ábra), illetve a talajvíz emelkedésének következtében. Györffy György és Zólyomi Bálint kutatási eredményei szerint a 13–15. századi alföldi határleírások és határmegújítások során igen gyakran felmerülő probléma volt a határjelek vizek miatti megközelíthetatlensége. Ugyancsak az éghajlat csapadékosabbra fordulását jelzi a vízimalmok széleskörű elterjedése a 13. századtól, olyan patakokon is, melyek vize a 20. században már nem volt elegendő malomhajtásra (GYÖRFFY GY. – ZÓLYOMI B. 1996).

A már említett bihari oxigénizotópos jégmagvizsgálatok (KERN Z. 2010) szerint a 13. század derekától kezdődően, mintegy három és fél évszázadon keresztül egyenletesen csökkent a telek hőmérséklete, hozzávetőlegesen 1,2 °C-kal. A lehülés mélypontját a 17. század jelentette, amely egyben a teleket tekintve az elmúlt évezred leghidegebb évszázada volt.

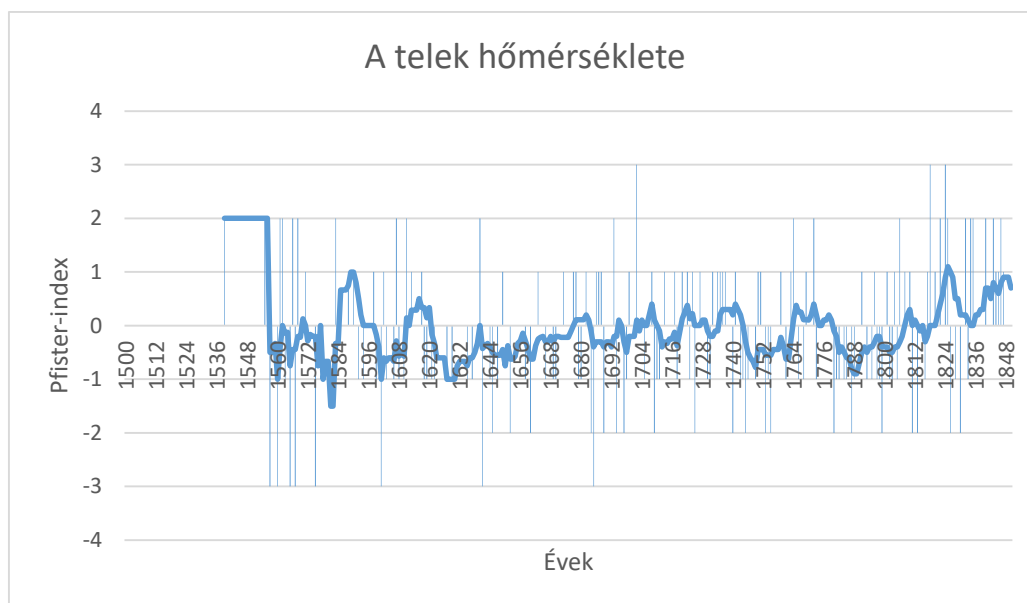
5. A társadalmak archívumai és a kis jégkorszak: a Kárpát-medence éghajlattörténete 1500-tól 2000-ig

5.1. A telek

5.1.1. A telek hőmérsékletjárása

A 16. század második felétől nagyobb számban rendelkezésre álló téli időjárási megfigyelések tanúsága szerint a századvég és a 16-17. század fordulójának telei változékonyak voltak (4. ábra). Az 1580-as évtized enyhébb teleit (1,2 °C) az 1560-as (−0,1 °C) és az 1600-as (0,2 °C) évtizedek hideg telei fogták közre. A 17. század első kétharmadának telei igen hidegek voltak, a lehülés az évszázad elején kezdődött, első mélypontját (−0,5 °C) az 1620-as, a másodikat (−0,4 °C) pedig az 1680-as években érte el. A 17-18. század fordulóján és a 18. század első harmadában a telek valamelyest enyhébbé váltak, ezt a melegedési folyamatot az 1730-as évek enyhe (1 °C) telei tetőzték be. A 18. század derekán változékony volt a telek hőmérsékletjárása, ám a hideg évtizedek mutatkoztak meg karakteresebben, különösen emlékezetesek voltak az 1740-es (−0,2 °C) és az 1780-as (−0,5 °C) évtizedek igen hideg telei. A történeti rekonstrukció idősora szerint a 19. század első felében a telek egyre enyhébbé váltak Magyarországon, az enyhülés különösen erőteljesen mutatkozott meg az 1820-as (1,2 °C) és az 1840-es (1,7 °C) években.

A budapesti téli hőmérsékleti idősor adatai szerint az 1830-as évektől egészen a 19. század végéig igen hidegek voltak és maradtak a telek, különösen hidegek voltak az 1890-es (−0,9 °C) évek telei. A 20. század elején erőteljes felmelegedés kezdődött, amelynek első hulláma az 1910-es (1,3 °C) években tetőzött. A század derekán átmenetinek bizonyult visszahülés ment végbe, amelynek mélypontjai az 1940-es (−0,49 °C) és az 1960-as (0,08 °C) évtizedek telei voltak. Az 1970-es (1,7 °C) években minden korábbinál enyhébbé vált a telek időjárása, majd az 1990-es (1,73 °C) évek átlaga még felül is múlta a két évtizeddel korábbi hőmérsékleti rekordot.

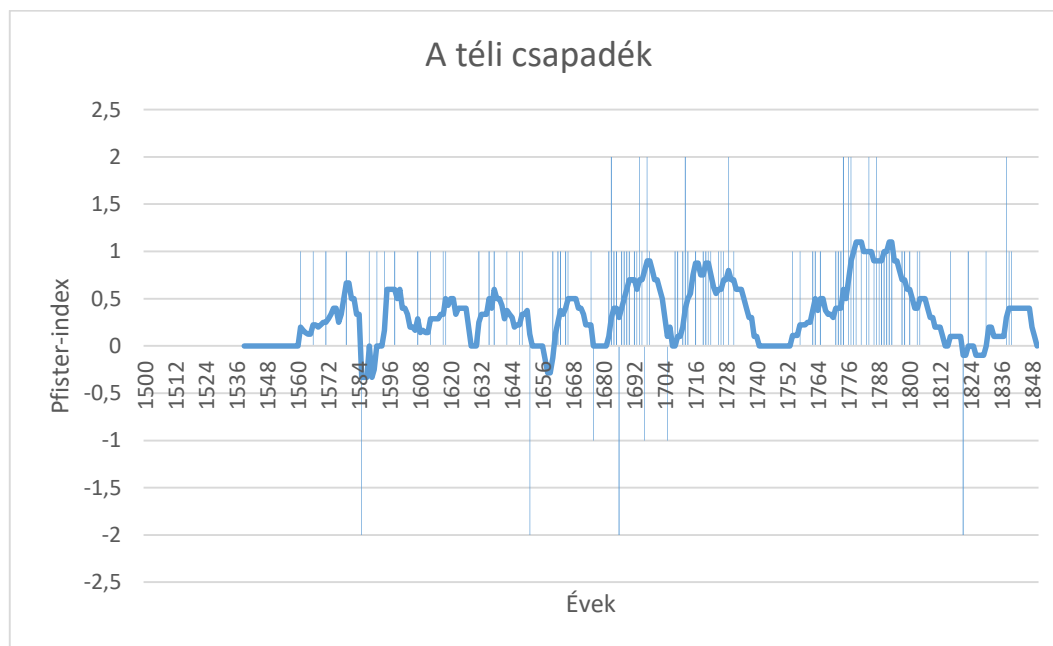
4. ábra. A telek hőmérsékletjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.1.2. A telek csapadékvizonyai

Az éghajlattörténeti rekonstrukció szerint a téli csapadék idősora (5. ábra) tartós, ám némileg ingadozó csapadéktöbbletet mutat a 16. század második felétől gyakorlatilag a 18. század végéig. Ezen a trenden belül is különösen csapadékosak voltak az 1680-as (153 mm), az 1710-es (150 mm), az 1720-as (151 mm), az 1770-es (160 mm), az 1780-as (167 mm) és az 1790-es (151 mm) évtizedek. A 19.

század első felében a történeti rekonstrukció adatai szerint némileg csökkent a téli csapadék mennyisége, a csökkenés az 1820-as (127 mm) években volt a leginkább szembetűnő.

A budapesti téli csapadék adatai szerint az 1850-es évtized telei voltak a legszárazabbak (103,9 mm), majd az 1870-es évtized havas teleit (136 mm) a 19-20. század fordulóján újabb száraz időszak követte. A 20. század kezdetétől a telek egyre csapadékosabbá váltak, ez a folyamat az 1950-es években tetőzött (141,1 mm), amely a budapesti hőmérsékleti idősor legcsapadékosabb évtizede volt. Az 1960-as évektől kezdődően azonban a telek egyre szárazabbá váltak, s ez a folyamat az 1990-es években rendkívüli módon felerősödött (88 mm).

5. ábra. A telek csapadékjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.1.3. A telek éghajlatváltozásainak a jellemzői

A 16. század második felétől a 18. század végéig a telek nagyjából hidegek és havasak voltak Magyarországon. Ez a tartósan fennálló éghajlati rendszer a 19. század elején változott meg, amikor a telek lényegesen enyhébbé, és némileg szárazabbá váltak. A 19. század második felében végbement még egy újabb visszahűlés, ám ezt már nem kísérte a telek erőteljesen csapadékosává válása. A 19-20. század fordulójától kezdődően pedig a telek időjárása egyre enyhébbé vált, amit az 1950-es évekig még a téli csapadék növekedése, az 1960-as évtizedtől viszont erőteljes szárazodás kísért.

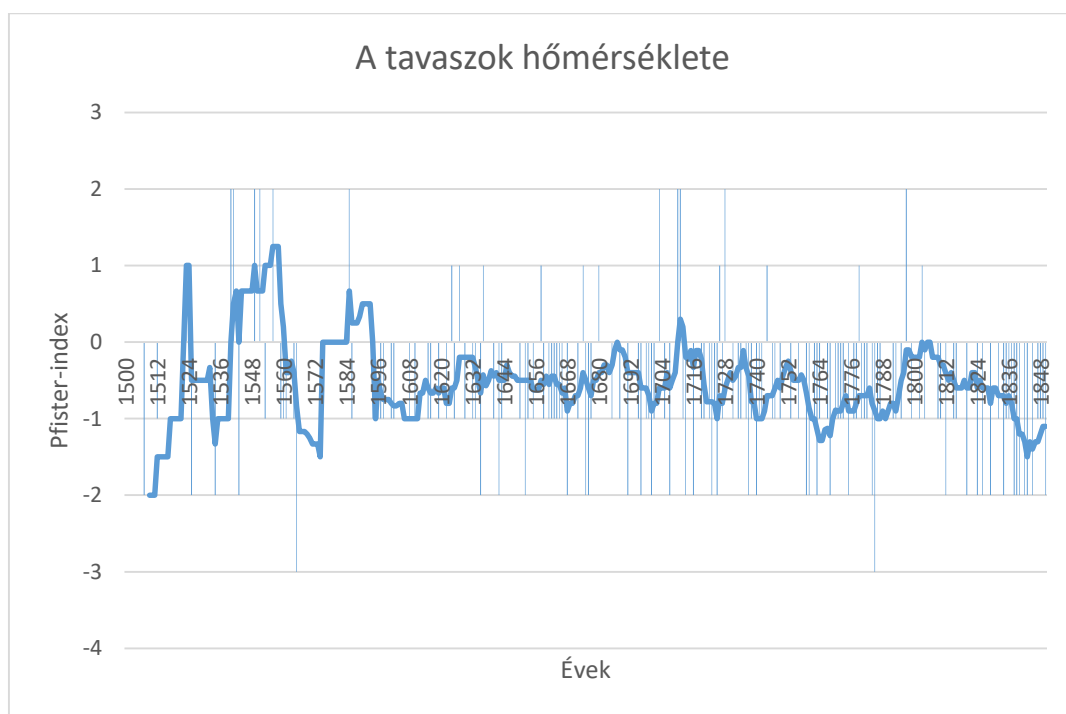
5.2. A tavaszok

5.2.1. A tavaszok hőmérsékletjárása

A fél évszázados átlagok diagramját vizsgálva szembetűnő, hogy a 16. század elejétől a 19. század derekáig – az éghajlattörténeti rekonstrukció teljes tartományában – a tavaszok átlaghőmérséklete (6. ábra) tartósan a hűvös-hideg hőmérsékleti tartományon belül maradt. A 16. század tavaszainak évtizedes átlaghőmérsékletei igen változékonyak voltak, ennek a változékonyságnak talán legfontosabb oka az volt, hogy ebből a századból jószerivel csak hőmérsékleti anomáliákról szóló híradások maradtak ránk. A 16. század évtizedes átlagai közül figyelmet érdemelnek az 1540-es évek enyhe (11,8 °C) és az 1560-as évek hűvös (10,2 °C) tavaszai. A hűvös 17. századi tavaszok idősorán belül különösen hideg (10,2 °C) volt az évszázad első évtizede, az 1660-as (10,2 °C) évek, valamint az 1690-es (10,5 °C) évtized. A 18. század tavaszainak átlaghőmérséklete is a hűvös-hideg tartományon belül mozgott, a hideg éghajlati rendszer az 1760-as (10,3 °C) és az 1780-as (10,3 °C) években mutatkozott meg legerőteljesebben. A 18-19. század fordulóján mintegy két évtizedre kiegyensúlyozottabbá vált a tavaszok hőmérsékletjárása,

ám az 1810-es évektől kezdődően a tavaszok időjárása évtizedről évtizedre egyre hidegebbé vált. A tavaszok lehülése az 1830-as (10,3 °C) és az 1840-es (10,2 °C) évtizedekben volt a legszembetűnőbb.

A budapesti tavaszi hőmérsékleti idősor adatai szerint az 1800-as évek utolsó harmadában és a 20. század első évtizedeiben hűvösebb-hidegebb tavaszok követték egymást, a leghidegebbek az 1850-es (11,2 °C), az 1870-es (10,7 °C) évek, valamint a 20. század első évtizede (10,8 °C) voltak. A 20. század első harmadában elkezdődött a tavaszok időjárásának melegebbé válása. Az enyhülés első csúcspontját (11,47 °C) az 1940-es évek jelentették, majd az '50-es évek átmeneti lehülését (11 °C) követően a század utolsó harmadában folytatódott a tavaszok enyhébbé válásának trendje, az 1970-as évek tavaszainak átlaga (11,8 °C) felülmúlt minden korábban mért évtizedes középértéket.

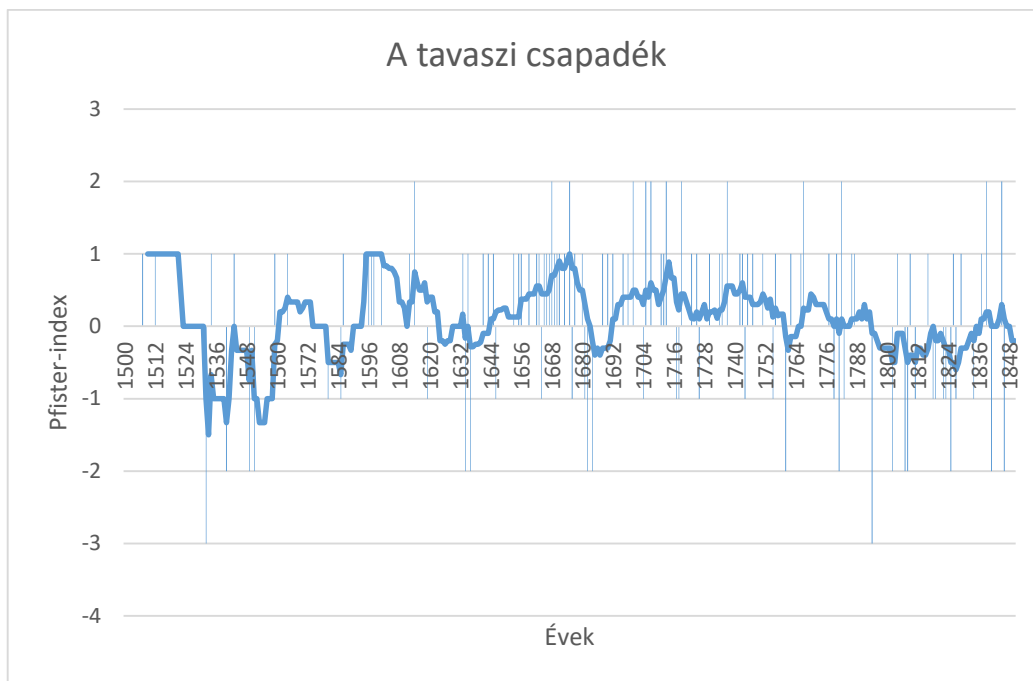

6. ábra. A tavaszok hőmérsékletjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.2.2. A tavaszok csapadékviszonyai

Az éghajlattörténeti rekonstrukció szerint a tavaszi csapadék idősorának (7. ábra) első jól dokumentált klímaingadozása a 16. század második harmadának száraz időszaka volt. A 16. század második felétől a 18. század végéig a tavaszok jobbra csapadékosak voltak. Ennek a tartós trendnek a legcsapadékosabb időszaka a 17. század második és a 18. század első fele volt, és ezen a mintegy 100 éven belül három csapadékosválsági hullám különíthető el, az elsőnek a csúcspontja (181 mm) az 1660-as évekre esett, a második (174 mm) és a harmadik (177 mm) pedig az 1700-as évtizedben, illetve az 1730-as években tetőzött. A 18-19. század fordulóján jól nyomon követhető a tavaszok szárazabbá válása, a 19. század első felében a tavaszi csapadék indexének évtizedes átlagai az 1830-as éveket leszámítva negatív előjelűek voltak.

A 19. század utolsó harmadában a tavaszok az előző évtizedekhez viszonyítva nagyságrendekkel csapadékosabbá váltak, különösen csapadékosak voltak az 1880-as (194 mm), az 1910-es (183 mm) és az 1930-as (203 mm) évek tavaszai. A csapadékos tavaszok több mint fél évszázados korszaka a 20. század derekán zárult le, s ezt követően a tavaszok időjárása lényegesen szárazabbá vált, különösen szélsőségesek voltak az 1960-as (127 mm) és az 1990-es (121 mm) évek tavaszai.

7. ábra. A tavaszok csapadékjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.2.3. A tavaszok éghajlatváltozásainak a jellemzői

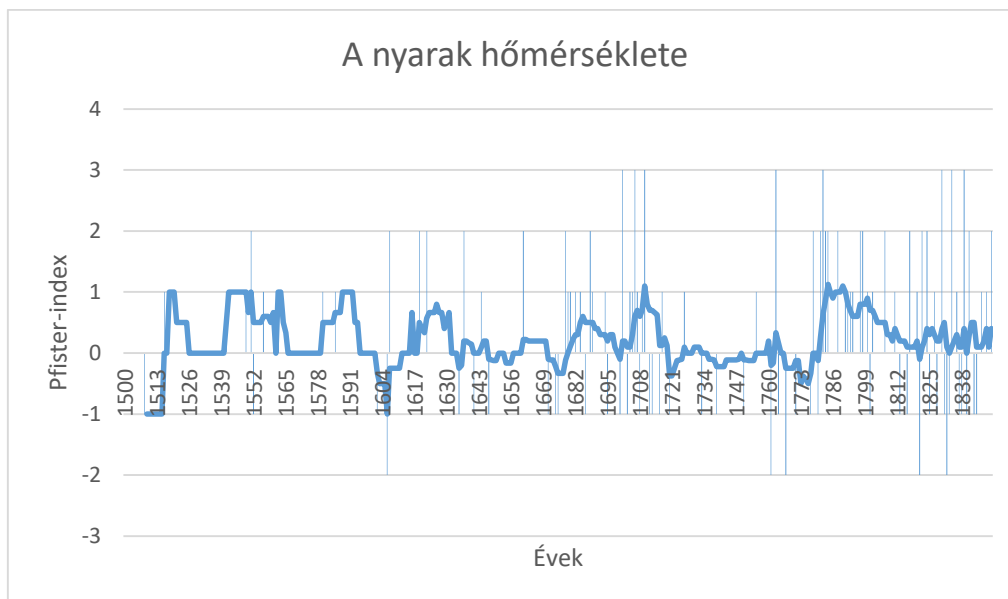
Összegezve megállapítható, hogy a kis jégkorszak hűvös és csapadékos tavaszi időjárással jellemezhető éghajlati rendszere a 16-17. század fordulójától a 18. század végéig határozta meg a tavaszok éghajlatát. A 19. század első felében, illetve a század derekán a tavaszok hőmérséklete nem változott érdemben, viszont a csapadék mennyisége jelentősen csökkent. A 19. század utolsó harmadának lehűlését a csapadék mennyiségének növekedése kísérte, ám míg a hőmérsékleti idősor a 20. század elejétől tartós melegeledést mutat, addig a csapadékos trendet csak a 20. század második felében váltotta fel szárazabb időszak.

5.3. A nyarak

5.3.1. A nyarak hőmérsékletjárása

Az éghajlattörténeti rekonstrukció nyári hőmérsékleti idősora (8. ábra) szerint a nyarak a 16. század elejétől a 19. század közepéig a kiegyenlítetten meleg voltak, a vizsgált három és fél évszázadból csak négy olyan évtizedről van tudomásunk, amikor jól dokumentált módon hűvösebbé vált a nyarak időjárása: az 1600-as (20,4 °C), az 1640-es (20,5 °C), az 1730-as (20,4 °C) és az 1760-as (20,4 °C) évtizedek voltak ilyenek. A 16. század bizonytalan anomáliáitól eltekintve a meleg nyarak sorában három időszak érdemel külön figyelmet, a 17. század első harmada, a 17-18. század fordulója és a 18. század utolsó harmada. A 17. század első harmadában a meleg nyarak sorából kiemelkedtek (20,9 °C) az 1610-es évtized nyarai. A 17. század utolsó harmadában induló felmelegedésnek két csúcspontja volt, az 1680-as (20,9 °C) évek és a 18. század első (21 °C) évtizede. A 18. századot két igen meleg nyarakat hozó évtized zárta le, az 1780-as (21,2 °C) és az 1790-es (21,1 °C) évek.

A 19. század első felében előbb mérséklődött a nyári felmelegedés, majd az 1800-as évek derekán erőteljes lehűlés kezdődött, amelynek leszálló ága eltartott egészen az 1910-es (19,7 °C) évekig. A 20. század közepétől újra melegebbé vált a nyarak időjárása, különösen emlékezetesek voltak az 1930-as (21 °C) évek nyarai. A nyarak melegeedésének éghajlati trendjét az 1960-1980-as évek időszakának hűvösebb nyarai némileg ellentétezték, ám a melegeedés trendje az 1990-es (21,2 °C) években folytatódott.

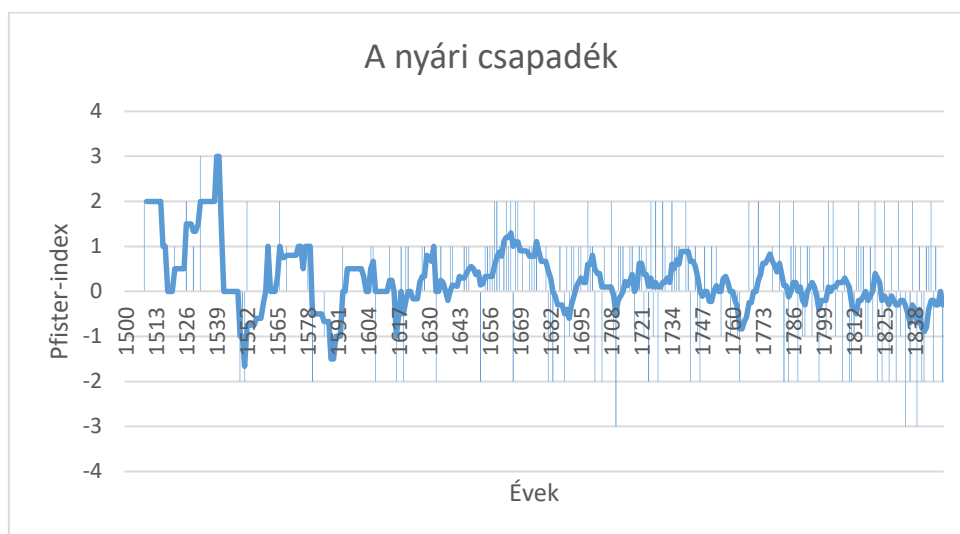

8. ábra. A nyarak hőmérsékletjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.3.2. A nyarak csapadékjárása

A 16. századtól a 18. század közepéig a nyarak tartósan csapadékosak maradtak (9. ábra), csupán az 1540-es (129 mm), az 1580-as (104 mm), az 1610-es (150 mm) és az 1680-as (153 mm) évtizedekben vált érezhetően szárazabbá a nyarak időjárása. A meghatározóan csapadékos nyarak idősorán belül is külön figyelmet érdemel az 1640-es évektől az 1670-es évtizedig tartó szokatlanul esős nyarak időszaka (évtizedekre bontva 191 mm, 205 mm, 213 mm és 200 mm). A 18. század első felének nyarai zömében még az átlagnál valamelyest csapadékosabbak voltak, ám jelentős évtizedes pozitív eltérés csak az 1730-as (210 mm) években mutatkozott. A nyarak szárazabbá válásának trendje a 18. század utolsó harmadában jelentkezett, s folytatódott egészen a 19. század derekáig, különösen szárazak voltak az 1830-as (145 mm) és az 1860-as (142 mm) évek nyarai (9. ábra).

A 19. század utolsó harmadában újra csapadékosabbá váltak a nyarak, amit a 19-20. század fordulójának szárazabb időszaka zárt le. Az 1900-as évek kezdetétől jelentős ingadozásokkal ugyan, de újra csapadékosabbá vált a nyarak időjárása, ezt az éghajlatváltozási trendet végül az 1980-as (159 mm) és 1990-es (127 mm) évek száraz nyarai zárták le.

9. ábra. A nyarak csapadékjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.3.3. A nyarak éghajlatváltozásainak a jellemzői

Összegezve elmondható, hogy a 16. század elejétől a 18. század derekáig a nyarak viszonylag kiegyensúlyozottan melegek és csapadékosak voltak. A 18. század második felétől kezdődő enyhe lehülési tendencia (ami azonban még a meleg tartományon belül ment végbe) mellett erőteljesen szárazabbá vált a nyarak időjárása.

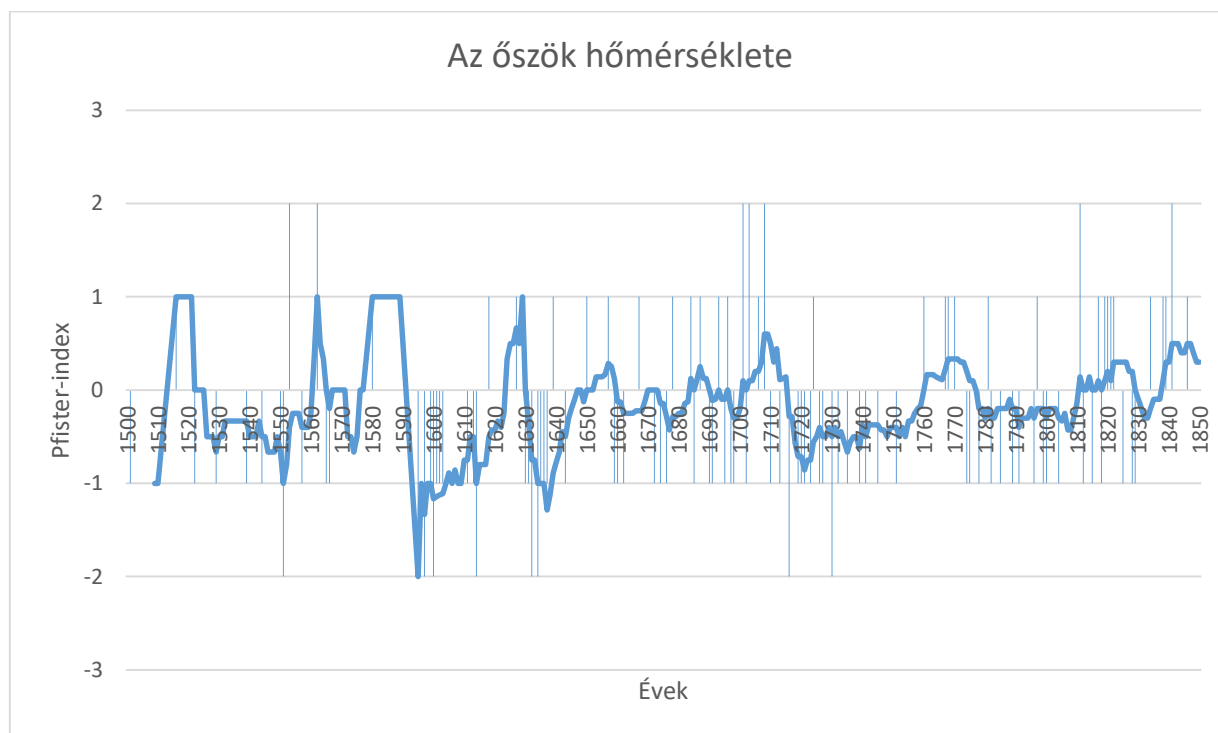
A budapesti hőmérsékleti idősorok tanúsága szerint a nyarak hőmérsékletének és csapadékmennyiségének csökkenése a 19. század második és a 20. század első felében is folytatódott. Az évszázad második felében ezek a tendenciák megfordultak, s a nyarak némi melegedését az 1950-es évekig a csapadék mennyiségének erőteljes növekedése kísérte. Az utóbbi két évtized nyarai azonban egyre melegebbé és szárazabbá váltak.

5.4. Az őszyk

5.4.1. Az őszyk hőmérsékletjárása

Az éghajlattörténeti rekonstrukció hőmérsékleti idősorának (10. ábra) évtizedes és fél évszázados átlagai alapján az őszyk a 16. század elejétől a 18. század végéig nagyobb részét hűvösek, illetve hidegek voltak. A hűvös-hideg éghajlati karakter a 17. század közepéig erőteljesebb volt, különösen emlékezetesek voltak az 1590-es (10 °C), az 1600-as (10 °C) és az 1630-as (10,1 °C) évtizedek hideg őszei. A 16. század közepétől a 18. század végéig tartó másfél száz évben az őszyk jobbára csak mérsékelt hűvösek voltak, ettől a trendtől csupán az 1710-es (10,3 °C) és az 1730-as (10,4 °C) évtizedek hideg őszei jelentettek érdemleges eltérést.

A 19. század első felében enyhébbé vált az őszyk időjárása. A század első felének kiegyenlített, időnként kifejezetten enyhe őszeit a század második felében, illetve a 19-20. század fordulóján nagyobb részét hideg időjárású őszyk váltották fel, e téren különösen emlékezetesek voltak az 1880-as (10,3 °C) és az 1910-es (10 °C) évek. Az 1920-as évektől az őszyk időjárása egyre enyhébbé vált, a melegedő tendencia az 1940-es (11,5 °C) és az 1960-as (11,9 °C) években tetőzött, majd ezt követően némi lehülés ment végbe.

10. ábra. Az őszyk hőmérsékletjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.4.2. Az őszi csapadékjárása

Az őszi csapadék idősora (11. ábra) szerint az őszi a 16. század elejétől a 18. század végéig tartóan csapadékosak maradtak. A tartóan csapadékos évtizedek sorából kiemelkedtek a szokatlanul esős 1540-es (232 mm), 1590-es (207 mm), 1670-es (213 mm), 1750-es (216 mm) és 1780-as (204 mm) évtizedek.

A 19. század első felében azonban az őszi jól nyomon követhető módon szárazabbá váltak, és ez a szárazodási folyamat a budapesti csapadék idősorának tanúsága szerint az 1860-as (117 mm) évtizedig folytatódott. A 19. század utolsó harmadában az őszi újra csapadékosabbá váltak, s a csapadékos őszi uralma megmaradt egészen az 1930-as évekig, különösen sok eső esett az 1880-as (199 mm) években. A 20. század derekán szárazabbá váltak az őszi, s ez a szárazodási tendencia az 1970-es (128,9 mm), majd pedig különösen az 1980-as (110,2 mm) években felerősödött.

11. ábra. Az őszi csapadékjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.4.3. Az őszi éghajlatváltozásainak jellemzői

Az őszi vonatkozó adatokat összegezve látható, hogy 16. század elejétől a 18. század végéig az őszi nagyrészt hűvösök és csapadékosak voltak. A 19. század első felében az éghajlattörténeti rekonstrukció idősorai szerint az őszi időjárása enyhébbé és szárazabbá vált.

A budapesti meteorológiai idősorok tanúsága szerint a 19. század második felének őszei jobbra hűvösök és szárazak voltak. A 19-20. század fordulójától kezdődően az őszi egyre melegebbé váltak, amit a 20. század derekáig a csapadék mennyiségének növekedése is követett. Az évszázad második felének meleg időjárású őszei azonban a század vége felé haladva egyre szárazabbá váltak.

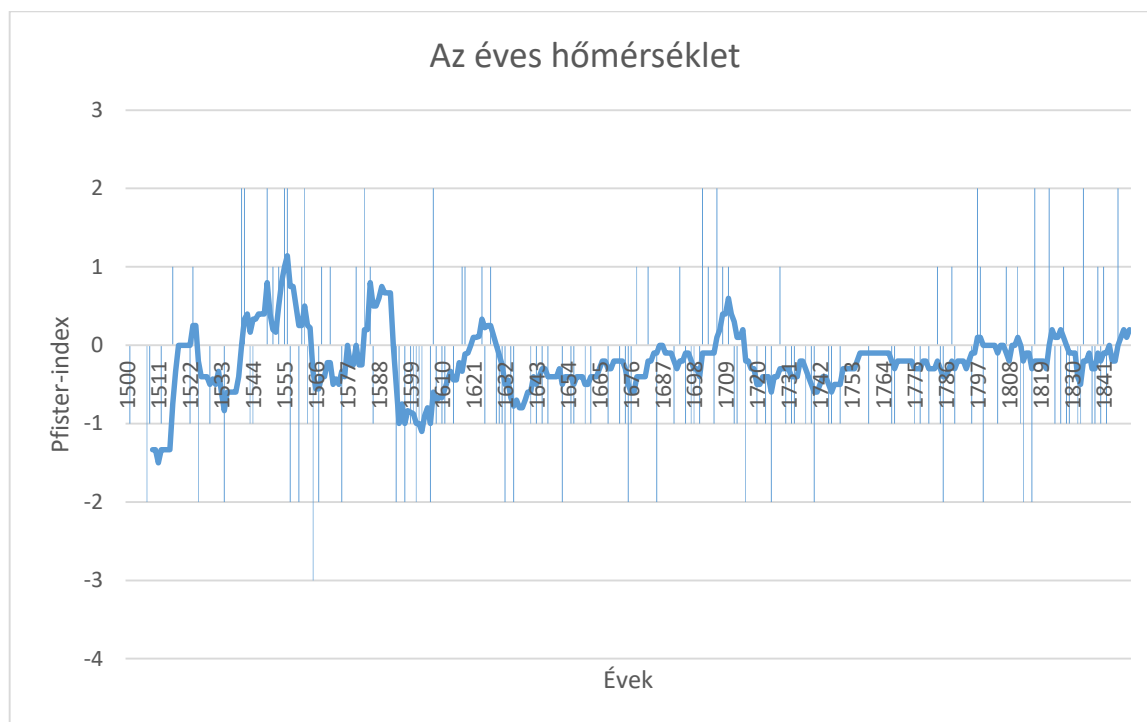
5.5. Az évek

5.5.1. Az évek hőmérsékletjárása

A 16. század elejétől a 19. század végéig az évtizedes és a fél évszázados hőmérsékleti átlagok (12. ábra) egyaránt hűvös évek uralmát mutatják. Ezen az alapvetően hűvös éghajlati trenden belül el lehet különíteni a 16. század rendkívül változatos évtizedes átlaghőmérsékletű (és viszonylag gyengén dokumentált) évtizedeit, a 17. század első felének tartóan hideg időszakát, a 17-18. század fordulójának változékony éveit, majd pedig a 18. század hűvös-hideg időszakát.

A 16. század évtizedes hőmérsékleti anomáliái közül az 1540-es (10,9 °C), az 1550-es (10,6 °C) és az 1580-as (11 °C) évek meleg időjárása, valamint a hűvösebb 1560-as (10,6 °C) évek érdemelnek kitüntetett figyelmet. A 17. század igen hideg első évtizeddel (10,5 °C) kezdődött, a század derekának tartósan hűvös-hideg időjárású évtizedei közül az 1630-as (10,6 °C) évek voltak a leghidegebbek. A 17-18. század fordulója rendkívül változékony időjárású éveket hozott, az 1690-es (10,6 °C) évek hideg, míg a 18. század első évtizedének (11 °C) esztendei enyhe időjárásukkal tűntek ki. A 18. század karakteresen hűvös-hideg időszaka az 1710-es évektől az 1780-as évtizedig tartott, s ezen belül az 1730-as (10,6 °C) és az 1740-es (10,6 °C) évek voltak a leghidegebbek.

Mind a történeti adatok, mind pedig a budapesti hőmérsékleti idősor tanúsága szerint a 19. század első felében az évek valamelyest enyhébbé váltak. Ám ezt az enyhülést a 19. század derekán egy gyengébb, majd a 19. század utolsó harmadában erőteljesebb lehűlés követte, amelynek mélypontja (10,3 °C) az 1880-as évtized volt. A 20. század elején kezdődött felmelegedés jelentős ingadozásokkal ugyan, de az évszázad teljes tartamában folytatódott, a felmelegedés az 1930-as (11,3 °C), az 1970-es (11,3 °C) és az 1990-es (11,5 °C) évtizedekben mutatkozott meg legerőteljesebben.

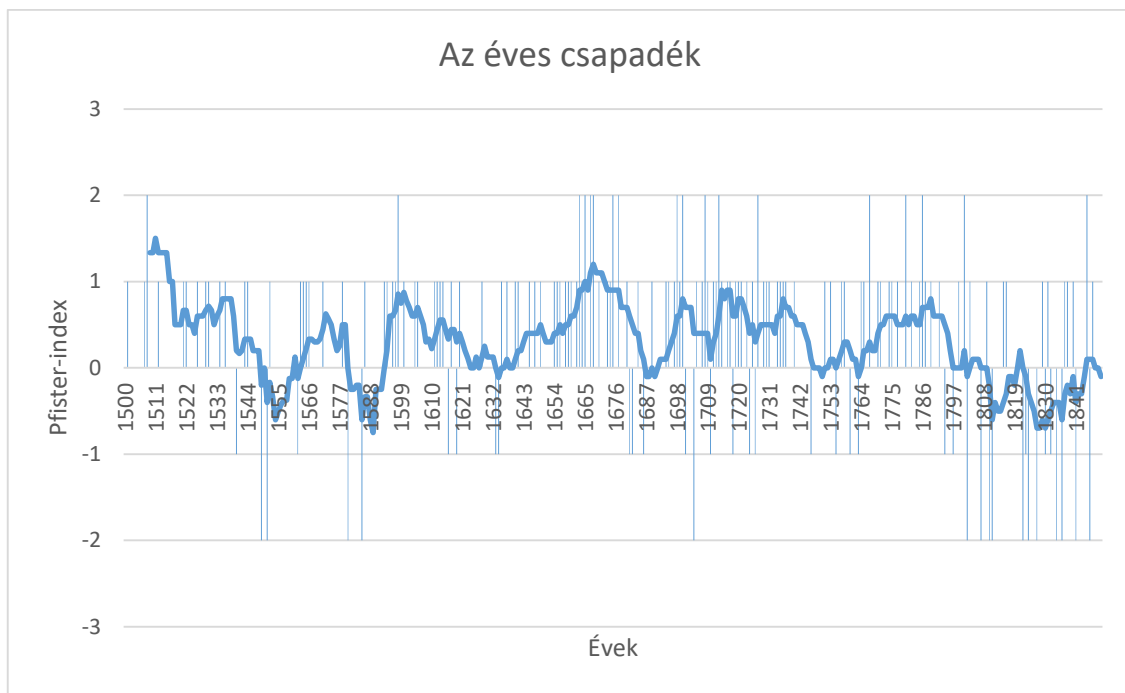

12. ábra. Az évek hőmérsékletjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rác L.)

5.5.2. Az évek csapadékjárása

Az éghajlanttörténeti rekonstrukció idősora szerint a 16. század elejétől a 18. század végéig tartósan csapadékosak voltak az évek Magyarországon (13. ábra). Ebben a három évszázadban valamelyest száraz évtizedes értéket csak az 1580-as (588 mm) évek produkáltak. A szokatlanul csapadékos évtizedek viszont nagy számban fordultak elő, így igen sok csapadék hullott az 1590-es (659 mm), az 1660-as (699 mm), az 1680-as (666 mm), az 1710-es (668 mm), az 1730-as (664 mm) és az 1780-as (676 mm) években.

Az évek szárazabbá válásának folyamata a 18-19. század fordulóján kezdődött, különösen száraz volt az 1820-as (575 mm) évek időjárása, s ez az időszak a budapesti idősor adatai szerint az 1860-as (534 mm) évtizedig tartott. A 19. század utolsó harmadának és 20. század első felének évei jobbra csapadékosak voltak, különösen csapadékos volt az 1880-as (711 mm), az 1910-es (668 mm) és az 1930-as (687 mm) évtized. Az 1960-as évektől kezdődően azonban erőteljes és tartós szárazodási trend jelentkezett, amely különösen szembetűnő volt az 1980-as (533 mm) és az 1990-es (477 mm) években.

13. ábra. Az évek csapadékjárása a Kárpát-medencében 1500 és 1850 között (történeti források számszerűsítése alapján szerk. Rácz L.)

5.5.3. Az évek éghajlatváltozásainak a jellemzői

Összegezve megállapítható, hogy a 16. század kezdetétől a 18. század végéig az évek mérsékelt hűvösek és tartósan csapadékosak voltak. A jelenkorinál lényegesen pozitívabb csapadékmérleg egyik közvetett bizonyítéka a Balaton vízállása, amely a 17. század végén 7 m-rel a 20. századi szint felett volt. A 19. század első felének éghajlata valamelyest enyhébbé és kevésbé csapadékosá vált. A budapesti idősorok tanúsága szerint a 19. század második felének éghajlatát meghatározó erőteljes lehűlés idején nem változott érdemben az éves csapadék mennyisége. A 20. század elején tartós felmelegedés kezdődött, amely alapvetően meghatározta az egész évszázad éghajlati folyamatait. A 20. századi felmelegedést az 1930-as évekig nem követte az évtizedes csapadékatlagok változása, ám az 1940-es évektől az évszázad végéig az éves csapadékmennyiség erőteljesen csökkenni kezdett, s ez a folyamat napjainkban is tart.

6. Az éghajlati változások jellemzői a Kárpát-medencében

Az éghajlati változások egyik legfontosabb jegye Magyarországon a „természetes évszakok” időtartamának és időhatárainak módosulása volt. A kis jégkorszak típusos időszakában az igazi tél december-január fordulóján köszöntött be, és gyakran eltartott egészen március végéig, az áprilisban kezdődő tavaszi időjárás júniusban is folytatódott, az „alpesi” nyár júliusra és augusztusra korlátozódott, az évet pedig a hosszú nyúl, és nagyrészt hűvös és csapadékos időjárású ősz zárta le. A jelenkori felmelegedés idején pedig a korábban négy elkülönülő évszakkal jellemezhető éghajlat egyre inkább két évszakra, a téli és a nyári félére redukálódik, a váltás pedig áprilisban és októberben történik meg.

A kis jégkorszak másik meghatározó jegye a csapadékos éghajlati jelleg felerősödése és a csapadékmérleg aktívumának a növekedése volt, nem véletlenül vált a magyar modernizáció szinonimájává a vízszabályozások ügye. A jelenkori felmelegedés idején viszont jelentős regionális különbségekkel, de nagymértékben csökken a csapadék mennyisége a Kárpát-medencében.

A telek a kis jégkorszak idején hidegek és viszonylag csapadékosak voltak, CHRISTIAN PFISTER megállapítása (in PFISTER, CH. – WANNER, H. 2024) szerint a kis jégkorszak leginkább téli jelenség volt. A négy évszak közül a hőmérséklet csökkenése a tavaszok esetében volt a legerőteljesebb, és a hűvös-hideg időjárású tavaszok a kis jégkorszak idején jobbra igen csapadékosak is voltak. Az újkor évszázadaiban a magyarországi nyarak átlaghőmérséklete a 20. századi referencia-időszak átlagának

közelében mozgott, ám a nyári hónapok lényegesen csapadékosabbak voltak, mint századunkban. A kis jégkorszak idején az őszi időjárása többnyire hűvös és csapadékos volt.

Az évek egészének hőmérsékleti és csapadék-idősorait vizsgálva olybá tűnik, hogy elemzésünk időhatárain belül a kis jégkorszakra jellemző hűvös-csapadékos éghajlati karakter a 17. század elejétől a 18-19. század fordulójáig volt meghatározó a Kárpát-medencében. A 19. század első felének éghajlata valamelyest enyhébbé és kevésbé csapadékosá vált. A pesti, majd budapesti műszeres mérések idősorai szerint a 19. század második felében rövid időre még visszatért a hűvös-csapadékos klíma, a jelenkori felmelegedés meleg-száraz éghajlati karaktere pedig a 20. század derekától határozta meg az egész év időjárását Magyarországon. A modern kori felmelegedés napjainkat is meghatározó felgyorsulása pedig 1988-ban kezdődött el.

Irodalom:

BENDEFY LÁSZLÓ – V. NAGY IMRE 1969: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 215 p.

BÜNTGEN, ULF – TEGEL, WILLY – NICOLUSSI, KURT – MCCORMICK, MICHAEL – FRANK, DAVID – TROUET, VALERIE – KAPLAN, JED O. – HERZIG, FRANZ – HEUSSNER, KARL-UWE – WANNER, HEINZ – LUTERBACHER, JÜRG – ESPER, JAN (2011): 2500 years of European climate variability and human susceptibility. – *Science* 331. pp. 578–582.

GRYNAEUS ANDRÁS 1997: Dendrológiai kutatások Magyarországon. Kandidátusi értekezés. – Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. p.

GRYNAEUS ANDRÁS 2022: Történeti ökológia / Környezettörténet. Kutatási szempontok régészhallgatók és minden érdeklődő számára. – Opitz Kiadó. Budapest. 117 p.

GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT 1996: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. – *Magyar Tudomány* 41. 8. pp. 899–918.

JAKAB GUSZTÁV – PÁL ILONA – SILYE LÓRÁND – SÜMEGI PÁL – TÓTH ATTILA – SÜMEGI BALÁZS – FRANK JÓZSEF PÁL – MAGYARI ENIKŐ – KERN ZOLTÁN – BENKŐ ELEK 2021: A középkori tájhasználat változásának környezeti és társadalmi háttere az Erdélyi-szigethegységben. – In: Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – *Archaeolingua*. Budapest. pp. 71–110.

KERN ZOLTÁN 2010: Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján. Doktori értekezés. – Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. p.

KISS ANDREA 2019: Floods and long-term water-level changes in Medieval Hungary. – Springer Verlag. 896 p.

LAMB, HUBERT HORACE 1982: Climate, history and the modern world. – Routledge, London. 410 p.

LAMB, HUBERT HORACE 1988: Weather, climate and human affairs. A book of essays and other papers. – Routledge, London. 364 p.

LE ROY LADURIE, EMMANUEL 1959: Histoire et climat. – *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 14. 1. pp. 3–34.

MASEK ZSÓFIA 2021: A római kori és kora középkori őséghajlati és környezettörténeti kutatások régészeti vonatkozásai. – In: Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – *Archaeolingua*. Budapest. pp. 111–146.

PFISTER, CHRISTIAN 1984: Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft I-II. – *Academia Helvetica* 6. Haupt Verlag, Bern – Stuttgart. 245 + 174 p.

PFISTER, CHRISTIAN 1999: Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen. – Haupt Verlag, Bern. 304 p.

PFISTER, CHRISTIAN – WANNER, HEINZ 2021: Climate and society in Europe. The last thousand years. – Haupt Verlag, Bern. 397 p.

PFISTER, CHRISTIAN – WANNER, HEINZ 2024: Klíma és társadalom Európában. Az utolsó ezer év. – Osiris Kiadó. Budapest. 528 p.

PINKE ZSOLT – FERENCZI LÁSZLÓ – GÁBRIS GYULA 2015: Az emberi település mint klímaindikátor – vízszintemelkedés a Tiszántúl árterein a középkori klímaváltozás során? – *Földrajzi Közlemények*. 139. 2. pp. 77–91.

RÁCZ LAJOS 2001: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 312 p.

RÉTHLY ANTAL 1962: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 450 p.

RÉTHLY ANTAL 1970: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 622 p.

RÉTHLY ANTAL 1998: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig I-II. – Országos Meteorológiai Szolgálat. Budapest. 1368 p.

SCHÜLE, HANNES – PFISTER, CHRISTIAN 1992: Euro-Climhist – outlines of a multi proxy data base for investigating the climate of Europe over the last centuries. – In: Frenzel, Burkhard – Pfister, Christian – Gläser, Birgit (szerk.): European climate reconstructed from documentary data: methods and results. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart pp. 211–218.

SÜMEGI PÁL – JAKAB GUSZTÁV – MAJKUT PÉTER – TÖRŐCSIK TÜNDE – ZATYKÓ CSILLA 2009: Middle Age palaeoecological and palaeoclimatological reconstruction in the Carpathian Basin. – Időjárás 113. 4. pp. 265–298.

SÜMEGI PÁL – JAKAB GUSZTÁV – PERSAITS GERGŐ – TÖRŐCSIK TÜNDE – NÁFRÁDI KATALIN – SZELEPCSÉNYI ZOLTÁN 2014: A császárkor környezettörténete a Baláta-tó üledékgyűjtő rendszerének elemzése alapján.– In: Balázs Péter (szerk.): Firkák III: Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete. Savaria Múzeum. Szombathely. pp. 373–396.

SÜMEGI PÁL – NÁFRÁDI KATALIN – TÖRŐCSIK TÜNDE 2024: Integrált környezettörténet – az ember és környezet hosszútávú kapcsolata II. – Szeged. 145 p.

VADAS ANDRÁS – RÁCZ LAJOS 2010: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. – Agrártörténeti Szemle 51. 1-4. pp. 39–62.

A KÁRPÁT-MEDENCE TÁJTÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSTÓL AZ IPARI FORRADALOMIG

Rácz Lajos

A tájtörténet kialakulásában meghatározó szerepük volt azoknak a történeti földrajzosoknak, akik a mai kultúrtájak fejlődését igyekeztek feltárni és értelmezni. A nemzetközi szakirodalomban WILLIAM GEORGE HOSKINS (1908–1992) *The Making of the English Landscape* (1955) című munkáját tekintik a modern tájtörténet alapművének. Ebben a szerző szemléletesen mutatta be, hogyan alakította át az emberi tevékenység az angol tájat az őskortól a modern korig. A magyar tájtörténet talán legmeghatározóbb alakja a közelmúltban elhunyt FRISNYÁK SÁNDOR (1941–2020), akinek *Magyarország történeti földrajza* című tan- és kézikönyve átfogó képet nyújt a Kárpát-medence tájfejlődéséről a honfoglalástól a 20. század végéig (FRISNYÁK S. 1990). A tájtörténeti kutatás második hullámában olyan történeti földrajzosok kaptak kiemelt szerepet, mint BELUSZKY PÁL (2005, 2008), HAJDÚ ZOLTÁN (2019), GÁBRIS GYULA és KÓKAI SÁNDOR (2022). Mellettük egy új, környezettörténeti szemléletet képviselő kutatói generáció is megjelent, így például KISS ANDREA (2019), SZABÓ PÉTER, PINKE ZSOLT, FERENCZI LÁSZLÓ (PINKE ZS.-FERENCZI L.-GÁBRIS GY. 2015), VADAS ANDRÁS (2013), RÓZSA SÁNDOR (2025) és magamat is ehhez a körhöz sorolom (RÁ CZ L. 2008).

A tájtörténet kutatói között konszenzus van abban a tekintetben, hogy a tájtörténet egy interdiszciplináris tudományterület. DAVID JACQUES (2023) meghatározása szerint a tájtörténet „azzal foglalkozik, hogyan nyerte el a táj jelenlegi formáját”. JACQUES értelmezése szerint a tájtörténet célja annak feltárása, hogyan formálták a tájat a természeti tényezők és az emberi tevékenységek a történeti korokban. E folyamatok térbeli és időbeli rekonstrukciója a tájtörténeti kutatás központi feladata. Mindezek ismeretében vizsgáljuk meg miként lehet körvonalazni a Kárpát-medence tájtörténeti folyamatait a honfoglalástól a modernizáció koráig.

A Kárpát-medence földrajzi helyzete

A Kárpát-medence az európai kontinens belsejében helyezkedik el, nagyjából félúton az Egyenlítő és az Északi-sark között, az északi szélesség 44°9' és 49°38' közé eső földrajzi övezetben. Keleti hosszúságát tekintve a 15° és 26°62' közötti sávban terül el, nyugat–keleti irányú kiterjedéssel. Közép-Európa keleti peremvidékén több medenceforma is kialakult a földtörténeti múlt során, köztük a Bécsi-, a Cseh- és a Kárpát-medence. Ezek közül a Kárpát-medence a legnagyobb, mintegy 325 000 km²-es területével (PÉ RÓ CS. ET AL. 2000).

A medencét körülölelő hegységkeret már a földtörténeti múltban is kulcsszerepet játszott a terület izolációjában és belső fejlődésében. Északról, keletről és részben délről a Kárpátok íve, nyugaton és délnyugaton az Alpok, míg délen a Dinári-hegység vonulatai alkotják a természetes határokat, amelyek a táj belső fejlődését hosszú időn át izolált módon alakították. Ennek az elszigetelt térségnek két természetes „kapuja” alakult ki: az északnyugaton a Bécsi-medence, míg a déli irányban a Balkán-félsziget felé. Mindkét átjáró a Duna völgyén keresztül kapcsolja össze a Kárpát-medencét a környező régiókkal, ami történelmileg is meghatározó szerepet játszott a politikai, a kulturális és a gazdasági kapcsolatok fejlődésében.

Ez a földrajzi szempontból jól körülhatárolható, zárt térség a felszíni formák alapján is egyértelműen medencejellegű, ami a történeti tájalakulás egyik legfontosabb következménye. A Kárpát-medence mai formáját nagyrészt a kiemelkedések és süllyedések hosszú földtörténeti folyamatai alakították ki: területének háromnegyede 500 méternél, közel fele pedig 200 méternél is alacsonyabb, alföldi jellegű síkság (Bulla B.-Mendöl T. 1947).

A Kárpát-medence a honfoglalás és megtelepedés idején

A honfoglaló magyar törzsek a Kárpát-medencébe érkezve az eurázsiai sztyeppeövezet nyugati peremvidékét érték el, amely sajátos átmenetet képezett a keleti sztyeppék és a közép-európai erdős

tájak között. A nyugati irányú vándorlás a sztyepp övezetben élő népek természetes mozgása volt, hiszen nyugat felé haladva egyre csapadékosabb volt a klíma, kiegyensúlyozottabb az éghajlat és termékenyebbek a talajok. Az új szállásterület ökológiai adottságai bizonyos mértékig emlékeztettek a kelet-európai síkságok nyílt térségeire, ugyanakkor a Kárpát-medence sajátos geomorfológiai tagoltsága és vízhálózata új kihívások elé állította az érkezőket.

Míg Etelközben mintegy 300 000 km²-nyi, viszonylag egységes legelőterület állt rendelkezésre, a Kárpát-medencében ennek csupán felét, körülbelül 150 000 km²-nyi potenciális legelőterületet találtak, melynek jelentős része (mintegy 22–23 000 km²) időszakosan vagy tartósan vízjárta terület, illetve mocsaras táj volt. A Kárpát-medence térszerkezete – a korlátozott kiterjedésű nyílt térségek, a vízfolyásokkal sűrűn átszőtt alföldek, valamint a közeli hegyvidékek jelenléte – nem tette lehetővé a korábban megszokott nomád legeltető életforma zavartalan folytatását (RÁCZ L. 2008).

1. **ábra:** A Kárpát-medence domborzata az Árpád-házi királyok idején (RÁCZ L. 2008, 21)

A honfoglalók a környezeti feltételekhez alkalmazkodva fokozatos életmódváltásra kényszerültek, amely a tájhasználat átalakulását is magával hozta. A következőkben azt vizsgáljuk, miként hatottak a táj szerkezetének és erőforrásainak sajátosságai a társadalmi és gazdasági átalakulásokra. Milyen társadalmi, gazdasági és ökológiai következményei voltak a letelepedésnek, és hogyan alakította át mindez a táj és az ember kapcsolatát a Kárpát-medencében?

Gyepűrendszer és határvidék

A honfoglalás után a magyar állam területszervezésében kulcsszerepet kapott a **táj természetes védelmi adottságainak kihasználása**. A központi, síkvidéki régiókat sűrűn lakott, mezőgazdaságilag hasznosított területek alkották, ezeket pedig egy **külső, ritkán lakott védelmi öv – a gyepű –** övezte. A **gyepű** jellemzően erdős, mocsaras, nehezen járható vidék volt, amelyet mesterséges akadályokkal (fatorlaszok, árkok, elárasztások) tettek még áthatolhatatlanabbá. A gyepűk nemcsak katonai funkciót töltöttek be, hanem **térségi határzónaként** is működtek, elválasztva az államalakító magterületeket a peremvidékektől (KRISTÓ GY. 1998).

A **természetföldrajzi viszonyok** befolyásolták a gyepűk kiépítését. **Keleten és északon** elegendő volt a Kárpátok hágóit ellenőrizni. **Délen** hosszú ideig a Duna képezte a védelmi vonalat. **Nyugaton**, ahol nem állt természetes akadály az ellenség útjába, összefüggő vízjárta zónákat (Hanság, Fertő, Rába mente) tettek járhatatlanná. A gyepűkapuk – mint például a **zalai Vaskapu** – stratégiai pontokra épültek, ahol a természetes akadályokat könnyen lehetett kiegészíteni emberi beavatkozással (pl. árasztással).

A 11–13. század folyamán a gyepűrendszer fokozatosan **hátrébb szorult a Kárpátok vonulatáig**, miközben a korábban lakatlan gyepűterületekre **új népcsoportok (pl. szászok, székelyek, lengyelek)** települtek be. Az egykori elválasztó zóna fokozatosan **lakott peremvidékké** vált, elveszítve határvédelmi funkcióját. A 12. században még erdőrengetegként emlegetett vidék a 14. századra **integrálódott a magyar királyság térszerkezetébe**, és ezzel a táj politikai, társadalmi és gazdasági szerepe gyökeresen átalakult (FRISNYÁK S. 1999).

A vizes térszínek a Kárpát-medencében

A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében az etelközitől lényegesen eltérő ökológiai viszonyokkal találkozott. A legelőterületek szűkösebbek voltak, ugyanakkor a csapadékosabb éghajlat és a dúsabb növényzet kedvezőbb feltételeket biztosított. A medence 7–8%-át kitevő időszakos vagy tartós vízjárta területek jelentős alkalmazkodást kívántak az újonnan érkezett népességtől. Az alkalmazkodásnak két fő iránya volt: az árterekhez igazított állattartás és az Árpád-kori csatorna-rendszer kiépítése (FRISNYÁK S. 1999).

2. **ábra:** Az Alföld vízrajzi képe az ármentesítések előtt (BELUSZKY P. 2001 nyomán; RÁCZ L. 2008, 58).

A réti transzhumáció

Az alkalmazkodás hosszú távon is sikeres tájhasználati módszere, a SZABADFALVI JÓZSEF (1984) és FRISNYÁK SÁNDOR (1999) által leírt réti transzhumáció volt, amely a folyók árterének időszakosan, az árvizek hatására regenerálódó gyeptakarójára alapozott legeltetés. Az árhullámokhoz igazodó legelőváltás a táj ciklikus vízborítottságát használta ki: magasabb térszínekre tavasszal és ősszel, mélyebb ártéri területekre nyáron és télen hajtották az állatokat. Ez a dinamikus földhasználat hosszú távon a térszerkezet megszilárdulásához vezetett: az árterek állattartó, az ármentes régiók földművelő funkciója évszázadokon át fennmaradt.

3. **ábra:** A réti transzhumáció modellje: 1. ártér, 2. ármentes térszín, 3. állatállomány, 4. a legelőváltás iránya (Frisnyák S. 1990. nyomán; Rácz L. 2008, 59).

A vizes élőhelyek sokoldalú gazdasági hasznosítása – halászat, gyümölcsstermesztés, nád- és fakitermelés, vályogvetés – fontos szerepet játszott a mindennapi megélhetésben. A középkori források a halászat kiemelt jelentőségéről tanúskodnak: az árterek halállománya túlmutatott az önellátáson, kereskedelmi tevékenység alapjává vált. Hasonlóképpen, a folyómenti ártéri gyümölcsösök – főként alma és szilva – egészen a 19. századig meghatározók maradtak az Alföldön. A Kárpát-medence tájhasználatát tehát nemcsak a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás példája, hanem a vizes élőhelyek sokoldalú, fenntartható gazdálkodásba való integrálása is, amely hosszú távon meghatározta a térség társadalmi-gazdasági viszonyait.

Az Árpád-kori csatornarendszer

Az államalapítást követően a Kárpát-medence vízjárta síkvidékein szervezett vízgazdálkodás bontakozott ki. A TAKÁCS KÁROLY (2000) régész által leírt Árpád-kori csatornarendszerek egységes szerkezeti elveken alapultak, de regionális földrajzi adottságokhoz is alkalmazkodtak. E rendszerek kulcsszerepet játszottak a táj formálásában és gazdasági hasznosításában egyaránt.

A csatornák tipikus formája kettős vagy hármas mederszerkezet volt. A hármas rendszerek középső, töltésezett medrei lehetővé tették a víz felszínszintnél magasabb szintre történő emelését és irányított elosztását. A szélső medrek részben vízgyűjtőként, részben elvezetőként funkcionáltak. A csatornák földjét gyakran bokros növényzettel – például kőkény, szilva, meggy – telepítették be, ami egyaránt szolgálta az erózió elleni védelmet, a vízszint szabályozását, és a legelő állatok távoltartását. A töltések sáncszerű kialakítása nemcsak vízügyi, hanem **területhasználati korlátozást** is jelentett, védelmet nyújtva a szántóterületek számára. Így a csatornahálózat **ökológiai és gazdasági határvonalként** is funkcionált – egyfajta élő gyepeként.

4. **ábra:** Az Árpád-kori csatornák főbb méretbeli és formai variációi, metszetrekonstrukciók: A. a kutatott csatornák méretbeli és formai variációi (metszetrekonstrukció); B. ásatási metszetrájak (TAKÁCS K. 2000 nyomán; RÁCS L. 2008, 61)

A csatornarendszerek célja nem csupán az árvízvédelem, hanem a **vízszint tudatos manipulálása** is volt. A vízszint emelésével mezőgazdasági területek elárasztása (öntözés), csökkenésével azok víztelenítése vált lehetővé. A víz irányítása zsilipekkel, töltésekkel és elzáró rendszerekkel történt. A tavak fontos kiegyenlítő szerepet töltek be: tározóként árvíz idején, öntözővízforrásként aszály idején. Elsősorban rétek és legelők öntözése zajlott árasztással, amely a finom hordalékkal együtt a talaj termékenységét is növelte. Az öntözés és lecsapolás váltakozása a táj terméshozamát hosszú távon javította.

A csatornák létesítése jelentős közösségi munkát igényelt, amelyet az **Árpád-kori államszervezet** – különösen a királyi birtokokhoz kötődő várszervezet – irányított. A lakosság nagy része tizedekbe és századokba szerveződve vett részt a csatornaépítésben és fenntartásban. E társadalmi szervezet biztosította a táj formálásához szükséges emberi és szervezési erőforrásokat. A 13. században a királyi birtokok eladományozásával e szervezeti struktúrák fokozatosan szétestek. A csatornahálózat azonban

– Takács Károly szerint – **romlott formában továbbélt** a késő középkori és újkori fok-gazdálkodásban, így a középkori tájhasználat hatása még évszázadokkal később is átalakult formában fennmaradt.

Ártéri gazdálkodás

A középkori Alföld tájszerkezetét alapvetően a folyók alakították. A **folyóhátak és árterek** természetes domborzati tagoltsága lehetővé tette egy **összetett, vízjáráshoz igazodó gazdálkodási rendszer**, a fokgazdálkodás kialakulását. A **fokok** – természetes és mesterséges csatornák – lehetővé tették, hogy az áradás vizét szabályozottan vezessék ki az árterekre, majd vissza a folyómederbe. Ez a vízjárás által formált térszerkezet **két jól elkülöníthető tájtípusra** tagolta az alföldi síkságot:

- az **ártéri területekre**, ahol az állattartás, halászat, gyümölcs- és nádtermelés dominált,
- és az **ármentes szintekre**, ahol a földművelés, később pedig a letelepült falusi élet formálódott.

A két tájtípus **kiegészítette egymást**: az árterek biztosították a vízhez kötődő gazdálkodás lehetőségét, míg az ármentes térszínnek stabil alapot adtak a mezőgazdaság és a településhálózat fejlődéséhez. A fokokkal összekapcsolt **erek, tavak és morotvák** nemcsak természetes víztározóként működtek, hanem:

- **halászatot** tettek lehetővé, amely már az Árpád-kortól kezdve túllépett az önellátáson,
- **szállítási útvonalat** biztosítottak (fa, nád, széna),
- és **vízimalmok működtetésére** is szolgáltak már a 11. századtól.

A **gyümölcsösök** (alma, szilva), **nádasok, fakitermelő helyek**, valamint a **vályogvető és zsákmányoló területek** részben önellátó, részben piacra termelő gazdálkodás alapját képezték (ANDRÁSFALVY B. 1975). A **térszerkezeti tagolódás** – ártér mint legelő- és halászerület, ármentes peremvidék mint földművelési mag – **hosszú távon állandósult**, és meghatározta a középkori településhálózatot is. Az ármentes szintek peremén kialakult **életkamrák** lettek a mezőgazdaság gócpontjai, míg az ártérperemi falvakból fejlődtek ki a **vásáros- és vidékközpontok** (FRISNYÁK S. 1999).

Mezőgazdasági tájhasználat a középkorban

A honfoglalók elsősorban a szárazabb pusztákhoz szokott állataikkal (ló, juh) a központi síkvidékeket vették birtokba, kerülve a csapadékosabb peremvidékeket. Bár egyes források már a 9. században említik a magyarok földművelését, ez valószínűleg a meghódított vagy szolgáskorba vetett népek munkája volt. A 10. századi régészeti leletek is csupán minimális mezőgazdasági tevékenységet mutatnak (például a gyorsan érő köles termesztését).

A nomád gazdálkodási forma, főként a rideg állattartás (ló, juh), egészen a 10. század végéig dominált, de az állandó telephelyek számának növekedésével fokozatosan megjelent a szarvasmarha- és sertéstartás, valamint a gabonatermesztés is. A 11. században, főként a feudális birtokstruktúrák elterjedése miatt, jelentősen előretört a földművelés. Korabeli oklevelek ekék, őrlőkövek, szőlők és gabonatarolók meglétét tanúsítják, jelezve a magyar társadalom fokozódó letelepedettségét. Ekkorra a nomád állattartás mellett már megjelent az istállózás is, bár ez utóbbi kezdetben csak az előkelőbb rétegekre volt jellemző (KRISTÓ GY. 1998).

A 12. századra a mezőgazdaság és az állattartás már kiegyensúlyozott arányban volt jelen. A talajművelés intenzívebbé vált: kötöttebb, korábban füves talajokat is felszántottak, amire a több ökörral húzott vaseke használata utal. Az állattartásban a nomád jelleg visszaszorult, ugyanakkor gyakran említenek ridegen tartott nagy állományokat is. A mezőgazdasági telepeken azonban már egyre gyakoribbá vált az istállózó állattartás, amit az építmények (hodályok, aklok) növekvő száma igazol (FRISNYÁK S. 1998).

A 13. századra a földművelés végleg dominánssá vált, amit az egyre intenzívebb, szabályozott talajváltó gazdálkodás bevezetése is jelez. Ennek következtében egyre több erdőterület esett áldozatul, mind az ország belsejében (például Zselicség), mind a peremterületeken. A gabonatermesztés mellett jelentősen elterjedt a szőlőművelés is, és a 13. századra számos más kultúrnövény (például alma, dió, hüvelyesek) termesztése is dokumentálható. Bár az állattartás aránya csökkent, továbbra is fontos szerepet játszott, különösen a trágyázás révén, ami hozzájárult a termelékenyebb földműveléshez és a talajváltásos gazdálkodás fokozatos továbbfejlődéséhez, végül megnyitva az utat a nyomásos gazdálkodás irányába.

A késő középkor folyamán jelentősen átalakult a magyar mezőgazdaság tájhasználat. A földművelés terjedése és intenzívebbé válása miatt egyre nagyobb területeket vontak művelés alá, miközben a korábbi természetes növényzet – különösen erdők és füves puszták – visszaszorult. A 14. század során általánossá vált a szabályozott talajváltó rendszer, illetve megjelent a két- és háromnyomásos gazdálkodás, ami elősegítette a termelékenyebb földhasználatot.

A gabonatermesztés vált a mezőgazdaság vezető ágává: az Alföldön főként búzát, míg a hegyvidékeken inkább zabot termesztettek. Jelentős szerepet kapott a hüvelyesek (borsó, lencse, bab), a zöldségek (káposzta), illetve a gyümölcs- és szőlőtermesztés. A szőlőművelés a 14. századra érte el virágkorát, különösen a városi és mezővárosi környezetben. A szőlőültetvények elterjedése miatt egyes térségekben visszaszorult a gabonatermesztés, ezért gyakran gabonabehozatalra kényszerültek.

Az állattartásban a 14. századtól kezdve fellendült a szarvasmarha-kereskedelem, elsősorban külföldi piacokra (Észak-Itália, Dél-Németország). A sertéstartás, különösen erdei makkoltatással, jelentős maradt az erdős hegyvidékeken, és a juhtenyésztés súlypontjai is a hegyi legelőterületeken voltak. A tájhasználatot kiegészítette a halászat és a vadászat, amelyek a földművelés és állattartás mellett fontos megélhetési források maradtak (ENGEL P.-KRISTÓ GY.-KUBINYI A. 2003).

Erdők a középkori Magyarországon

A honfoglalás idején a Kárpát-medence jelentős részét különböző záródású erdőtársulások borították, amelyek **természetföldrajzi és éghajlati adottságokhoz, valamint történeti-társadalmi folyamatokhoz** igazodva fokozatosan alakultak át.

Az alföldi térszínnek legmélyebb zónáiban ártéri ligeterdők (fűz-nyár, szil-kőris-tölgy), mocsarak és rétlápok voltak jellemzőek. Ezekhez csatlakoztak a klímazonális lösztölgyesek és homoki tölgyesek, amelyek **már a késő újkőkortól** kezdve emberi hasznosítás alatt álltak. A löszhátak gyepeit, száraz legelőit a bronzkor földművelő népessége törte fel. A lösztölgyesek visszaszorulása és a gyepterületek kiterjedése megalapozta a **későbbi korok szántó- és legelőhasználatát**, amelynek nyomai még az újkor mezsgyéiben is kimutathatók. A homokvidékeken, főként a Duna–Tisza közén, a záró társulás a nyáras-borókás cserjés volt, a gyöngyvirágos tölgyesek csak magasabb talajvízszint mellett alakulhattak ki. A honfoglalás korára e területek már **részben megnyíltak**, lehetőséget adva a legeltetésre és irtásos gazdálkodásra (FRISNYÁK S. 1999).

250 méter tengerszint felett a zárt dombsági tölgyesek, majd gyertyános-tölgyesek, bükkösök és jegenyefenyvesek következtek. A pollenanalízisek alapján a **vaskortól** egyre nőtt a nyírfa aránya, ami az égetéses irtásra utal, különösen a középmagas zónákban. A honfoglalók **főként a nyitottabb dombvidéki öveket** használták, míg a magasabb régiók erdőségei viszonylag érintetlenek maradtak – kivéve a Nyugat-Dunántúl csapadékos dombvidékeit, ahol a római és Karoling kor erdőirtásai már tartós nyomokat hagytak.

A honfoglalás után a **megtelepedés elsődleges helyszínei** az alföldi lösz- és homokvidékek voltak, ahol az irtás kisebb ellenállásba ütközött. Az ártéri területek meghódítása később, fokozatosan valósult meg, mivel a sűrű ártéri erdők gyors regenerációja és a vízjárás kiszámíthatatlansága nehezítette a

hasznosítást. A hegy- és dombvidékek belső erdőterületei még nagyrészt érintetlenek maradtak a 10. században (KRISTÓ GY. 1998).

Az Árpád-kor társadalomszerkezete és jogrendje **átrendezte az erdők birtoklását és használatát**. Az erdők előbb királyi birtokká váltak, majd a 13. századtól jelentős területek kerültek az egyház, a nemesség és a városok kezére. Ezzel együtt járt a vadászati és halászati jog is. A haszonvétel rendszertelen volt, a tarvágások helyét csak részben újították fel, a legeltetés pedig akadályozta az erdők regenerálódását. A tatárjárást követő elnéptelenedés nyomán új betelepítések indultak (soltészek, kenézek vezetésével), amelyek **gyors ütemű erdőirtást** vontak maguk után, különösen a Kárpátok előtereiben. E folyamat eredményeként az Árpád-ház kihalásáig a királyi erdőbirtokok jelentősen megfogyatkoztak (RÁCZ L. 2008).

A késő középkorra a Kárpát-medence erdőszűlése jelentősen csökkent, SZABÓ PÉTER becslése szerint az erdők aránya **25–30% körül** mozgott. Az okleveles források tanúsága szerint az erdők, ligetek és berkek egyre gyakrabban szerepeltek birtokleírásokban, és **gazdasági értékük növekedésével** megjelentek a jogügyletek tárgyaként is. A 13. századtól az erdők forgalomképes birtokelemmé váltak, gyakran szántókkal és rétekkel együtt cseréltek gazdát. Értéküket azonban még nem a faanyag, hanem használati funkcióik – vadászat, makkoltatás, legeltetés – határozták meg. Az is fontos szempont volt, hogy az erdő lakott vagy lakatlan volt-e, a lakatlan erdőket gyakran adományozták a királyi hatalom megerősítésére vagy új települések alapítására (SZABÓ P. 2003).

A faanyag gazdasági értékelése akkor kezdett megjelenni, amikor az erdőpusztítás okozta károkat (pl. gyújtás, tarvágás) pénzben is mérni kezdték. Ettől fogva az erdő és a faállomány adóztatási alapként is megjelent. A hasznok közé tartozott a mézgyűjtés, legeltetés és állattartás, de különösen figyelemre méltó a nyestbőr-adó (marturina), amely először Szlavóniában, majd más erdős megyékben is elterjedt. A prémkereskedelem révén az erdő nemcsak helyi, hanem kereskedelmi jelentőségű térformáló tényezővé vált (SZABÓ P. 2005).

A természeti táj átalakulása a Kárpát-medencében a török háborúk korában

A 15–17. század folyamán a Kárpát-medence természeti tájainak a képét jelentősen átalakította az erdők intenzív pusztulása. Ez a folyamat Európa-szerte megfigyelhető volt, a népességnövekedés, az agrárkonjunktúra, a bányászat, a hadiipar, valamint hajóépítés gyors fejlődése miatt. Magyarországon azonban az európai okok mellett a marhatartás fellendülése is hozzájárult a fakészletek gyors kimerüléséhez. A városok növekvő épület- és tűzifaszükségletét a közeli tanácsi erdőkből elégítették ki, amelyek szigorú felügyelet és szabályozás alatt álltak. Az épületek, hidak, városfalak, és a tetőfedésre használt zsindely állandó faigénye mellett jelentős volt a téglá- és mészetők, serfőzdék faigénye is (VADAS A. 2013).

Az erdőpusztulást különösen gyorsította a katonai célú fafelhasználás: várak, erődítmények, hadiflotta hajói (naszádok, sajkák), valamint a hadiipar (ágyúöntés, salétrom- és löporgyártás). A 16. századi török háborúk során kialakított új végvárrendszer faanyag-igényét főleg az ún. palánkvárak építése emelte meg. (PÁLFFY G. 2000) Ezek a gerendából és földből készült erődítmények olcsók és gyorsan felépíthetők voltak, de folyamatos fenntartásuk miatt nagy mennyiségű tölgyfát igényeltek (GRYNAEUS A. 2000).

A tűzértség és a löfegyverek elterjedése szintén fokozta a fafelhasználást. A budai török löpormalom évente akár 1500 tonna fát is elfogyasztott salétromfőzésre és további 150 tonnát faszén előállítására. A bányászat és kohászat fellendülése is fokozta a fakitermelést, hiszen a 18. század közepéig Magyarországon nem használtak kősenet. A faszén előállításához kilogrammonként 5-10 kilogramm fa kellett, így kohóink folyamatos működése jelentős mértékben pusztította az erdőket. Például a selmecbányai kohók hetente mintegy száz szekér faszénen használtak fel (ÁGOSTON G.-OBORNI T. 2000).

A végvárok tűzifaellátása ugyancsak súlyos erdőpusztítást okozott. Az 1674-es télen csak a felső-magyarországi várak több mint 24 ezer szekér fát használtak el, országos szinten pedig egy tél alatt akár százezer szekér is elfogyhatott. A katonaság jelenléte emellett sok térségben gyorsan kimerítette a helyi fakészleteket. A nagyarányú marhatartás terjedése újabb jelentős tájváltozásokat okozott. A legelők bővítése érdekében erdei tisztásokat használtak legeltetésre, a fákat pedig lehántolással vagy roncsolással szándékosan pusztították el. Ez különösen a nyugat-európai piaci kereslet növekedése miatt vált gyakorivá.

Az erdőpusztulás káros következményeit a hatóságok korán felismerték, ezért szabályozási intézkedéseket hoztak. I. Ferdinánd már 1557-ben korlátozta a királyi erdők használatát, 1565-ben pedig a felvidéki bányavárosok számára részletes erdőrendtartást adott ki. A városokban külön erdőőrök felügyelték a fakitermelést és -használatot, különösen a bányavárosok környékén, ahol szervezett favágás és szénégetés zajlott. Mindezek ellenére a gazdasági és a katonai célú fafelhasználás megnövekedése drámai mértékben átalakította a tájat a Kárpát-medencében, csökkentve az erdők kiterjedését és megváltoztatva az ország környezeti arculatát (FRISNYÁK S. 1999).

A táj átalakulása az Alföldön a török háborúk korában

A 16–17. század folyamán Magyarország természeti viszonyainak az átalakulását az erdőpusztulás mellett jelentős mértékben befolyásolta az egyes területeken tapasztalható visszaerdősülés és a vizes élőhelyek terjedése. Míg az Alföldön és a végvárok környékén intenzív fakitermelés folyt, addig más régiókban a mezőgazdasági területek elnéptelenedése és felhagyása miatt erdők, bozótosok jelentek meg.

A kis jégkorszak (14-19. század) globális lehűlésének a legfontosabb regionális sajátossága a csapadék mennyiségének a növekedése volt a Kárpát-medencében. Ráadásul az erdőirtás, különösen a hegyvidékeken és folyópartokon gyorsította az eróziót, melynek következtében jelentős mennyiségű iszap került a folyókba, feltöltve azok medreit és völgyeket, és ezzel elősegítve mocsarak és tavak kialakulását. A háborús időszak sem kedvezett a folyómedrek rendszeres karbantartásának, sőt, tudatosan is létrehoztak mocsaras területeket védelmi céllal. Számos vár, például Győr, Tokaj, Szolnok, Gyula vagy Temesvár körül vízzel és mocsarakkal védekeztek az ellenséges támadások ellen (RÁCZ L. 2008).

A 16–17. században tovább fokozta a mocsarasodást a gátas malmok és halászati eszközök (zsallók, rekeszek) használata is, amelyek akadályozták a folyók természetes vízfolyását, létrehozva ezzel hatalmas vízzel borított területeket. Ezek a mocsarak és árterek ugyanakkor mezőgazdasági szempontból is hasznosak voltak, mert a víz szabályozott szétterülésével termékenyítették a réteket és kaszálókat. A kora újkori alföldi tájat az jellemezte, hogy a falvak között hatalmas vízfelületek alakultak ki, ezért a települések lakói között csak csónakkal lehetett közlekedni (FRISNYÁK S. 1999).

A magyar mezőgazdaság tájhasználata a török háborúk korában

A 16-17. századi török kori háborúk Magyarország mezőgazdasági tájait alapvetően alakították át. A délkeleti országrészben, Erdélyben (és Havasalföldön) elterjedt a transzhumáló állattartás, amely nyáron a hegyi legelőkre, télen a védett völgyekbe terelte a juh- és kecskenyájakat. Ez a gazdálkodási forma hozzájárult a hegyvidéki legelők terjedéséhez, ugyanakkor az erdőállomány csökkenését eredményezte. A Felvidéken és a Székelyföldön jellemző havasi pásztorkodás már kevésbé volt extenzív; itt az állattenyésztés mellett szénagazdálkodást is folytattak, mely szintén hatással volt a tájra (HONVÁRI 2001).

A török uralom alatti Alföldön és a Dunántúl egy részén jelentős pusztai állattenyésztés alakult ki. A nagyállattartás, különösen a szarvasmarha-tenyésztés dominált, a juh- és lótenyésztés mellett. Ennek fenntartásához szükséges kutak, itatók és védőépítmények komoly gazdasági erőforrásokat igényeltek, így a pusztai táj infrastruktúrája is jelentősen átalakult. A szarvasmarha-tenyésztés, különösen az alföldi

szürke marha tartása országosan elterjedt és meghatározóvá vált. E haszonállatnak nemcsak igavonó ereje, hanem húsa, bőre és egyéb termékei miatt is gazdasági jelentősége volt, ami a tájhasználatot is formálta: hatalmas legelőterületeket igényelt, és emiatt a szántóföldek rovására növekedett meg a puszták területe (GYIMESI S. 1999).

5. **ábra:** *Az alföldi mezővárosok határhasználatának egyszerűsített sémája: 1. a belsőség lakóterülete; 2. ólaskertes övezet; 3. gyümölcsös-, káposztás- és szőlőskertek; 4. belső legelő; 5. szántaó (tanya) öv; 6. külső legelő (BELUSZKY P. 2003 nyomán; RÁCZ L. 2008, 186).*

A földművelés átalakulása a majorsági gazdálkodás térnyerésével párhuzamosan történt. Az uradalmi gazdaságok jelentősen megnövelték saját művelésű területeiket, ezzel elvették a közösségi használatú földeket a jobbágyoktól. Ez a folyamat intenzív erdőirtáshoz, valamint rétek és legelők felszámolásához vezetett. Ugyanakkor a belső piaci körülmények romlása miatt sok helyütt a gazdálkodás az önellátás irányába tolódott el.

A szőlőművelés központjai északabbra tolódtak, és a tokaj-hegylajai, valamint a nyugat-magyarországi borvidékek váltak meghatározóvá. A tájhasználat intenzívebb lett, és a domboldalak szőlőültetvényeihez jelentős talajvédő munkák (árkolás, teraszépítés) társultak, amelyek szintén jelentősen átalakították a természeti környezet képét (FRISNYÁK S. 1999).

A Kárpát-medence vízgazdálkodása a török háború után

A Kárpát-medence vízrendszere a középkor végéig szinte érintetlen maradt. A folyókhoz kapcsolódó erek és tavak artéri hálózata évszázadokon keresztül fenntartható módon működött, lehetővé téve az árvizek hasznosítását halászatra, öntözésre és védelemre. A török hódoltság idején kiépült végvárrendszer mérnöki tudás és helyi tapasztalatok segítségével a vizeket stratégiai védelemre használta. A török kiűzését követően, a 18. század elején a végvári vízvédelmi rendszer elvesztette funkcióját, a korábbi vízgazdálkodási rendszer pedig elhanyagolttá vált és nagyjából szétesett. A kis jégkorszak csapadékos és hűvösebb éghajlata miatt is jelentősen megnőtt a mocsarak és lápvidékek területe, a Balaton vízszintje is legalább két méterrel magasabb volt, mint napjainkban. Az Alföldön a folyók mentén az elpusztult falvak helyén Bél Mátyás beszámolója szerint a vidék nagyjából művelhetetlen és járhatatlan volt a vizek miatt, számos területen a közlekedés kizárólag ladikkal volt lehetséges (R. VÁRKONYI ÁGNES 2000).

A 18. század közepétől a Habsburg államhatalom és a földbirtokosok gazdasági érdekektől vezérelve vízrendezési munkálatokba kezdtek. A cél az volt, hogy a folyók szabályozásával és a mocsarak lecsapolásával újabb gabonatermő területeket nyerjenek, valamint a hajózás feltételeit javítsák. Mérnökök, mint Mikovinyi Sámuel, Krieger Sámuel és Balla Antal ambiciózus terveket dolgoztak ki, például a Balaton lecsapolására vagy Bécs és a Kárpátok közötti vízi út létrehozására. Bár ezek a tervek technikailag megalapozottak voltak, a pénzhány, a nem összehangolt kivitelezés és a helyi tapasztalatok figyelmen kívül hagyása miatt többnyire kudarcba fulladtak (RÁCZ L. 2008).

A vízrendezések részleges végrehajtása több helyen súlyos következményekkel járt. A hagyományos, fokgazdálkodáson alapuló vízrendszerek szétesése és a rosszul megépített gátak miatt posványos, élhetetlen vidékek alakultak ki. Például az Ecsedi-láp és a Hanság lecsapolása befejezetlen maradt, de ökológiai rendszereiket megbontották. Egyes területeken, mint a Felső-Tisza-vidéken, a helyi közösségek magukra hagyva próbáltak megküzdeni az egyre gyakoribb áradásokkal (RÓZSA S. 2025). A 18. század végére az országban a példátlan sebességű demográfiai növekedés (3,3 millióról 9,9 millió főre) és az extenzív gazdálkodási rendszer továbbélése miatt az ország ökológiai és gazdasági válságba került.

A Kárpát-medence erdeinek történeti átalakulása a 18. században

A 18. században azonban a jelentős népességnövekedés, valamint az ipari és gazdasági igények együttes hatására megindult az erdők drasztikus fogyatkozása. A század első felében mintegy 4 millió

katasztrális holdnyi erdőt irtottak ki, főként a bányák, hamuzsírgyártók, és egyéb ipari tevékenységek miatt. A kortárs jelentések gyakran számoltak be az erdők katasztrófális állapotáról, és a vármegyék, városok egymás után fordultak a Helytartótanácsához segítségért. Különösen súlyos volt a helyzet a bányavárosok körül.

A század második felében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hagyományos közösségi erdővédelmi rend már nem képes megvédeni az erdőket. A lakosság ugyan helyenként tiltakozott az erdőpusztítás ellen, de a gazdasági érdekek rendszerint erősebbnek bizonyultak. A század végére a helyzet kritikussá vált, sokan tartottak attól, hogy a Kárpát-medence nagy része véglegesen fátlan pusztasággá válik.

Mezőgazdálkodás és kultúrtáj a 18. század idején

A 18. században a Kárpát-medence tájfejlődését jelentősen meghatározta a mezőgazdasági tevékenység, amely a lakosság 90-95%-ának a megélhetését biztosította. Az ország mezőgazdaságát ekkor még hagyományos módszerek uralták, a nyugat-európai agrárfejlődés jelei Magyarországon csupán szóróványosan jelentek meg. A modern vetésciklusok hiánya, az elmaradt trágyázás, valamint a külterjes gazdálkodás továbbra is dominált, nagyrészt a szükséges tőke hiánya miatt (HONVÁRI J. 2001).

Az Alföldet a rideg állattartás jellemezte, a hatalmas pusztákon szabadon legelő magyar szürkemarhák tízezrei a táj meghatározó elemét képezték. Ezt az állományt a külföldi piacokra hajtották, elsősorban élőállatként exportálták. A juhtenyésztés hasonlóan extenzív módon folyt, a hagyományos magyar fajták (racka, cigája) mellett kisebb számban megjelentek a finomabb gyapjújú, de istállóaszt igénylő német és morva fajták is. A sertéstartás szintén félvad módon zajlott, az állatok erdei makkoltatásával. A lótenyésztés átalakulása során az igavonó, nagyobb testű lovak kerültek előtérbe.

6. **ábra:** *A háromnyomásos földhasznosítás elterjedése a 18. században: 1. háromnyomásos rendszer; 2. kétnyomásos rendszer; 3. egyéb földművelési rendszer (FRISNYÁK S. 1999 nyomán; RÁCZ L. 2008, 214).*

A földművelés szintje a század során nem mutatott jelentős fejlődést. A mezőgazdasági területek nagy része parlagon hevert, csupán 30-40%-a állt művelés alatt. A domináns három- és kétnyomásos gazdálkodási rendszerek mellett egyes területeken még az elmaradottabb egynyomásos rendszer is előfordult. A szántóföldek nagy részét a gabonatermesztés uralta, míg a takarmánynövények termesztése elenyésző volt, így a jószágok legelőkre szorultak. A trágyázás hiánya, illetve a munkaerő és igaerő korlátozottsága miatt alacsonyok voltak a termésátlagok. A földesúri birtokok gazdálkodási módszerei kevésbé modernizálódtak, gazdáik számára főként jövedelemszerző szerepet tölthettek be, és alig fordítottak figyelmet a termelési technológia javítására. A birtokokon továbbra is a paraszti termékjáradékok jelentették a fő bevételi forrást (GYIMESI S. 1999).

A mezőgazdasági termelés speciális, de gazdaságilag fontos ágazatát a szőlőművelés jelentette, amely a mezőgazdaságilag hasznosított területek csupán 3-4%-át foglalta el, mégis kiemelkedően jövedelmező volt. Jelentős borvidékek alakultak ki Soprontól Tokaj-Hegyaljáig, amelyek termékeit külföldön is értékesítették.

Az erdélyi Mezőség ökológiai állapota különösen súlyossá vált ebben az időszakban. A táj túlnépesedése, az intenzív erdőirtás, valamint a mezőgazdaság átalakulása, különösen a nagyállattartás helyett a kisállattartásra és juhtenyésztésre való áttérés miatt a vidék ligetes, tavas környezete jelentős mértékben leromlott, és végül kietlen, pusztá jellegű területté változott. A helyzetet tovább rontotta az, hogy a talajerózió, mivel agyagos altalaj az erdővegetáció elvesztése után talajcsuszamlások tömegét produkálta (RÁCZ L. 2008).

Magyarország tájtörténetének meghatározó mintázatai és fordulópontjai a tradicionális korban

A Kárpát-medence földrajzi helyzete jelentősen befolyásolta a medenceterület tájfejlődését. A hegységkeret bizonyos izolációt biztosított, míg a két stratégiai „kapu” (Bécsi-medence és a Balkán

irányában) pedig meghatározta a kulturális, a gazdasági és a politikai kapcsolatok alakulását. A honfoglaló magyarság érkezésének a következtében a táj alapvetően megváltozott. A nomád állattartásra alkalmas legelők területe korlátozott volt, a jelentős mértékű vízborítottság pedig alkalmazkodásra kényszerítette az érkezőket. Az alkalmazkodás hatékony formájának bizonyult az ún. réti transzhumáció, egy sajátos legeltetési és gazdálkodási forma, amely az árterek ciklikus vízborítását használta ki. A középkori tájalakulás fontos fordulópontja az Árpád-kori csatamarendszerek kiépítése volt, melyek révén a vizek tudatos szabályozása valósult meg. Ez hozzájárult a mezőgazdaság fejlődéséhez, különösen a folyók ártereinek hasznosításához (a későbbi fokgazdálkodás előzményeként). A középkor végére a földművelés dominánssá vált, intenzív erdőirtások mentek végbe, és dominánssá vált a két- és háromnyomásos gazdálkodási rendszer.

A török háborúk kora drasztikus tájatalakítást hozott. Az intenzív erdőhasználat, különösen a hadászati igények miatt, jelentős erdőpusztulást eredményezett. Ugyanakkor az Alföldön a kis jégkorszak csapadékos klímájának a hatására jelentős mértékben kiterjedtek a vizes élőhelyek. A háborús viszonyokhoz való alkalmazkodás hatékony formája volt a pusztai állattenyésztés, különösen a szarvasmarhatartás, amely szintén hozzájárult az erdők eltűnéséhez és a puszták kiterjedéséhez. A háborús időszak lezárultával, a 18. században az állandósuló demográfiai és gazdasági nyomás hatására megfogalmazódik a vízrendezés, a folyók szabályozásának és a mocsarak lecsapolásának a programja. A megvalósult vízrendezések azonban gyakran okoztak ökológiai problémákat, mint például a Hanság és az Ecse-di-láp esetében is. Ugyancsak ebben az időszakban vált kritikussá az erdőpusztulás, főként az ipari fejlődés és a városok növekvő faigénye miatt.

A tradicionális kor végén, a 18-19. század fordulóján az ország népe szembekerült a modernizáció környezeti, gazdasági és társadalmi kihívásaival, amelyre a 19. század során jobbra eredményes és érvényes válaszokat sikerült találnia. De ennek a történetnek a bemutatása egy másik elemzés tárgyát képezi majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- ANDRÁSFALVY BERTALAN 1975: A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd: Tolna Megyei Tanács Levéltára. (Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.). 480 p.
- BELUSZKY PÁL 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 274 p.
- BELUSZKY PÁL szerk. 2005: *Magyarország történeti földrajza I.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. 462 p.
- BELUSZKY PÁL szerk. 2008: *Magyarország történeti földrajza II.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. 436 p.
- BULLA BÉLA-MENDÖL TIBOR 1947: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest. 611 p.
- ENGEL PÁL-KRISTÓ GYULA-KUBINYI ANDRÁS 2003: *Magyarország története: 1301-1526*. Bp. Osiris. 419 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó. 176 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1999: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 213 p.
- GRYNAEUS ANDRÁS 1997: *Dendrokronológiai kutatások Magyarországon*, doktori disszertáció. Budapest. 138 p.
- GRYNAEUS ANDRÁS 2000: 'Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei: tanulmányok a történeti ökológia világából. In: R. VÁRKONYI ÁGNES szerk.: *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest. pp. 305–325.
- GYIMESI SÁNDOR 1999. *Utunk Európába: a magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 139 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2019: *Magyarország történeti államföldrajza – Korszakonként változó államterület, határtörténet és határpolitika*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus. 304 p.
- HONVÁRI JÁNOS szerk. 2001. *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest. 682 p.

- HOSKINS, WILLIAM GEORGE 1955: *The Making of the English Landscape*. London: Hodder and Stoughton, 304 p.
- KISS ANDREA 2019: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*. Cham: Springer, 2019. 896.
- KÓKAI SÁNDOR 2022: *Tájhasználat és tájgazdálkodás a Német Bánsági Határőrvidéken (1784)*. In: KÓKAI, SÁNDOR – GULYÁS, KATALIN szerk.: *Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 62. Szolnok – Nyíregyháza. 2022. pp. 125–140.
- KRISTÓ GYULA 1998: Magyarország története: 895-1301. Budapest: Osiris. 1998. 316 p.
- PÁLFFY GÉZA 2000: A tizenhatodik század története. Budapest: Pannonica. 275 p.
- PÉRO CSABA-MAJOROS GYÖRGY-VÖRÖS ATTILA-NAGYMAROSY ANDRÁS-MÜLLER PÁL-SCHWEITZER FERENC-GÁBRIS GYULA 2000: A Kárpát-medence földtörténete. In: KARÁTSZON DÁVID szerk.: *Pannon enciklopédia. Magyarország földje*. Budapest 2000. pp. 73-137.
- PINKE ZSOLT-FERENCZI LÁSZLÓ-GÁBRIS GYULA 2015: *Az emberi település mint klímaindikátor – vízszintemelkedés a Tiszántúl árterein a középkori klímaváltozás során*. *Földr. Közl.* 139/2. pp. 77–91.
- RÁCZ LAJOS 2008: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Budapest. 261 p.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 2000: Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest. pp. 156–183.
- RÓZSA SÁNDOR 2025: *Kényszer vagy lehetőség? – A nagykunsági települések ártéri gazdálkodása a 18. századi újratereléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig*. Budapest. 274 p.
- SZABADFALVI JÓZSEF 1984: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. *Studia Folkloristica et Ethnographica*. 10. 323 p.
- SZABÓ PÉTER 2003: Source for the Historian of Medieval Woodland. In: LASZLOVSZKY JÓZSEF-SZABÓ PÉTER szerk.: *People and Nature in Historical Perspective*. Budapest CEU Press. pp. 265-289.
- SZABÓ PÉTER 2005: Woodlands and Forests in Medieval Hungary. BAR International Series 1348. Archaeolingua Central European Series 2. Oxford. 187 p.
- TAKÁCS KÁROLY 2000: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: R. VÁRKONYI ÁGNES szerk.: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest. pp. 73-106.
- VADAS ANDRÁS 2013: *Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban*. Bp. 242 p.
- WOUDSTRA, JAN – JACQUES, DAVID – HOLDEN, ROBERT szerk. 2023: *Teaching Landscape History*. London–New York: Routledge. 256 p.

A TÁJHASZNÁLAT TÖRTÉNETI SZAKASZAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (895–1920)

Frisnyák Sándor

Bevezetés

A történeti földrajz az emberi tevékenységek tájban releváns folyamatait, a kultúrtáj kialakulását, a tájhasználat idő- és térbeli változásait, az antropogén tájformálást, a gazdaság és gazdálkodás térszerveződését, a földrajzi munkamegosztást és az egyéb kultúrgeográfiai jelenségeket vizsgálja.

A tájhasználat az ember megjelenésével, a tájalakítás (antropogén tájformálás) a termelő gazdálkodás kialakulásával, a Kárpát-medencében Kr. e. 6000–4400 között, a neolitikumban kezdődött és napjainkig tartó történeti folyamat. Az ember természetátalakító-tájformáló tevékenysége a Kárpát-medence különböző pontjain és a történelmi idő különböző szakaszaiban az élettér (a létfenntartás alapjait jelentő gazdálkodási-települési és védelmi tér) kialakítását és fejlesztését szolgálta. A honfoglalást megelőző régészeti és történeti korok kultúrtájai a népvándorlás korában (5-9. század) jelentős mértékben, majd a 750-es évektől a 9. század közepéig tartó száraz éghajlati időszak alatt csaknem teljesen megsemmisültek, visszatermészetesedtek (GYÖRFFY GY.–ZÓLYOMI B. 1994). Így a Kárpát-medencében megtelepülő magyarságnak újra kellett kezdenie a kultúrtájak kialakítását, a gazdálkodási tér szerkezetformálását.

A tájhasználat (tájművelés) a tájban fellelhető természeti erőforrások igénybevételevel folytatott emberi tevékenységek összessége (CSORBA P.–FAZEKAS I. 2008). A termelés- és a településtér (kultúrtáj) kialakítása a természeti ökoszisztéma átformálásával, nemzedékek egymásra rétegződő munkájával történt. Kiterjesztése mindenkor az eltartóképesség növelése, a gazdasági fejlődés, az életminőség javítása érdekében történt. A kialakult kultúrtájak hatalmas alkotásként, történelmi örökségként és a fenntartható fejlődés alapjaként értékelhetők.

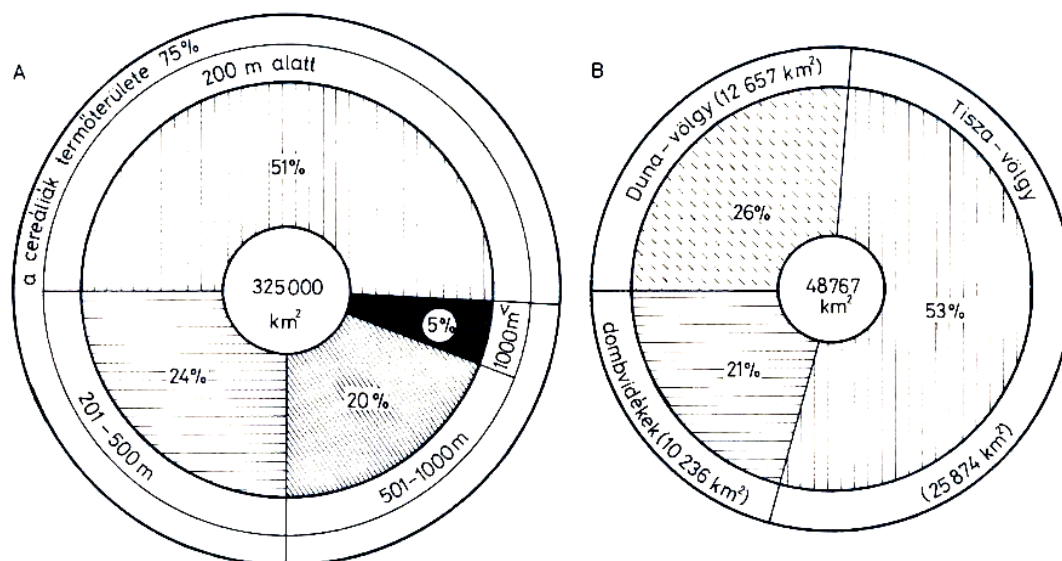
A jelen tanulmány a Kárpát-medence tájhasználatának, illetve természeti erőforrásai használatának idő- és térbeli változásait foglalja össze, a honfoglalás korától 1918-ig, mellőzve a történeti geográfia egyéb tárgyköreit.

1. A kultúrtáj kialakulása és terjedése az Árpád-korban

A 325 000 km² kiterjedésű Kárpát-medence természeti erőforrásainak kínálata (a geotényezők összessége) megfelelt a honfoglaló magyarság környezetigényének, lehetőséget kínált nagyállattartó és földművelő tevékenységének folytatásához. A honfoglalás idején (895–900) a Kárpát-medence már nem volt teljesen nyers- vagy őstáj, a neolitikumtól kezdődő antropogén tájformálás, az erdő és a gyepterzformációja nagy területeken megváltoztatta a természeti környezetet (PRINZ GY.–TELEKI P. 1936, BULLA B.–MENDŐL T. 1947, ANDRÁSFÁVY B.–VARGYAS G. 2009). A 9-10. században klímaváltozás történt, a száraz éghajlati szakaszt csapadékosabb, az agrártevékenység számára kedvező, a 14. század elejéig-közepéig tartó ún. középkori optimum klíma váltotta fel (RÁCZ L. 2008).

A Kárpát-medence mint közép-európai nagytájcsoport (megarégió) alapvetően két részre, a központi medencerendszerre (részei: az Alföld, a Kisalföld és az Erdélyi-medence) és a hegységkeretre tagolódik (részei: a Kárpátok, az Alpokalja és a Dinaridák).

A belső medencét kitöltő, erdős sztyeppekkal borított síkságok a vízfolyásokhoz viszonyított elhelyezkedésük szerint árterekre és ármentes szintekre különülnek. A folyóvízi árterek is két szintre tagolhatók: az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony és az időszakosan elöntött magas ártéri szintekre. A Dunát, Tiszát és ezek nagyobb mellékfolyóit 50-60 km, helyenként 70 km széles ártér övezte, amit a hegységkeret felől érkező folyók árvizei évente kb. 2-3 km³ vízzel árasztottak el (SOMOGYI S. 2000b). Az amfibikus, változóan nedves-száraz ártérövezetből lépcsőként emelkednek ki a löszös és futóhomokos hordalékkúpsíkságok és a medenceperemi teraszos hordalékkúpok (1. ábra).

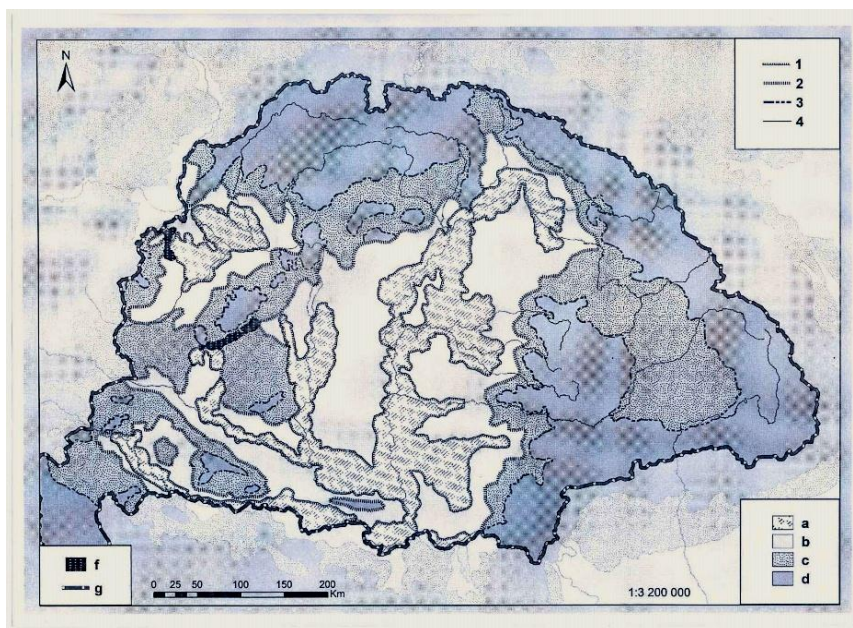
1. ábra. A Kárpát-medence magassági szintjei (A) és az ármentesítés előtti állandóan és időszakosan elöntött területei (B) (szerk. Frisnyák S.)

A Kárpát-medence tájtípusainak következő csoportjait az önálló, medenceperemi és hegységközi erdős dombságok, majd a zárt erdős közép- és magashegységek alkotják. A belső medencéket és a magas peremhegységeket a centripetális vízrajzi hálózat foglalja földrajzi egységbe.

A mezőgazdasági termelés agroökológiai feltételei a Kárpát-medence központját jelentő medencesíkságok és -dombságok területén kedvezők, azonban a hegységkeret felé haladva, a tengerszint feletti magasság növekedésével fokozatosan romlanak (DÖVÉNYI Z. 2012). A magyarság honfoglalás- és kora Árpád-kori szállásterülete a Kárpát-medence 2/3-ára, mintegy 220 000 km²-nyi területre terjedt. A szállásterület megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedidőszaki üledékek, valamint a (legeltetésre is alkalmas) tölgyerdők elterjedésével, illetve a 600 mm-es izohiétával határolt sík- és dombvidékekkel (BULLA B.–MENDÖL T. 1947). A történelmi magyar államterület gyepűvédelmi rendszerét képező kárpáti hegységkeret humanizációja és gazdasági birtokbavétele csak később, az Árpád-kor végére fejeződött be.

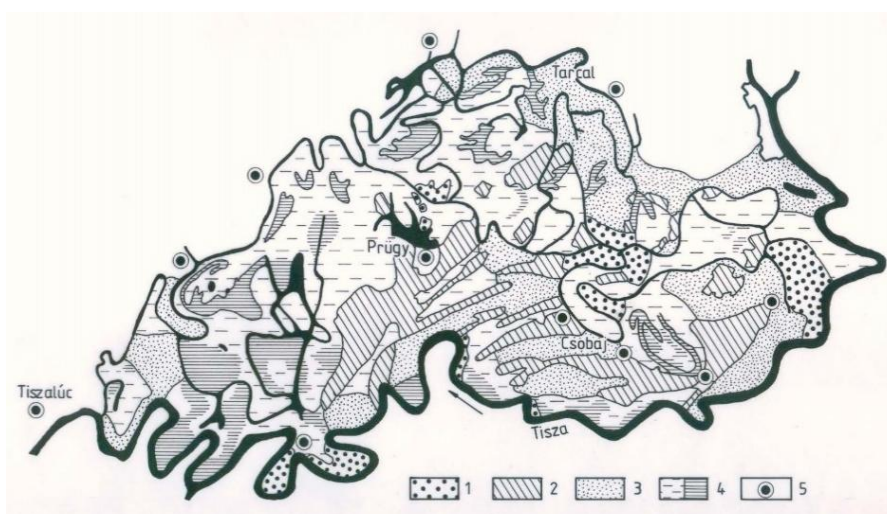
A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében életformaváltásra kényszerült. A medencetáj hatalmas, 38 500 km²-es ártérövezetében a folyók mentén a mellékágrendszerek, a kiterjedt lápok és mocsarak (pl. az Ecsedi-láp, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Fertő-Hanság, a Sárköz stb.) nem tették lehetővé a korábbi keleti típusú folyó menti legelő- és szállásváltó nomád pásztorkodás folytatását. A medencerendszer életföldrajzi feltételeihez alkalmazkodva a honfoglalók döntő része áttért a megtelepülő állattartásra és folytatta – az előző szállásterületükön is jelentős – földművelő tevékenységét. A nomadizáló pásztorkok kisebb csoportjai csak időlegesen és a tevékenységükre legalkalmasabb területeken, az Alföld és a hegyvidék határzónájában, a teraszos folyóvölgyekben folytatták tovább a téli és nyári szállás közötti legelőváltó gazdálkodásukat.

A magyarság megtelepedése, a táj használata és a természeti erőforrások hasznosítása tervszerűen – természetismeretük és termelési tapasztalatuk alapján – történt. A megtelepedés, a kultúrtáj kialakítása négy ősi telepítővonalon történt: (1) az ártérperemeken, (2) az ármentes síkságok és dombságok, illetve hegységek érintkező vonalán, (3) a dombságok és hegyvidékek határvonalán, (4) a domb- és hegyvidéki tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyekben és völgy-medencékben (2. ábra). A régészeti és tájtörténeti kutatások szerint a kultúrtájak magterületei a telepítő vonalon, két eltérő domborzattípus határsávjában alakultak ki, majd a telepítő vonalra merőlegesen mindkét irányban terjedtek tovább (FRISNYÁK S. et al. 2017). A kultúrtáj-magterületek azok a térségek, ahol az emberek elsődlegesen megtelepültek és megkezdték életfenntartó (termelő) tevékenységüket.

2. ábra. A Kárpát-medence ősi telepítő vonalai (szerk. Csüllög G., in Frisnyák S. et al. 2017).
Jelmagyarázat: 1 – ártérperemi telepítővonal, 2 – álföldperemi telepítővonal (ármentes síkságok és dombságok, illetve hegységek érintkezési vonalán), 3 – dombságok és hegyvidékek határvonala, 4 – a domb- és hegységi tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyek, hegységközi völgymedencék telepítővonalai, a – ártér, b – ármentes síkság, c – dombság, d – hegység, e – tó, f – országhatár

Az ősi telepítő vonalakon a települések a tájhatáron helyezkedtek el és a két domborzattípus – pl. az ártér és az ármentes felszínek, vagy a medenceperemi ármentes síkságok és a hegy-, illetve dombláblejtők – természeti erőforrásait hasznosították. Az ártérperemi telepítő vonalakon a tájhasználat magassági szintekhez kapcsolódott: a folyókat és a tavakat halászó helyként, a puha- és keményfás ligeterdőket, az árvizek által öntözött gyepföldeket legelőként hasznosították, de innen nyerték az építkezéshez szükséges nyersanyagokat, az agyagot, a fát és a nádat is. Az ármentes felszíneken szántóművelést folytattak, a löszpuszta- és homokpusztaréteket, valamint a tölgyerdőket az árvizes időszakokban legelőként hasznosították (réti transzhumáció). Az ártéri övezethez kapcsolódó tevékenységi rendszert, amelyet a sokoldalú tájhasználat (haszonvétel) mellett a nagyállattartás dominanciája jellemez (ANDRÁSFALVY B. 1975), differenciált ártéri gazdálkodásnak nevezzük (3. ábra).

3. ábra. Ősi ártéri gazdálkodás a Taktaközben (Weiss I. 19. századi kézirat térképe alapján szerk. Frisnyák S.). Jelmagyarázat: 1 – ártéri erdő, 2 – szántó, 3 – ártéri rét és legelő, 4 – láp és mocsár, 5 – település

A dombságok és a hegységek völgyi telepítő vonalain az erdőirtással és gyepfeltöréssel kialakított kultúrtájak a vizes földek és az erdőségek között helyezkedtek el. A települések a folyó- és patak völgyek árvízmentes párkánysíkjain létesültek. A völgyek mélyvonalát mocsarak és lápok foglalták el, összesen 10 200 km² kiterjedésben. A települések tájhasználatát a szintvonalakkal párhuzamosan formálódó sávos határszerkezet jellemzi. Az ártérövezetben rét- és legelőgazdálkodást, az ármentes teraszfelszíneken, a völgylejtőkön és a 200-500 m-es dombságokon szántó- és erdőgazdálkodást folytattak. A dombsági tájak egyes településein a szántóművelésre alkalmatlan 15-30°-os, délies kitettségű lejtőszakaszokat a szőlősök és gyümölcsöskertek foglalták el. A közép- és magashegységek völgyeiben és intramontán medencéiben a jellegadó erdőgazdálkodás, a hegyi és havasi pásztorkodás és takarmánytermesztés mellett – az ásványi nyersanyagok térbeli elhelyezkedésének megfelelően – a bányászat és a hozzá kapcsolódó feldolgozóipar hasznosította a természeti erőforrásokat (pl. a Garam-völgy középső szakasza, a Gömör–Szepesi-érchegység, a Gutin-hegység és az Erdélyi-érchegység stb. területén; ZSÁMBOKI L. 1982, FALLER G. et al. 1997).

A földművelés a települést övező tájrészekben parlagváltó (szántó-legelőváltó vagy szántó-erdőváltó) módszerrel történt. Az állatok által megtrágyázott szántók (terra fimáták) kis kiterjedésűek voltak és helyüket – a termőföld kimerülése után – átlagosan 15-20 évenként változtatták. A tájhasználat fejlesztésében kiemelkedő szerepe volt az államalapítás korától megtelepült szerzetesrendek gazdasági tevékenységének. A monostori gazdaságok a tájművelés korszerű eszközeit és módszereit alkalmazták, majd a 12-13. század fordulóján elterjesztették az európai agrárforradalom eredményeit, a két- és háromnyomásos földművelési rendszert, a fordítóéket és a fogatoláshoz szükséges szügyhám használatát. A parlagváltó földművelési módszert felváltó két- és háromnyomásos rendszer stabilizálta a szántóföldek helyét a települések határhasználati szerkezetében.

Az Árpád-kor végére kialakult a tájhasználat alapszerkezete, és az önellátó, naturális gazdálkodást felváltotta az árutermelő gazdálkodás. Ezzel összefüggésben kialakultak az eltérő természetföldrajzi tájegységek közötti árucere-kapcsolatok és az árucereközpontok: a vásárhelyek és vásárvárosok.

2. Tájhasználat a késő középkorban (14-15. század)

A késő középkor a Kárpát-medencei tájhasználat és tájalakítása történetének egy – a 13. században meginduló és a tatárjárás (1241–1242) pusztításai után folytatódó – dinamikus fejlődési szakasza.

A 14-15. században a korszerű két- és háromnyomásos földművelési rendszer jelentősen elterjedt, azonban sehol sem vált uralkodóvá. A kultúrtáj térhódítása az alföldi és dombsági tájakon a telepítő vonalra merőlegesen, mindkét irányban folytatódott, a sík földeken a kisvízfolyások és a talajhatárok mentén alkottak kisebb-nagyobb kultúrpusztákat (kultúrmezőségeket). Az ártéri övezetben a mederpartokat kísérő árvízmentes folyóhátakon és a nagyobb kavics- és homokszigeteken is kialakultak települések és szántóként művelt földek.

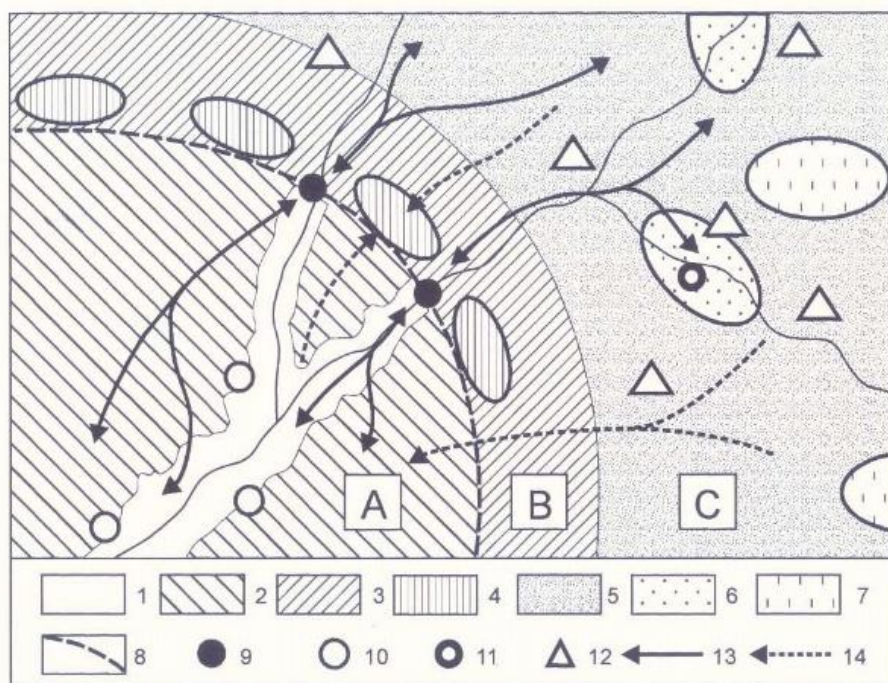
A hegységkeret kultúrtájszigetei elérték orografikus határaikat, délen 1000 méter, északon 600 méter tengerszint feletti magasságot megközelítve. A magashegységek (pl. északon a Liptói-havasok, a Magas- és Alacsony-Tátra, keleten a Máramarosi- és Görgényi-havasok, a Hargita, délen a Brassói-, Fogarasi-havasok, a Retyezát stb.) erdőhatár feletti havasi gyepföldjeit a völgyi parasztgazdaságok nyári legeltetéssel, másrészt a vlachok kétlegelős vándor-pásztorkodással (transhumance) hasznosították. A magashegyi pásztorkodással foglalkozó falvak erdőirtással növelték gazdálkodási területüket: a havasi legelőket, a völgylejtők kaszálórétjeit és legelőföldjeit. Az erdők visszahúzódása a havasokról lefelé, a völgyekből felfelé történt.

A 14. században a hűvösebb és csapadékosabbá váló éghajlat (kis jégkorszak) hatásaként a helyi tájhasználatok (határszerkezetek) módosultak. A Felvidék és más tájegységek magasabban fekvő területein termelési szerkezetváltásra kényszerültek, a szántóföldek egy része rét- és legelővé alakult át, a szőlőskertek és -ültetvények pedig nagyrészt megsemmisültek. A szőlőtermesztés súlypontja áthelyeződött a medenceperemi dombságok – Árpád-korban kialakult – borvidékeire (FRISNYÁK S. 1990, 2012, CSÜLLÖG G. et al. 2014, FRISNYÁK S. et al. 2015). Az Árpád-kor végén és a 14. században az Alföld szőlőkultúrája az ártéri szőlők és gyümölcsös erdők zónájából áttért az életkamrák területére és betagozódott a települések határhasználati rendszerébe. A Kiskunság és a Nyírség homoki szőlőkultúrája csak később, a 18. században alakult ki (ÉGETŐ M. 1993). A belső fejlődés és a kívülről érkező kultúrhatások (agrárinnovációk) eredményeként a középkor végére Magyarország már európai kultúrtáj volt és gazdasági élete megközelítette az európai szintet (SÜLI-ZAKAR I.–CSÜLLÖG G. 2003).

A középkori kultúrtájak a Kárpát-medence legmagasabb és legalacsonyabb területei között helyezkedtek el, eltérő mértékben és módon formálva át a természeti környezetet. A 16. század vége felé a hegységkeret erdőhatár (1500-1800 m) feletti havasait természetes, az alattuk elhelyezkedő – bükk és fenyőerdő borítású magashegységeket – döntően természetes állapot jellemezte. Az alacsony és magas árterek övezete is – melyet elsősorban legelőterületként hasznosítottak – megmaradt döntően természetközeli állapotban.

A 16. században a kultúrtáj három fokozata különíthető el: a gyenge kultúrtájat (az alacsony, tagolt középhegységeket, a kárpáti hegységkeret intramontán kismedencéit és a futóhomokos hordalékkúpságokat) szórványos tájhasználat jellemezte. A részleges kultúrtáj kategóriájába soroljuk a hegységközi teraszos folyóvölgyeket, az önálló helyzetű dombságokat, a hegységperemi és hegységek közötti dombságok völgyeihez koncentrálódó tájhasználatot. A kiterjedt kultúrtájakat a belső medenceperem tájai és a löszös területek, löszös hordalékkúpságok alkotják (CSÜLLÖG G. 2006, CSÜLLÖG G. et al. 2014, FRISNYÁK S. et al. 2017).

A különböző természetföldrajzi tájegységek erőforrás-használata kezdetben hasonló volt, majd az agroökológiai adottságokhoz jobban alkalmazkodó termelési struktúrákat hoztak létre, amelyekben már nagyobb súllyal szerepelt egy-két termék vagy termékcsoport. A középkor végére kialakult gazdasági térszerkezetek (történelmi régiók) komplementer, egymás kiegészítő tevékenységet folytattak (4. ábra).

4. ábra. A Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának földrajzi modellje (szerk. Frisnyák S. 1990). Jelmagyarázat: A – medencesíkság, B – dombvidék, C – hegységkeret, 1 – ártéri síkság állattenyésztési profillal, 2 – ármentes síkságok (alföldi életkamrák) földműveléssel és állattenyésztéssel, 3 – dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4 – szőlő- és gyümölcsstermesztés (borvidékek), 5 – erdőgazdálkodás és hegyi pásztorkodás, 6 – intramontán kismedencék földműveléssel, 7 – havasi legelő, 8 – vásárvonal, 9 – vásárváros, 10 – ártérperemi település, 11 – medenceközpont, 12 – montánipar, 13 – a gazdasági javak áramlása, 14 – a munkaerő-migráció iránya (a 16. századtól kezdődően)

3. Tájhasználat-változások a hódoltság korában (16-17. század)

A középkori Magyarország fejlődésfolyamata a török hódoltság idején megtört, az ország három részre szakadt. A Kárpát-medence több mint egyharmadára kiterjedő hódoltsági területen – az Alföldön, a Dunántúl keleti és déli részén – a kultúrtájak (a művelt földek és települések) nagyrészt megsemmisültek. Lakói elpusztultak vagy a megmaradt mezővárosokba és a peremtájakra, a Királyi Magyarország és Erdély földjére menekültek. A kultúrtáj pusztulásának folyamata, a fejlődésképtelen

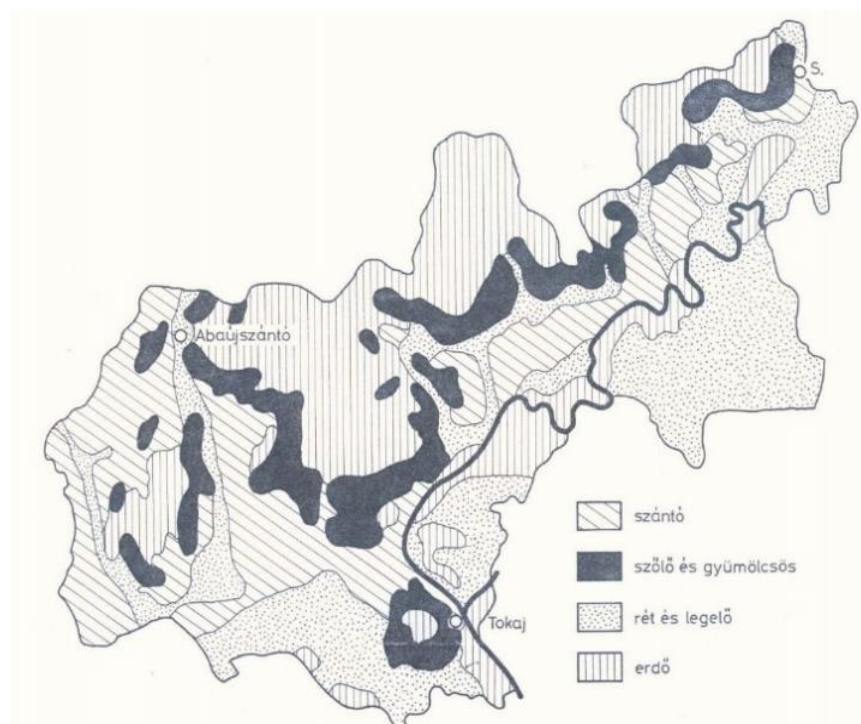
kis falvak elnéptelenedése (falupusztásodás) már a 15. században megindult, a török időkben felgyorsult, összefüggésben a termelési szerkezet és a tájhasználat változásával, a rideg állattartás jelentőségének növekedésével (HAJDÚ Z. 2000).

A hódoltsági terület mezővárosai (hászvárosok) elsősorban extenzív állattartással, alárendelten önellátó vagy azt valamelyest meghaladó mértékű szántóföldi termeléssel foglalkoztak. Az alföldi mezővárosok tájhasználatát – modellszerűen értelmezve – körkörös szerkezetet formált: a belső lakóterületet az ólaskertek, a szőlős-, gyümölcs- és veteményeskertek, a belső legelők, a szántóföldek (= tanyás szálláskertek) és a szilaj pásztorkodás külső legelőföldjei övezték. A nagyállattartás térhódításával függ össze az alföldi erdőterületek további csökkenése nemcsak az ármentes térszíneken, hanem az alluviális síkságokon is.

A hódoltsági terület délről észak felé csökkenő mértékű „pusztulásövezeteit” a peremtájak stagnáló övezetei szegélyezték. A 16-17. századi végvárak és erődök is ebben az érintkezési (puffer-) zónában, mélységben tagoltan, a peremhelyzetű dombsági és középhegységi területeken, az ország mindenkori védelmi rendszerét alkotó geográfiai tengelyen helyezkedtek el (NAGY M. M. 2008). A várak és erődök építése erős helyi és mérsékelt mikrореgionális tájformálással, a természeti és gazdasági környezet átalakításával kapcsolódott össze. A honvédelmi létesítmények fenntartása-működtetése – hasonlóan más tájak védekezését szolgáló víz- és tereprendező munkálataihoz – gazdaságfejlesztő hatást gyakorolt a környezetre. A végvári övezetben a kultúrtáj pusztulása részleges és időszakos volt: a harcászati események után újra és újra megindult a helyreállítási művelet és folytatódott a lakosság termelő tevékenysége (CSORBA CS. 2004).

A hódoltsági területen kívüli országrészekben a menekültekkel és külföldről betelepülőkkel növekedett a népesség és ezzel összefüggésben a kultúrtáj kiterjedése, a természeti erőforrások intenzívebb hasznosítása (KOC SIS K. 1996). A Kárpát-medence szétszakítottságában is megmaradt gazdasági egységnek. Az interregionális és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok folytatódtak, az áramlási pályák és az árucseréközpontok azonban helyenként módosultak, illetve áthelyeződtek (KUBINYI A. et al. 2008). A montánipari térségek tájhasználatát további környezetátalakítással, erdőirtással, terep- és vízrendezéssel kapcsolódott össze (FALLER G. et al. 1997).

A 16-17. században a nagytájak és a történeti régiók különbségei növekedtek. A hódoltsági területeken kívüli országrészekben a korábrinál mérsékelt ütemben, nyugaton és a Felvidék egyes tájegységein, különösen a szőlő- és bortermelő mikrorégiókban nagyobb dinamikával folytatódott a gazdasági fejlődés (5. ábra).

5. ábra. Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználatát és térszerkezetét (szerk. Frisnyák S.)

Összességében a Kárpát-medence tájhasználati szerkezete átalakult: a Kárpát-medence földrajzi centrumtériségében belső gazdasági periféria alakult ki, melyet az eltérő fejlettségű tájövek vettek körül (FRISNYÁK S. et al. 2015, 2017).

4. Az elpusztult kultúrtájak rekonstrukciója (18. század – 19. század első fele)

A másfél évszázados török megszállás, a majdnem folyamatos hadiállapot után megindult az elpusztult területek benépesítése és a gazdasági élet újrászerveződésének folyamata. A gazdaságfejlesztés stratégiáját, az országot 1526-tól uraló Habsburgok merkantilista politikája határozta meg. E szerint három feladatot kellett megoldani: (1) a népesség növelését idegenek telepítésével, (2) a kultúrtáj helyreállítását és annak részeként a települések fejlesztését, (3) fabrikák és manufaktúrák létesítésével az iparosítás megindítását.

A belső migráció most a hegységkeret felől a medencerendszer alföldi és dombsági tájai felé irányult. A külföldről betelepülők többsége is ide érkezett. A kultúrtájépítő munka magterületeit a török idők átveszelő mezővárosok kert- és szántóövezetei és a medenceperemi települések képezték. A művelt területek az Alföld árvízmentes térszínein, a löszös és futóhomokos hordalékkúpsíkságokon, továbbá a dombsági tájakon terjeszkedtek. A kultúrtáj helyreállítása és a településfejlesztés ebben a kultúrgeográfiai korszakban is szükségessé tette a helyi vagy a kistérségi (mikroregionális) szintű víz- és tájrendezési feladatok megoldását.

A rekonstrukció eredményeként a 18. század végére az alföldi és dombsági tájak túlnyomó részén a művelt földek homogén egységei a településközi térben összekapcsolódtak. A mezőgazdaságilag hasznosított területből a szántóföld részaránya 21%-ra, az alföldi és alföldperemi vármegyékben, pl. Békésben és Biharban, a Hajdúvárosokban és a Jászkun kerület településcsoportjában 50% fölé emelkedett. A különböző művelési ágak településen belüli elhelyezkedése (a határ szerkezete) a pusztulás korszaka előtti, lényegében az Árpád-kori alapszerkezetre épült. A szántóként művelt földek termékszerkezete is változott, a jellegadó gabonafélék mellett egyre jelentősebbé vált a takarmánynövények, a kukorica-, majd a század vége felé, először csak néhány kiskörzetben a burgonyatermesztés is. A pusztai legeltetés területe jelentősen csökkent (pl. a Hortobágyon, Nagy- és Kiskunságon stb.). A rét- és legelőgazdálkodáson, valamint a takarmánynövények termesztésén alapuló istállózó állattartás szinte minden tájegységben elterjedt (PALÁDI-KOVÁCS A. 1993).

A kárpáti hegységkeret és a medencét elválasztó hegységek tájhasználatában továbbra is jellemző maradt az erdőgazdálkodás, a hegyi és havasi legeltetés, továbbá a bányászat és a montánipar. A 18. század közepétől a 19. század derekáig összesen 23 000 km³-nyi erdőt irtottak ki, többnyire elmulasztva pótlásukat, a tervszerű erdőtelepítést. Az erdő, mint energia- és nyersanyagforrás a vizsgált időszakban felértékelődött, összefüggésben az ipari felhasználással (pl. hamuzsírforrás) és a kétszeresére növekvő országglók épület-, szerszám- és tűzifaszükségletével. Az erdőirtások megváltoztatták a folyók vízgyűjtő területének vízháztartását, növelték a felszíni lefolyás mértékét. A folyók erózióbázisát jelentő síkságokon a növekvő árvízszint a korábbi korszakhoz képest nagyobb területeket öntött el, s általa egyre több település került potenciális veszélyhelyzetbe.

A korszak hatalmas energiát igénylő, védekező jellegű és a gazdasági fejlesztést szolgáló víz- és tereprendező munkálatai – a Dunát és a Tiszát összekötő hajózó csatorna (1793–1802) kivételével – elszigeteltek voltak, a helyi és kistérségi problémák megoldását szolgálták. A gazdaság modernizálását, a területfejlesztés alapjait csak a későbbi, az 1846-tól kezdődő integrált környezetátalakító munkálatok teremtték meg (SOMOGYI S. 2000a, 2000b, BELUSZKY P. 2001, SÜLI-ZAKAR I.–CSÜLLÖG G. 2003, KÓKAI S. 2010, FRISNYÁK S. 2015, FRISNYÁK S. et al. 2017).

5. Az integrált környezetátalakítás és területfejlesztés korszaka (1846–1918)

A 19. század közepén megindult, a Kárpát-medence síkságaira összpontosult integrált környezetátalakítást két tényezőcsoport, az előző évszázad erdőirtásai és annak következményei, a mocsarak és lápok terjeszkedése, a pusztító árvizek növekedése, valamint a reformkorban megindult, az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc után folytatódott, majd a dualizmus korában (1867–1918) felerősödött gazdaságfejlesztés tette szükségessé.

Az 1846-tól 1918-ig tartó folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás, belvízrendezés, valamint a futóhomok megkötése nagy területeken megváltoztatta a társadalom földrajzi környezetét.

Az alluviális síkságok állandóan vagy időszakosan vízzel borított területei 38 500 km²-ről 1800 km²-re csökkentek. A mentesített ártereken és az ármentes térszínnek legelőföldjein is teret hódított a szántóföldi gazdálkodás. A tájhasználat-változás folyamatát ebben a fejlődés szakaszban nem az ökológiai, hanem az ökonómiai tényezők, a piaci kereslet, elsősorban a gabonakonjunktúra határozta meg.

A mezőgazdaság ágazati és térszerkezetében tehát jelentős átalakulás történt, ami összekapcsolódott a termelési módszerek és eszközök korszerűsítésével, pl. a váltógazdálkodás (a vetésforgó) elterjedésével. A filoxeravész követően a szőlőtermesztés súlypontja a hegyláb felszínekről áthelyeződött az alföldi területekre. A századfordulón az ország bortermelésének már több mint 50%-át az alföldi szőlő- és borgazdaságok szolgáltatták. A homoki szőlő- és főleg gyümölcs-termesztés jelentős térfoglalása átalakította a Nyírség és a Kiskunság tradicionális tájhasználatát, településeinek határszerkezetét. A legelőföldek feltörésével a külterjes (rideg) állattartást már az előző korszakban kialakult istállózó állattenyésztés váltotta fel, a pusztai legeltetés csak néhány területen vagy területrészen maradt fenn (pl. Hortobágy, Bugac, Deliblat stb.).

A vízrendezés és ármentesítés eredményeként a mezőgazdaság az ország területének $\frac{3}{4}$ részét hasznosította. Az intenzív művelési ágak (a szántóföldek, kertek és szőlők) a mezőgazdasági földalap 56%-át foglalták el. A társadalom természetátalakító tevékenysége – MENDÖL T. szerint – „eltüntette a két fő tájtypusnak, az árternek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes területté alakította az egész vidéket, s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá” (BULLA B.–MENDÖL T. 1947).

A mező- és erdőgazdasági térhasználat mellett a dinamikus fejlődő bányászat és ipar tájformáló-szerkezetátalakító hatásaként megjelentek az ipari tájak, a települések szerkezetében az ipari övezetek. A kárpáti hegységkeret erdőségei – a szénbányászattal meginduló energiaváltás ellenére – továbbra is jelentős mértékben fogyatkoztak: 1848-tól 1918-ig összesen 14 000 km²-nyi erdőt irtottak ki. A fa lakossági és ipari felhasználása mellett pl. a vasúthálózat kiépítése is sok fát (kb. 55-60 millió talpfát), az alföldi szőlőgazdaságok létesítése pedig hektáronként 8-10 000 szőlőkarót igényelt. A nagyobb tavak, gyógyvíz-források, egyes folyószakaszok mellett és a magashegységi erdőövezetben rekreációs terek épültek, melyek tagoltabbá tették a jellegadó tájhasználatot.

Hazánk a honfoglalás és a kora Árpád-kortól a modern ipar kialakulásáig agrárország volt. A kultúrtájak élelmezési célú, illetve mezőgazdasági nyersanyagok előállítására irányuló termelése történelmünk során népességnövelő és gazdaságfejlesztő erőként hatott.

Összegzőként megállapítható, hogy az antropogén ökológiai változások sora nemcsak az agrárium szerkezetváltozását és fejlődését alapozta meg, hanem az egész nemzetgazdaságot dinamizálta és megteremtette a tőkés társadalmi-gazdasági rendszer alapjait. Az emberformálta táj történetének ezt a korszakát KVASSAY J. nyomán második honfoglalásként, hazánk eddig legjelentősebb terület- és településfejlesztő alkotásaként értékelhetjük (IHRIG D. 1973). A 20. század elejére kialakult Kárpát-medencei kultúrtáj egy évezredes folyamat eredménye, a magyarság és a 13. századtól velünk együtt élő népcsoportok közös alkotása, létünk alapja és a fenntartható fejlődés erőforrása.

Irodalom

ANDRÁSFALVY BERTALAN (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. – Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd. 480 p.

ANDRÁSFALVY BERTALAN – VARGYAS GÁBOR (szerk.) (2009): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében. – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L' Harmattan, Budapest. 346 p.

BELUSZKY PÁL (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. 274 p.

BOROS LÁSZLÓ (szerk.) (2000): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. – Nyíregyháza. 404 p.

BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi nyomda. Budapest. 611 p.

CSORBA CSABA (2004): Települések erődítései a közép- és török korban. – In: Frisnyák Sándor–Csihák György (szerk.): Gyepük, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza–Zürich. pp. 63–69.

CSORBA PÉTER – FAZEKAS ISTVÁN (szerk.) (2008): Tájkutatás – tájökológia. – Meridián Alapítvány, Debrecen. 553 p.

CSÜLLÖG GÁBOR (2006): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. – Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. 173 p.

CSÜLLÖG GÁBOR – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század). – Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1-2. pp. 1–10.

DÖVÉNYI ZOLTÁN (szerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1352 p.

ÉGETŐ MELINDA (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a múlt század közepéig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 265 p.

FALLER GUSZTÁV – KUN BÉLA – ZSÁMBOKI LÁSZLÓ (szerk.) (1997): A magyar bányászat évezredes története I. – Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest. 695 p.

FRISNYÁK SÁNDOR (1990): Magyarország történeti földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 212 p.

FRISNYÁK SÁNDOR (2012): Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. – Közép-Európai Közlemények 6. 1-2. pp. 168–179.

FRISNYÁK SÁNDOR (2015): A Kárpát-medence tájhasználati rendszere a 18. században. – Közép-Európai Közlemények 8. 3. pp. 80–88.

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 1. pp. 1–12.

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. – Történeti Földrajzi Közlemények, 5. 3-4. pp. 62–75.

GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT (1994): A Kárpát-medence és az Etelköz képe egy évezred előtt. – In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Balassa Kiadó, Budapest. pp. 13–37.

HAJDÚ ZOLTÁN (2000): A természetátalakítás történeti szakaszai az Alföldön. – In: Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 35–42.

IHRIG DÉNES (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története. – Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. 398 p.

KOC SIS KÁROLY (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). – In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza. pp. 49–58.

KÓKAI SÁNDOR (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p.

KUBINYI ANDRÁS – LASZLOVSZKY JÓZSEF – SZABÓ PÉTER (szerk.) (2008): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 466 p.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY (2004): A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. – In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): Gyepűk, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza–Zürich. pp. 3–15.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 452 p.

PRINZ GYULA – TELEKI PÁL (1936): Magyar földrajz. A magyar munka földrajza. Magyar föld – magyar faj 2. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 442 p. (Évmegjelölés nélkül)

RÁCZ LAJOS (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 261 p.

SOMOGYI SÁNDOR (2000a): A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. – In: Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 7–24.

SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): (2000b): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatása. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 302 p.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. – In: Süli-Zakar István (szerk.): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 15–44.

TAKÁCS KÁROLY – FÜLEKY GYÖRGY (2003): Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. – In: Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza–Pécs. pp. 157–163.

TÓTH JÓZSEF (1998): A Felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. – In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, pp. 255–262.

ZSÁMBOKI LÁSZLÓ (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalástól az I. világháború végéig. (Topográfiai és gazdasági áttekintés.) – In: Zsámboki László (szerk.): Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc. pp. 13–48.

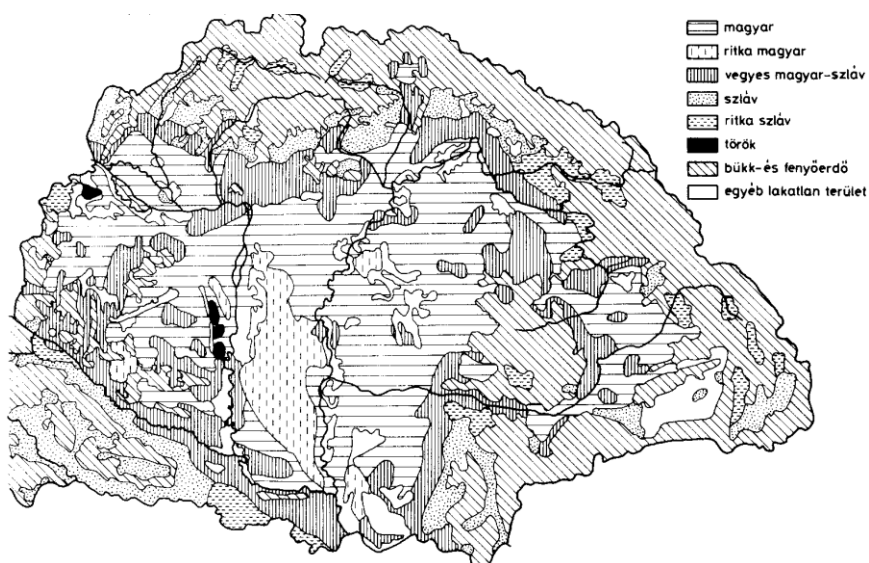
AZ ETNIKAI TÉRSZERKEZET VÁLTOZÁSAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (896–1920)

Kocsis Károly

A Kárpát-medence már a népvándorlások kora óta kontinensünk etnikailag egyik legtarkább népességű területének számít. Ez a kis-ázsiai–balkáni, kelet- és nyugat-európai hatások kereszttüzében fekvő, az elmúlt két évezredben etnikai-nyelvi arculatát oly gyakran változtató Duna menti táj rendkívül bonyolult etnikai összetételét Európán belüli központi fekvésének és közlekedési szempontból kulcsfontosságú helyzetének köszönhetette. Ez a közép-európai germán tömb szomszédságában elterülő történeti magyar államterület volt az, ahol a késői népvándorlások hullámai elcsitultak, ahová tervszerű betelepítés vagy önkéntes bevándorlás révén, többnyire a hódítók nyomában érkezve vagy azok elől menekülve idegen népek tömegei találtak új otthonra.

1. A 896–1526 közötti időszak

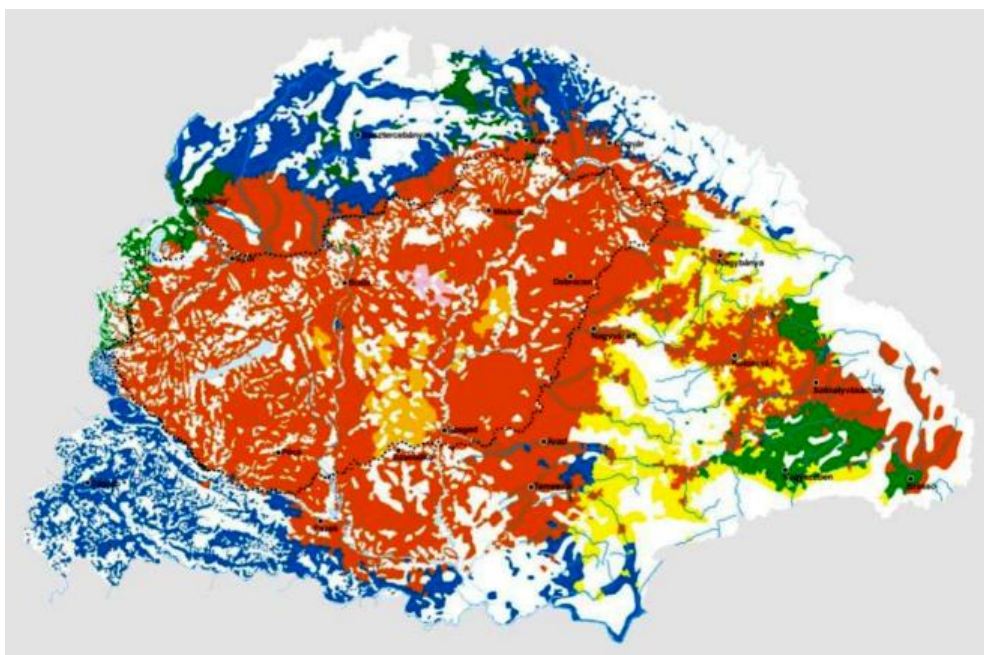
A magyar törzsek a 10. század végén érkeztek a politikailag akkor még alig szervezett, többnyire gyér szláv-avar népesség lakta új hazájába. Honfoglaló őseink a 11. század során akkori félnomád életmódjuknak leginkább megfelelő, korábbi hazájuk természeti környezetére emlékeztető erdős (főként tölgyes) sztyeppeken, stratégiai fekvésű folyóvölgyekben és alacsony dombvidéki területeken települtek le. Az általában a legeltetésre alkalmatlan, gyér aljnövényzetű bükkösök határáig terjedő korai magyar településterületet többnyire az évi 600 mm-nél kevesebb csapadék és a lösz nagyobb mennyiségű előfordulása jellemezte (KNIEZSA I. 1938, MENDÖL T. 1947). A 10. században a magyarok legnagyobb sűrűségben – a hadászati fontos gyepek kapukon kívül – a 900 nyarán elfoglalt Dunántúlt, azon belül is az Óbuda – Csepel – Fehérvár – Pécs közötti fejedelmi szállásterület övezetét lakták. Ez – a stratégiai szempontok mellett – főként a honfoglalók félnomád életmódjának leginkább megfelelő változatos és eléggé tagolt domborzatnak volt köszönhető (vö. MENDÖL T. 1947). Ugyanakkor a honfoglalók etnikai területe az alföldi árterekre, homokvidékekre és a hegy-, dombvidéki zártabb erdőségekre többnyire nem terjedt ki. A nyugati magyar kalandozó csapatok augsburgi vereségét (955), a gyeptér védelmi rendszer megerősítését követően a 11. század végére a magyar etnikai terület kiterjedése a következő volt: északon a Pozsony – Galgóc – Garamszentbenedek – Ipoly-medence – Pelsőc – Eperjes – Sóvár – Töketeribes – Ungvár – Beregszász vonal; keleten az Erdélyi-medencét (főként a Mezőséget, a Küküllők vidékét és a Maros középső szakaszának környékét) és az Alföldet kitöltve a hegyvidék lába; délen hozzávetőleg a Mura – Dráva – Duna vonala annyi eltéréssel, hogy a Szerémség északi fele és a Vuka vidéke magyar többségűnek számított; nyugaton a Fertő – Sopron – Kőszeg – Pinka-mellék vonal (KNIEZSA I. 1938, 1939) (1. ábra).

1. ábra. A Kárpát-medence etnikai térképe a 11. században (Kniezsa I. 1939 nyomán)

A magyarokhoz képest kisebb létszámú szláv népesség (szlavónok, karantánok-szlovének, morva szlávok, fehér horvátok, bolgárok stb.) többsége a Száva és a Dráva közötti területen, a Felvidék és Erdély jórészt még lakatlan erdőséggel borított, hadjáratok idején viszonylagos menedéket jelentő hegyvidékeinek a földművelésre leginkább alkalmas, árvízmentes, de kellően csapadékos előterében, folyóvölgyeiben, és általában a magyar településterület, illetve a néptelen hegyvidék közötti keskeny területsávban élt. Ugyanakkor az Északi- és Dunántúli-középhegység övezetében, valamint a Dunántúl DNy-i felében a magyarokkal meglehetősen keverten éltek. Később, a 12. századra a magyarok létszámfölénye következtében a belső területek szláv népessége beolvadt a magyarságba. A török eredetű, de korán elmagyarosodott és gyepűőrző feladattal megbízott etnikumok közül a besenyőket főleg Moson, Sopron és Fejér vármegyékben, a székelyeket pedig a nyugat-dunántúli, Morva-melléki és dél-erdélyi határvidéken telepítették le. Ez utóbbiak a 13. század elejétől átköltöztek a jelenlegi Székelyföldre, átadva helyüket az egyre nagyobb számban Dél-Erdélybe telepített „szászoknak”.

A magyar etnikai területnek a korábbi gyepűzónába való hasonló benyomulása volt megfigyelhető ez időszakban főként a Sajó, a Hernád és a Felső-Tisza mellékén. Ugyanakkor az etnikai tömbjüktől távol fekvő Morva-, Vág- és Poprád-melléki magyar határőrfalvak, valamint a 11-12. században bevándorolt nyugat-európai telepések („hospesek”) – vallonok, franciák, olaszok (latinusok) – szétszórt nyelvszigeteinek beolvadása is felgyorsult. A magyar nyelvterület a 15. századra a szlávok, besenyők, valamint a tatárjárás után betelepített, fegyveres szolgálataik fejében területi autonómiát élvező kunok és jászok többségének beolvadása révén meglehetősen homogénné vált. Ezzel a nagyfokú gyarapodással a tatárjárást követően erősen megritkult magyarság a 15-16. század fordulójára az ország kb. 4 milliós lakosságán belül elérte a 80%-ot (MÁLYUSZ E. 1939, SZABÓ I. 1941b). A magyar nyelvhatár a mai Szlovákia, Kárpátalja területén a jelenleginél átlagosan 20-30 km-rel északabbra húzódott. Erdélyben a Székelyföld az akkor még többségében magyar etnikumú Erdélyi-medencén, a Szamos-, Kraszna-, Sebes-Körös- és Maros-völgyön keresztül összefüggő tömböt képezett az alföldi-partiumi magyar etnikai területtel. Délen pedig a Bánság sík- és dombvidéki része, a Bácska teljes egésze, a Szerémség É-i fele, illetve Eszék–Vukovár vidéke túlnyomórészt magyar népességű volt (2. ábra).

2. ábra. A Kárpát-medence etnikai térképe 1495-ben szerk. Kocsis K.)

A középkor folyamán – különösen a tatárjárás katonai, politikai, demográfiai tanulságait levonó IV. Béla „telepítési programja” óta – az egymással versengő, hatalmas méretű királyi és nagybirtokos telepítési akciók következtében a korábban lakatlan, eredetileg túlnyomórészt királyi tulajdonban lévő, hegyvidéki erdőségek rovására jelentősen kiterjedt a nem magyarok etnikai területe is. A 12. századtól egyre növekvőbb méretűvé vált ÉK-en a ruszinoknak Galíciából, DK-en pedig a vajdáik, kenézeik vezette románoknak a Havasalföldről való betelepülése. A dél-erdélyi hegyvidéket rohamosan birtokba vevő, pásztorkodó életmódú románok falvainak száma csupán a 14. század során 9-ről 141-re nőtt. A

Felvidéken a szláv etnikai terület is ebben az időszakban kezdett egyre inkább nagyobbá és egységessé válni az egymással rivalizáló királyi és földesúri cseh, morva, lengyel, ruszin betelepítések, az ún. soltész kolonizáció és a 15. századi cseh huszita bevándorlás révén. Ezen migrációk következtében formálódott ki a betelepített és helybéli szláv népek összeolvadásából a szlovák etnikum, amelynek tagjai az etnogenezis előrehaladottsága következtében a 15. századtól már szlováknak kezdték magukat nevezni (SZÜCS J. 1988). A kereszténység felvételét követően egyre nagyobb számban – igaz, akkor még csak többnyire a városokba (Buda, Esztergom, Fehérvár, Pécs, Pozsony, Sopron stb.) – betelepülő németek etnikai területe különösen a 12-13. századtól nőtt meg az erdélyi Barcaság (Burzeland), Királyföld (Königsboden), Beszterce-vidék (Nösnerland), a felvidéki városok (Körmöcbánya, Selmecbánya, Zólyom, Zsolna, Rozsnyó, Kassa stb.) és a Szepesség (Zips) szász, valamint a nyugati határvidék (a mai Burgenland) bajor-stájer-osztrák kolonizációja következtében. A manapság már több mint 1,6 milliós Kárpát-medencei szerbség középkori ősei kezdetben birtokadományozások révén, később, a 14-15. századtól kezdve a török elől menekülve főként a Szerémségben, Krassó-Szörényben és Arad vármegyében találtak új otthonra.

2. Az 1526–1711 közötti időszak

A középkori magyar államiság bukásának jelképévé vált mohácsi csata és a Rákóczi szabadságharc befejezése (1711) közötti két évszázad során, amikor a Kárpát-medence szinte teljes egésze csaknem állandó hadszínterré vált, a 80%-os magyar túlsúllyal jellemezhető, középkori etnikai összetétel végérvényesen felbomlott. Főként a törökellenes háborúk során a magyarok száma 3,2 millióról 1,5 millióra csökkent, a nem magyaroké viszont 1 millióról 1,7 millióra nőtt (SZABÓ I. 1941b). A magyar lakosság a déli területekről, a Bánságból, a Bácskából, a Szerémségből és Szlavóniából szinte teljes egészében eltűnt, de többségük elpusztult, illetve elmenekült az Erdélyi-medencéből, az Alföld közepső és a Dunántúl déli részéről is. A magyarok aránytalanul nagy vesztesége annak volt köszönhető, hogy településterületeik túlnyomó része a háborúk idején szinte védhetetlen sík- és dombvidéki, folyóvölgyi tájakra terjedt ki. Az elpusztított, korábban magyarok lakta alföldi, erdélyi területekre már a török uralom évszázadaiban megindult a szerbek és románok tömeges betelepülése, ami a Bánság felszabadítását (1718) követően még nagyobb méretűvé vált. A Kárpát-medence horvát-szlavón részein a magyarokhoz hasonló etnikai-területi veszteségek érték a török háborúk idején a másik frontnemzetet, a horvátokat is. A mai horvátországi Krajinában, Nyugat-Szlavóniában az elmenekült horvátok helyét már a hódoltság idején kiváltságolt helyzetű szerb-vlach pásztorok, katonák foglalták el, akiknek száma különösen az itteni szerb katonai határőrvidék 18. század eleji megszervezését követően nőtt meg.

3. Az 1711–1918 közötti időszak

A török alól felszabadult, elnéptelenedett, de mezőgazdasági szempontból rendkívül termékeny alföldi területekre a háborúk idején nagyobb védelmet nyújtó, túlnépesedett északi és keleti hegyvidékekről szlovákok, ruszinok és románok ezrei vándoroltak az alföldi területekre leköltöző magyarok helyére, illetve szétszórta a magyar etnikai terület belsejébe (SZABÓ I. 1941a). A 18. század során a Kárpát-medence egyes részei hallatlanul tarka etnikai összetételének kialakulásában a népességek egyenlítő szolgálat, és a művelésbe vonható termőföld térbeli eloszlását követő önkéntes vándorlás mellett kiemelt szerepet játszottak a különböző szervezett telepítések. A Habsburgok gazdasági, vallási, etnikai szempontokat mérlegelő telepítő-kolonizációs politikája leginkább a katolikus vallású és német etnikumú lakosság betelepítését támogatta, míg a protestánsok és magyarok visszatelepítését – különösen a Délvidéken – évtizedekig megakadályozta.

A 18. századi nagy vándormozgalmak eredményeként 1720 és 1790 között a Kárpát-medence össznépessége 4,3 millióról 9,9 millióra, a magyarok száma 1,7 millióról 3,1 millióra, a nem magyaroké pedig – főként a több mint 3 millió német, szerb, román, ruszin stb. bevándorlónak köszönhetően – 2,6 millióról 6,8 millióra növekedett (1. táblázat). Ezzel a magyarok és a nemzetiségek között alapvető arányeltolódás következett be. Az államalkotó nemzet, a magyarok aránya a honfoglalás óta még soha nem látott alacsony szintre (31,5%) süllyedt, tetemesen összezsugorodott etnikai területe pedig egy – számtalan idegen nyelvszigettel tarkított – nagy és egy kisebb (székelyföldi) etnikai tömbre szakadt szét (3. ábra).

1. táblázat. A Kárpát-medence népessége etnikai összetételének változása 1720–1910 között

Év	Össz.népesség	Magyarok	Németek	Zsidók	Szlovákok	Románok
1720	4 300 000	1 750 000				
1790	9 940 000	3 130 000				
1840	12 880 406	4 812 759	1 273 677	244 035	1 687 256	2 202 542
1850	13 191 553	4 818 170	1 356 652	252 665	1 739 871	2 239 992
1857	13 667 868	4 869 234	1 484 260	412 702	1 631 732	2 416 874
1880	15 642 102	6 445 487	1 953 911		1 864 529	2 405 085
1890	17 349 398	7 426 730	2 107 577		1 910 279	2 591 905
1900	19 254 559	8 742 301	2 135 181		2 019 641	2 799 479
1910	20 886 487	10 050 575	2 037 435		1 967 970	2 949 032

Év	Ruszinok	Horvátok	Szerbek	Szlovének	Cigányok	Egyebek
1720						
1790						
1840	442 903	1 115 947	828 365	40 864		32 058
1850	447 377	1 180 308	979 952	44 862	82 969	48 735
1857	424 263	1 198 964	993 816	54 779	143 150	38 094
1880	356 062	2 352 339		85 551	82 241	96 897
1890	383 392	1 554 000	1 057 264	94 679	96 497	127 075
1900	429 447	1 770 156	1 048 645	98 941	61 658	149 110
1910	472 587	1 921 371	1 106 471	93 174	121 097	166 775

Év	Össz.népesség	Magyarok	Németek	Zsidók	Szlovákok	Románok
1720	100,0%	40,7%				
1790	100,0%	31,5%				
1840	100,0%	37,4%	9,9%	1,9%	13,1%	17,1%
1850	100,0%	36,5%	10,3%	1,9%	13,2%	17,0%
1857	100,0%	35,6%	10,9%	3,0%	11,9%	17,7%
1880	100,0%	41,2%	12,5%		11,9%	15,4%
1890	100,0%	42,8%	12,1%		11,0%	14,9%
1900	100,0%	45,4%	11,1%		10,5%	14,5%
1910	100,0%	48,1%	9,7%		9,4%	14,1%

Év	Ruszinok	Horvátok	Szerbek	Szlovének	Cigányok	Egyebek
1720						
1790						
1840	3,4%	10,2%	6,4%	0,3%		0,3%
1850	3,4%	9,0%	7,4%	0,3%	0,6%	0,4%
1857	3,1%	8,8%	7,3%	0,4%	1,0%	0,3%
1880	2,3%	15,0%		0,5%	0,5%	0,7%
1890	2,2%	9,0%	6,1%	0,5%	0,5%	0,9%
1900	2,2%	8,7%	5,4%	0,5%	0,3%	1,4%
1910	2,3%	8,8%	5,3%	0,4%	0,6%	1,3%

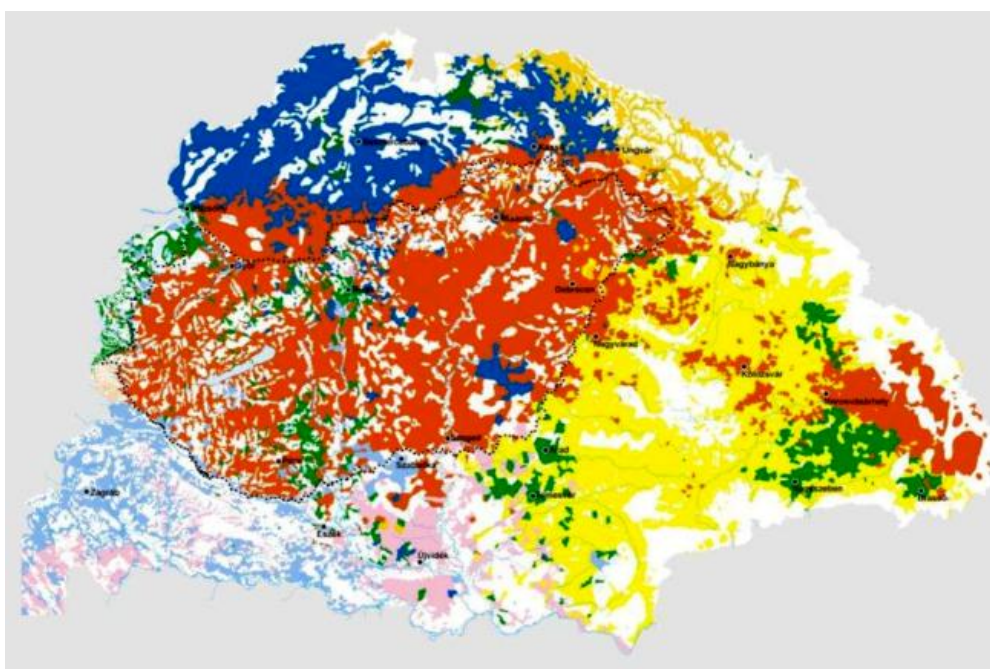
Forrás: 1720: Wellmann I. (1989), Szabó I. (1941a); 1790: Wellmann I. (1989), Kovács A. (1920); 1840: Fényes E. (1842); 1850, 1857: Dányi D. (1993); valamint az adott éves népszámlálások eredményei.

Megjegyzések:

- A Kárpát-medence elnevezés a táblázatban Magyarország, Horvát-Szlavónország, és Fiume együttes területét jelenti.
- 1790, 1840, 1850: nemzetiség, 1880–1910: anyanyelv alapján.
- A horvátok lélekszáma 1840-ben, 1900-ban és 1910-ben a bunyevácokkal, sokácokkal, 1880-ban a szerbekkel, bunyevácokkal együtt, 1850-ben, 1857-ben és 1890-ben – az akkor szerbekhez sorolt – bunyevácok, sokácok nélkül értendő.
- A zsidók az anyanyelvi statisztikákban nem lettek külön kimutatva.
- Az izraelita vallásúak száma 1840-ben 244 035, 1900-ban 851 378, 1910-ben 932 458 fő volt.

A 16-17. század pusztításai és az azt követő 18. századi, több milliónyi lakost érintő migrációk a vizsgált terület magyar demográfiai dominancián nyugvó, középkori etnikai térszerkezetét végérvényesen átformálták, kialakítva a mai etnikai területek körvonalait. A falusi térségekben a lassan stabilizálódó etnikai (nyelv)határok – a németekétől eltekintve – a 18. század vége óta nem módosultak számottevően. Az ország etnikai arculatának a Habsburg belpolitikai célokat kiválóan szolgáló gyökeres átalakulása természetesen alapvető hatást gyakorolt a magyarok és a nemzetiségek öntudatára, egymás közötti kapcsolatára. A hazáján belül 1/3-os kisebbségbe került magyarok esetében a vészes etnikai visszaszorulás, a császári udvar főként birodalmi-gazdasági megfontolásokon alapuló németesítő törekvései váltották ki önvédelmi reakcióként a nemzeti újjászületést. A nemzetiségek esetében ez a rendkívüli nagy demográfiai, etnikai-területi gyarapodás eredményezte – persze eltérő mértékben – a nemzeti öntudat megnövekedését, bizonyos fokú etnikai autonómia akkor még csak homályos igényét.

Az újkori népvándorlások, telepítési akciók lecsillapodását követően a 19. század során a Kárpát-medence legkedvezőbb mezőgazdasági termelési adottságú, éppen ezért nagyobb fokú népességeltartó képességű, központi fekvésű területein lakó magyarság lélekszáma és aránya egyre nagyobb mértékben növekedett.

3. ábra. A Kárpát-medence etnikai térképe 1784-ben (szerk. Kocsis K.)

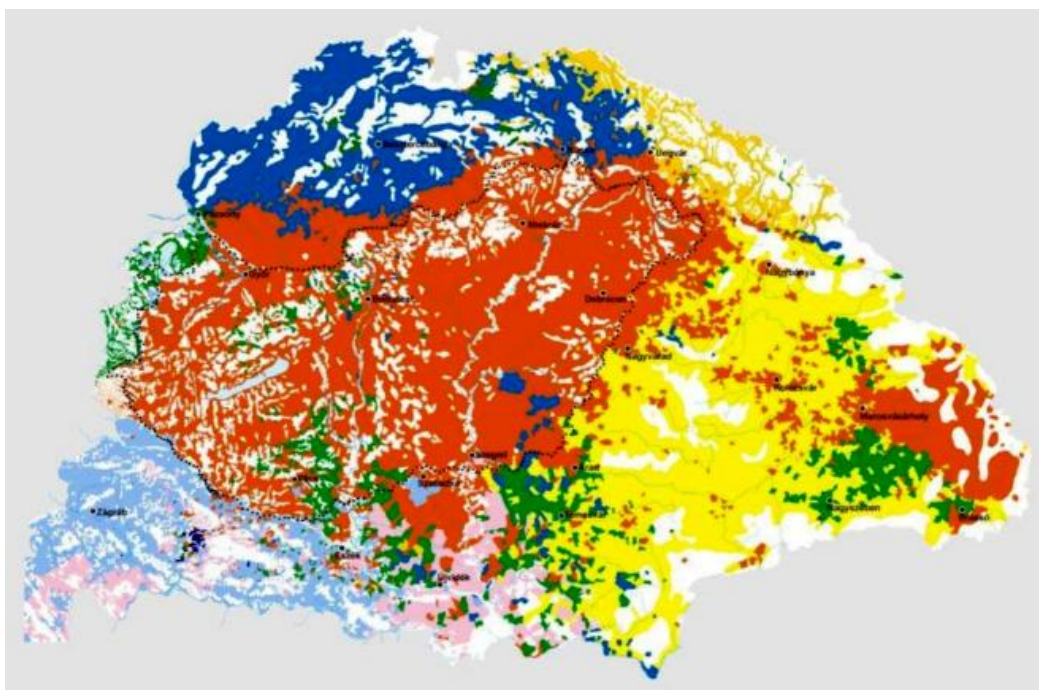
A magyarok száma (és aránya) az 1790. évi 3,1 millióról (31,5%-ról) az osztrák-magyar kiegyezés idejére (1867) kb. 6,2 millióra (41%-ra) nőtt, 1910-ben pedig meghaladta a 10 milliót (48,1%-ot). A magyarok nagyarányú etnikai gyarapodása természetesen nem az erőszakos magyarosítás számlájára írható, hiszen erre az osztrák-magyar kiegyezésig (1867) a legcsekélyebb lehetőség sem volt meg. A magyarok számára kedvező, az I. világháborúig tartó etnikai átrétegződés, arányeltolódás főként a magyarok nagyobb természetes szaporodásának, a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú hegyvidéki peremterületek nemzetiségi lakosait a központi fekvésű magyar nyelvterületen szétszóró belső vándorlásoknak, a magyar nyelvi környezetben lezajló természetes beolvadásnak és a magyaroknak a nemzetiségekhez képest kisebb mértékű kivándorlásának volt jórészt köszönhető. Az elmagyarosodást, a feltűnő magyar etnikai térfoglalást a magyar nemzetnek és nyelvnek 1867 utáni kitüntetett szerepe, helyzete is segítette.

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az ipari és városi nemzetiségek ezreinek nyelv váltása, elmagyarosodása jelentős részben arra volt visszavezethető, hogy a magyar mezőgazdasági keresőkön belül a földnélküliek, agrárproletárok 47,0%-os aránya (1910) messze meghaladta a nemzetiségeikét (ruszinok: 23,6%; németek: 27,3%; románok: 31,3%; szlovákok: 33,3% stb.). Ennek következtében a századforduló táján, a nagyfokú iparosítás, gazdasági fellendülés idején ezek a nincstelen magyar falusi tömegek a nemzetiségekhez képest jóval nagyobb mértékben települtek le a nem magyar jellegű, vagy

vegyes etnikumú városokban, ahol ők is hozzájárultak ahhoz, hogy viszonylag rövid idő alatt a magyar lett a helybéli népesség túlnyomó részének az anyanyelve. A városi népesség nagy ütemű elmagyarosodásának eredményeként 1910-ben az ország városi lakosságának már 77,5%-a magyarnak számított és 88,9%-a tudott magyarul. Erre az etnikai folyamatra a legjobb példát a főváros, Budapest szolgáltatja, ahol a magát magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 1880 és 1910 között 56,8%-ról 85,9%-ra növekedett. A magyarságot erősítő nyelv- és identitásváltás, önkéntes és szívesen vállalt elmagyarosodás főként a társadalom felsőbb rétegeit érintette. Az ország 300 706 fős értelmiségének 82,3%-a vallotta magát magyarnak, 8,6%-a németnek, 4,3%-a románnak, 1,5%-a szlováknak (KOVÁCS A. 1925). Főként az egyre jobban elmagyarosodott zsidóságnak köszönhetően a gazdasági értelmiség körében a magyarok aránya még ennél is magasabb volt (84,5%).

Természetesen ez a számunkra kedvező etnikai folyamat nem egyformán érintette a nemzetiségeket. Az 1848-1849-es szabadságharc és az I. világháború között elmagyarosodott kb. 2 millió lakosnak több mint harmada a zsidók, negyede a németek és ötöde a szlovákok közül került ki, míg az asszimiláció a görögkeleti vallású, a magyarokkal szemben legnagyobb ellenállást tanúsító szerbeket és románokat viszonylag kevésbé érintette (KATUS L. 1988). Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben a nemzetiségeknek a magyarokkal szembeni – az élet szinte minden területén tapasztalt, értelmiségi rétegeik által rendkívüli módon sérelmezett – háttérbe szorulása, etnikai térvészése az I. világháború után a gyökeresen megváltozott politikai helyzetben a csehek (szlovákok), románok, szerbek magyarellenés, reváns jellegű hadjárataiban fontos hivatkozási alapot jelentett.

Az említett folyamatok ellenére a Kárpát-medence etnikai térszerkezete az I. világháború előestéjére a falusi térségekben kevésbé módosult a 18. század végi, 19. század eleji állapotokhoz képest. A magyar etnikai terület jelentékenyebb előretörése a falusias térségekben csupán a nyelvhatárok egyes szakaszain élt, aktív két- vagy többnyelvű, rendkívül bizonytalan etnikai identitású népesség lakta területeken (Nyitra–Bars–Hont, ÉK–Abaúj, Közép-Zemplén, Kelet-Ugocsa, Közép-Szatmár stb.) és a magyar etnikai tömbökön belül lévő kis, szétszórt – főként szlovák és német – nyelvszigeteken volt megfigyelhető (4. ábra). Az etnikai-területi kiterjedést tekintve kisebb, de a demográfiai-társadalmi fontosságát tekintve sokkal nagyobb jelentőségű volt az államhatalom központjainak, a városoknak a rohamos elmagyarosodása. Ennek eredményeként a magyar etnikai terület és a nyelvhatárok-vásárvonalak városainak túlnyomó része szinte homogénnek, de legalábbis 80-90%-ban magyarnak mutatkozott, sőt a nemzetiségi területek számos városa (pl. Zólyom, Nagyrőce, Nagymihály, Varannó, Munkács, Szamosújvár, Abrudbánya, Déva, Vajdahunyad, Borosjenő stb.) is magyar nyelvszigetté vált az 1910-es anyanyelvi térkép szerint.

4. ábra. A Kárpát-medence etnikai térképe 1910-ben (Szerk. Kocsis K.)

Összegzés

A honfoglalás és az I. világháború közötti évezred az etnikai térszerkezet átalakulása, az etnikai „transz- és regresszió” alapján három fő periódusra osztható fel. Az első, a 10-15. század közötti időszakot – főként a lakatlan területek rovasára történt – magyar, román, szlovák, ruszin, német transzgresszió, a második, a 16-18. századokra vonatkozó periódust – a belső háborúk, a török hódoltság, a felszabadító harcok és az azokat követő migrációs folyamatok eredményeként – rendkívüli magyar etnikai regresszió és azzal párhuzamos nemzetiségi transzgresszió jellemezte. A harmadik, többnyire a 19. századra és a 20. század elejére kiterjedő időszakban a természeti és társadalmi tényezőknek köszönhető, túlnyomórészt önkéntes magyarosodás eredményeként a középkori magyar etnikai terület helyreállítása felé mutató magyar etnikai transzgresszió és nemzetiségi, főként szlovák, német regresszió bontakozott ki és gyorsult fel századunk elejére, amit a trianoni békeszerződés, a történelmi magyar államterület felosztása tartóztatott fel „végérvényesen”.

2. táblázat. A Kárpát-medence népességének etnikai-nyelvi összetétele (1495-1910)

Évek	Össz.	Magyar		Német	Szlovák	Horvát	Román	Szerb	Ruszin	Egyéb
	ezer fő		%	ezer fő						
1495	3 100	2 050	66,1	200	170	340	180	100	30	30
1590	3 762	1 758	46,7	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
1720	4 300	1 700	39,5	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
1787	9 362	3 250	34,7	928	1 432	1 003	1 581	620	278	270
1840	12 877	4 822	37,4	1 270	1 687	1 313	2 206	828	443	308
1880	15 642	6 445	41,2	1 954	1 865	1 460	2 404	892	356	266
1910	20 886	10 051	48,1	2 037	1 968	1 928	2 949	1 106	473	374

Forrás: Magyarország Nemzeti Atlasza 2021, Társadalom, 70. o., ill. Kocsis K.-Tátrai P. et. al. (2015) 34. o. és Kocsis K. (2024a) alapján szerk. Kókai S.

NÉPESSÉG ÉS TELEPÜLÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (895-1920)

Dövényi Zoltán

Előjáróban le kell szögezni, hogy mint a legtöbb történeti jellegű vizsgálatnál, itt is alapvető probléma a megbízható és megfelelő részletességű adatok hiánya. Ez olyan mértékű, hogy évszázadok sorát illetően csak elnagyolt, homályos és bizonytalan képet vázolhatunk fel a Kárpát-medence népesedéséről és településeiről, és különösen problémás, hogy a területi különbségek még nagyobb bizonytalansággal jelezhetők.

1. táblázat. A történelmi Magyarország népességszámára vonatkozó néhány becslés (900-1787)

Évek	Kristó Gy.	Györffy Gy.	Szücs J.	Kováts Z.	Kocsis K.	Dövényi Z.
	millió fő					
900	0,25-0,5	0,6	na.	1,0	0,3-0,6	0,6
1100	na.	1,0	na.	1,6-1,8	1,2	na.
1200	1,0	1,8-2,2	na.	2,4	1,0-2,2	1,6-1,7
1240	na.	2,0	na.	na.	1,2	2,0
1250	na.	1,0	na.	na.	1,1	1,6-1,7
1300	1,4-1,5	1,8	2,3-2,5*	na.	1,4-2,3	na.
1330	na.	2,0	na.	3,0-3,2	na.	2,0
1500	2,8-3,2	3,5-3,6	4,4-4,8	5,0-5,5	2,9-3,3	4,5
1600	na.	na.	na.	na.	3,5	3,5
1720	na.	na.	na.	5,0-5,5	4,0-4,3	4,3-4,5
1787	na.	na.	na.	8,5	9,4	9,2-9,3

* 1310

Forrás: A felsorolt szerzők munkái alapján szerkesztette Kókai S.

A fentiek természetesen nem jelentik azt, hogy a történeti földrajznak a távoli évszázadok népességére és településhálózatára vonatkozóan nincs mondanivalója: természetesen van, de meglehetősen erős korlátok között. A jelen esetben még az is problémát jelent, hogy a népesedési folyamatok meglehetősen ritkán köthetők a köztörténeti korszakhatárokhoz, a kötet felépítése viszont igényli ezek valamilyen szintű összehangolását.

6.1 A honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig (895–1301)

Elsőként nyilván a honfoglalás idejére kellene valamit mondani a Kárpát-medence népességszámára vonatkozóan. Itt jó lenne tudni a honfoglaló népesség, valamint, valamint a már ekkor itt élő populáció számát. Már az össznépességre vonatkozó becslések is meglehetősen nagy szórást mutatnak, 250-500 ezertől (KRISTÓ GY. 1997) 1,0-1,5 millióig (KOVÁTS Z. 2000) terjednek. A markáns eltérésben módszertani okok is szerepet játszanak, például az, hogy a honfoglalás kori népesség számát legalább három fő irányból próbálták levezetni, s ez már önmagában is nagy eltérésekhez vezethet és vezetett is.

Minden felmerült kritika ellenére még mindig GYÖRFFY GY. (1963, 1997) számításai látszanak a leginkább elfogadhatónak. Eszerint a mintegy 400 ezres honfoglaló magyarság kb. 200 ezer fős népességet talált a Kárpát-medencében, így együttesen bő félmillió populációval lehetett akkortájt számolni. Az ország 300 ezer km²-t meghaladó területére vetítve ez mindössze 2 fő/km²-es népsűrűséget jelentene. Ez a számítási mód azonban hamis képet adna az akkori viszonyokról, mivel a honfoglalás idején, de még az azt követő századokban is az ország területének kb. 1/3-a teljesen lakatlan volt, és a 13. század közepéig mindössze 200 ezer km² vehető valamilyen mértékben lakott területnek (KRISTÓ GY. 1997).

A Kárpát-medence korabeli természeti viszonyait elnézve nem is meglepő, hogy jelentős területei évszázadokig lakatlanok voltak, ugyanis a honfoglalást követően szinte azonnal a megtelepedett életmódra áttérő népesség (ENGEL P. 2001) jó néhány tájtypussal egyszerűen nem tudott mit kezdeni. Ez főleg a magashegységekre és a középhegységek magasabb részeire vonatkozik. Lakott térségként leginkább a síksági és a dombsági tájak jöttek szóba, de azok esetében is bizonyos korlátozásokkal (pl.

árterek, mocsarak stb.). Egészében a honfoglalást követő évszázadban a legsűrűbben benépesült területnek a Dunántúl tekinthető, ezen belül is elsősorban a fejedelmi szállásterület. Az ország népességszáma egészen a tatárjárásig különösebb kataklizmák nélkül tempósan növekedett, s 1240-re feltehetően elérte, vagy meg is haladta a kétmilliót. Ez a honfoglalás kori népességszámhoz viszonyítva három-négyszeres növekedést jelent. A népesség gyarapodásával párhuzamosan növekedett a lakott területek nagysága is, a 12. század végére már 220 ezer km²-re volt tehető, a népsűrűség pedig 8-10 fő/km²-re növekedett. Ezen belül a ritkán lakott területek (pl. a Duna–Tisza köze homokterületei) értéke 3-4 fő/km²-re tehető a sűrűbben lakott térségek (pl. a Balaton környéke vagy a Dunántúl termékeny dombvidékei) 16 fő/km²-es értékeivel szemben (GYÖRFFY GY. 1963). Nagytérési szinten nézve is egyre határozottabban jelentkeztek a népsűrűségi különbségek: az említett legritkábban és legsűrűbben lakott térségekkel szemben az ÉNy-i-Felvidéktől Biharig az átlagos 5-10 fő/km² értékek voltak jellemzők (SZÜCS J. 2002).

A népesség fentiekben vázolt területi elrendeződése különösen fontos a középkori magyar állam legnagyobb népesedési kataklizmáját okozó 1241-1242-es tatárjárás demográfiai következményei szempontjából. Itt az alapvető kérdés a népesség pusztulásának mértéke. GYÖRFFY GY. (1963) a lakosság megfogyatkozását országos szinten 50%-ra tette, a közvetlen veszteségekhez hozzátevé a tatárjárás körüli éhínségek és járványok következményeit is. A tatárjárás előtti népességszámot figyelembe véve ez kb. egymillió ember pusztulását jelentette volna, ami már csak az ország későbbi népességfejlődése alapján sem tűnik reálisnak. A tényleges veszteség megítélésakor figyelembe kell venni azt is, hogy a pusztítás súlypontja az ország ritkásan benépesült területeire (pl. az Alföld) esett, s az itteni népességfogyás nem vetíthető ki az ország egészére. Így az újabb becslések már jóval kisebb veszteséget valószínűsítene: SZÜCS J. (2002) 15-20%-ot, KRISTÓ GY. (1997) pedig 10-15%-ot látott reálisnak. De még ezeket a kisebb arányokat abszolút értékekre átszámítva is elborzasztó méretű a veszteség: 300-400 ezer ember haláláról van szó (SZÜCS J. 2002), vagyis a tatárjárás előtti négy évtized teljes népességyarapodása odaveszett (KRISTÓ GY. 1997).

Az emberveszteség méretét jelzi az is, hogy nagyjából egy évszázadra volt szükség ahhoz, hogy az ország népességszáma elérje a tatárjárás előtti szintet. Több jel is utal arra, hogy a tatárjárás után Magyarországon is jelentkezett az a demográfiai nekilendülés, ami az emberveszteség gyorsabb pótlását szolgálta. A természetes szaporodás és a jelentős bevándorlás, valamint a megélenkülő belső migráció érzékelhetően átforgatta az ország népesedési képét.

Így néhány évtized alatt jelentősen megnőtt a benépesített területek nagysága: ez 1300 táján 250 ezer km²-re tehető (KRISTÓ GY. 1997). Ennek megfelelően ez az időszak a kultúrtáj fejlődésének is fontos periódusa, s elsősorban a Felvidéken került sor jelentős területek benépesítésére. A figyelemre méltó népességnövekedés azonban nem csökkentette, hanem még inkább növelte a népsűrűség területi különbségeit. A leginkább elpusztult Alföld demográfiaiilag nem tudott regenerálódni, a népsűrűség több térségében még 1330 táján sem volt több, mint 2 fő/km², másutt is csak 5-6 fő/km². Ezzel szemben a Dunántúlon és az ország ÉNy-részén a mutató értéke jóval 10 fő/km², a leginkább termékeny részekben pedig 18 fő/km² feletti volt. A Felvidék újonnan betelepített részein is az országos átlag körül volt a népsűrűség (SZÜCS J. 2002).

Az ebben az alfejezetben tárgyalt mintegy négy évszázad során nemcsak a népesedési viszonyok, hanem a településhálózat is jelentős változásokon ment át. Ennek áttekintése előtt szükséges azonban megjegyezni, hogy a Kárpát-medencében már a honfoglalás előtt is voltak állandó települések, amelyek a Római Birodalom korához kötődnek. A Nyugatrómai Birodalom bukása és a honfoglalás között van ugyan egy több mint négy évszázados hiátus, ennek ellenére felmerülhet a kérdés, hogy volt-e kontinuitás a rómaiak és a honfoglaló magyarok településhálózata között? PLEIDELL A. (1934) szerint igen, de általánosan elfogadott vélemény szerint nincs szó népesedési folytonosságról, hanem csak a „romok kontinuitásáról” beszélhetünk.

A honfoglalás előtt még félnomád magyarság nyári és téli szállásokon alapuló településrendjét a Kárpát-medencébe nem hozta át, hanem nagyon gyorsan áttért a megtelepedett életmódra, s ehhez kapcsolódva létrejöttek az állandó települések. Nem tudjuk, hogyan, de a honfoglalás után három nemzedék alatt a falu lett a népesség tipikus életkerete. A falvak a 11-12. században viszonylag népesek voltak, átlagosan nagyjából 30-40 család lakhatott bennük (ENGEL P. 2001), ami mintegy 150-200 lakost jelenthetett.

A középkori falurendszer egyik sajátossága a a falvak keletkezésének és pusztulásának párhuzamosan zajló folyamata. Ebbe a spontán alakuló rendszerbe avatkozott bele durván a tatárjárás,

ami a falvak kb. egyötödének a pusztulásával járt. A területi különbségek azonban itt is jelentősek, a pusztítás a Dunántúlt kevésbé érintette, az Alföld településhálózata viszont jórészt megsemmisült. Így a tatárjárás jelentős szerepet játszott abban, hogy az Alföld ebből a szempontból is sajátos pályára került.

Amíg a faluhálózat alakulása alapvetően nem tért el az Európa más térségeiben zajló folyamatoktól, addig a városokról ez nem mondható el. Amit itt elsőként kell említeni, az a nagy, három-négy évszázados fáziskésés a nyugat-európai városfejlődéshez képest. A Kárpát-medencébe érkező és ott letelepedő magyarság megteremtette ugyan Magyarország politikai kereteit, ugyanakkor a városok létrejöttéhez szükséges gazdasági és társadalmi feltételek csak lassan alakultak ki. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az ország településhálózatát homogén és egyveretű falvak alkották, mivel kezdettől fogva voltak olyan települések, amelyek valamilyen szempontból elütöttek az egyszerű falvaktól, valamilyen „jelentőségtöbblettel” rendelkeztek. Itt elsőként Esztergomot kell említeni, ahol a királyi udvar megtelepedett, de érseki székhely is volt. Székesfehérvár, mint a magyar királyok koronázó és temetkezési helye bírt kiemelkedő jelentőséggel. Jól indult az a tíz település, ahol Szent István püspökséget alapított, de ez nem jelentette azt, hogy a későbbiek során várossá válnak, amire jó példa Csanád esete.

A „kvázi központi helyek” második szintjéhez a világi igazgatást és adminisztrációt, valamint az egyházi intézményeket befogadó települések sorolhatók. Az első csoporthoz az ún. királyi udvarhelyek és az ispánsági központok tartoztak. A későbbi városfejlődés szempontjából inkább az utóbbiak érdemelnek figyelmet. Közülük néhány (pl. Arad és Temesvár) később a városhálózat élvonalába került, mások (pl. Borsod, Szabolcs) viszont teljesen eltűntek a településhálózatból. Az egyházi központokhoz tartoztak az apátságok és a prépostságok, ez azonban önmagában nem volt elegendő magasabb szintű városok kialakulásához. Végezetül érdemes megemlíteni azokat a településeket, amelyekre gazdasági jelentőségük miatt lehetett leendő városként gondolni, mint például egyes erdélyi sóbányász településekre, vagy dunai és tiszai átkelőhelyekre.

Az „igazi” városok létrejöttének a gazdasági feltételei csak a 12. század közepétől kezdtek kialakulni, és az első, nyugatias jellegű, privilegizált városok csak a tatárjárás körül, sőt leginkább utána alakultak ki. Mindent összevetve 1241 körül tíz új típusú várost tarthatunk nyilván, amelyeket nem csak települési és gazdasági kritériumok, hanem jogi-társadalmi ismérvek is igazi várossá tettek (SZÜCS J. 2002). Főleg IV. Béla városfejlesztő politikája következtében ezek száma 1301-ig még tovább nőtt, mindez azonban nem tudott változtatni a hazai városfejlődés jelentős megkésettiségén.

6.2 Az Árpád-ház kihalásától Buda török kézre kerüléséig (1301–1541)

Némileg talán meglepő, hogy ebben az időszakban mindössze egy olyan forrás van, ami alapján érdemleges megállapításokat lehet tenni az ország népességszámára vonatkozóan: ez az 1494-1495-ös adóösszeírás. Így az 1300-as évek elejét illetően csak becslések vannak, amelyek eléggé eltérők: KRISTÓ GY. (1995) 1300-ra vonatkozóan 1,4-1,5 milliós népességet feltételezett, SZÜCS J. (1993) 1310-es becslése 2,3-2,5 millió fő, 1330-ra vonatkozóan pedig GYÖRFFY GY. (1963) kétmilliós népességet látott reálisnak. A közel két évszázaddal későbbi adóösszeírás alapján sem adható azonban pontos népességszám. KUBINYI A. (1997) számításai szerint Magyarország, Erdély és Szlavónia népességszáma a 15. század végén maximálisan 3,3 millió lehetett. Bármennyire is alapos számításokon és mérlegelésen alapul ez az érték, van egy feloldhatatlannak tűnő ellentmondás: ez ugyanis nehezen hozható összhangba a 18. század végi, már meglehetősen megbízható felmérésen alapuló legalább kilencmilliós népességgel. A közel háromszoros népességyarapodás még békés körülmények között is nehezen képzelhető el, márpedig ebből a három évszázadból egy sem volt békés. Így egyszerű formális logikai alapon is felvethető, hogy a Mohács előtti Magyarország népességszámának legalább 4,5 milliónak kellett lennie (ENGEL P. 2001), más szerzők pedig inkább a négymilliós érték felé hajlanak (SZÜCS J. 1988, GRANASZTÓI GY. 1997), KOVÁTS Z. (1994) pedig egyenesen 5,0-5,5 millióra tette az ország népességszámát. Ehhez annyit még érdemes hozzátenni, hogy a 15. század végi népességszám 1541-ig aligha növekedett, jó esetben is csak stagnált. Ennek alapvetően két oka lehetett: egyrészt a török benyomulása az országba, másrészt pedig a 15. század közepétől kimutatható gazdasági problémák.

A népességszám alakulását a természetes szaporodás és a természetes fogyás váltakozása határozta meg. A szaporodási ráta még a legjobb időkben sem tehető 3-4% fölé, nehezebb szakaszokban azonban a halálozások száma meghaladta a születéseket. Az viszont mindenképpen kedvező volt, hogy a sok

halottal járó események Magyarországot kisebb mértékben érintették, mint Európa több más térségét. Ez vonatkozik a pestisjárványokra, a háborúkra és az éhínségekre is.

A tényleges szaporodást alakító tényezőket nézve szólni kell a vándorlás alakulásáról is, mert a kedvező migrációs egyenleg jelentős ellensúly volt a halálozást növelő tényezőkkel szemben. A „népek gyűjtése” Szent Istvántól kezdve szinte minden időszakban jellemző volt, de igazából a tatárjárás után vált határozottabbá. Ebben a folyamatban az a leginkább feltűnő, hogy a külföldről érkező betelepítések nem a tatárjárás során elpusztult területek benépesítésére irányultak, hanem azt lényegében rábízták a spontán migrációra.

A telepítési politika fő irányai az addig szinte lakatlan peremterületek, elsősorban Észak- és Északkelet-Magyarország lettek. Ebben az időszakban Magyarország népesedési tartalékai már nem Európa távoli térségeiben, még csak nem is a német tartományokban, hanem a közvetlen szomszédságban voltak. Így a 13. század közepétől a fő beáramlások már észak és délkelet felől történtek. A népességmozgás méretét jól jelzi, hogy a tatárjárás utáni háromnegyed évszázadban a felvidéki területeken közel százezres népességgyarapodással lehet számolni. Ebben az időszakban válik határozottá a románság betelepülése is Erdélybe, számuk 1330 körül már 30-40 ezerre tehető (SZÜCS J. 2002).

Mindent összevetve a tatárjárást követő magyarányú bevándorlás az 1330-as évekig óvatos becslések szerint is mintegy 200-250 ezer fős nyereséget hozott. S mivel ez a betelepülés később is folytatódott, ráadásul a török megjelenésével kiegészült a Balkánról menekülő népcsoportokkal, ezért nem irreális az a feltételezés, hogy az 1241–1541 közötti három évszázad migrációs nyeresége akár félmillió fő közelében is lehetett.

Ezek az alapján véve kedvező népesedési adatok sem feledtethetik el azt a tényt, hogy a Kárpát-medence Nyugat- és Dél-Európához képest a ritkásan benépesült régiók közé tartozott. Nem véletlen, hogy a Nyugat-Európából érkező utazók Magyarországot „üres ország” elnevezéssel illették. KUBINYI A. (1997) számításai szerint a Magyar Királyság átlagos népsűrűsége a 15. század végén mindössze 10 fő/km² körül lehetett. Az átlag mögött azonban már ekkor is nem jelentéktelen területi különbségek húzódtak meg Pilis megyétől (32,9 fő/km²) Máramarosig (1,8 fő/km²) terjedően. Nagytáji szinten nézve látványos a különbség a még mindig ritkásan lakott Alföld és az átlagosnál jobban benépesült Dunántúl között.

Jóllehet erre az időszakra a korábbi évszázadokhoz képest a földrajzi munkamegosztás, a gazdaság differenciálódása érzékelhető haladást ért el, a városodás továbbra is alacsony szinten maradt, a városfejlődés megkésettisége továbbra is érvényes. Ezt egyértelműen jelzi, hogy a városhálózat megalapozása csak a tatárjárás utáni évtizedekre esett. A nyugati típusú városfejlődésünk azonban ezt követően hamar megtorpant, majd attól elkanyarodva a sajátos mezővárosi pályára lépett, aminek következtében egy kétosztatú városhálózat alakult ki. Az nem kétséges, hogy a szabad királyi városok (civitas) egyértelműen a városok közé sorolhatók, ezek száma azonban mindössze harminc, s népességszámuk a 15. század végén csupán 86-87 ezer – az ország népességének mintegy 4%-a – volt. Ennél azért jobb volt a helyzet, mivel a leginkább fejlett mezővárosok is besorolhatók voltak a városok közé. A 15. század végén mintegy 800 mezővárosunk volt (BÁCSKAI V. 1965), s ezek közül kb. 150 lehetett a ténylegesen városi szintű település. Ebben az esetben a középkor végi városi népesség száma 240 ezerre, az ország népességéből való részesedése pedig bő 8%-ra becsülhető (ENGEL P. et al. 1998). Szigorúbb ismérveket alkalmazva azonban mindössze félszáz várossal számolhatunk (SZÜCS J. 2002).

Bárhol is húzzuk meg azonban a várossá válás elméleti határát, az mindenképpen feltűnő, hogy a Zágráb–Fehérvár–Buda–Kassa–Nagybánya vonaltól DK-re és Erdély között mindössze egyetlen szabad királyi város volt, mégpedig Szeged. Ebből az is kitűnik, hogy az ország nyugati, északi és keleti peremvidékein alakultak ki a magasabban urbanizált térségek.

A hazai városhálózat további sajátossága, hogy hiányoznak a nagyvárosok. 1500 körül Európában több mint 150 tízezresnél népesebb város volt, ebből azonban csak egy volt Magyarországon: Budának akkoriban 12-15 ezer lakosa lehetett. Rajta kívül népesebb városnak számított még Pest és Szeged (közel tízezer lakos), de ötezresnél népesebb csak Brassó lehetett. Kassa, Kolozsvár és Nagyszében népességszáma 4-5 ezer körül lehetett, így a korabeli városhálózatunkat a kis- és középvárosok jellemezték (GRANASZTÓI GY. 1980, BÁCSKAI V. 2002).

A városi népesség alacsony arányából következik, hogy a lakosság legalább 9/10-e még a 16. század elején is falvakban élt. A települések száma ekkor meglehetősen nagy: egyes számítások szerint a 15. század végéig, a 16. század elejéig Magyarország területén 20-21 ezer település (város, mezőváros, falu)

keletkezett, s ezek közül 18-19 ezer Mohács előtt is lakott volt (SZABÓ I. 1971). A falvak számának gyarapodásával azonban nem járt együtt a növekedésük, sőt éppen ellenkezőleg, átlagos népességszámuk a 11. századhoz viszonyítva a 15. századra nagyjából megfelelő volt. Nagyon kevés kivételtől eltekintve a falvak népességszáma nem érte el a 250 főt. Ez a falurendszer azonban nem tért el lényegesen Európa más részeitől, a középkori falu máshol sem volt népesebb (SZABÓ I. 1971).

A fentiek azonban korántsem jelentenek egy teljesen uniformizált falurendszert, néhány sajátosságra érdemes felhívni a figyelmet. Ezek közé tartozik, hogy az Alföldön már ekkor is népesebbek a falvak, mint a Dunántúlon és a később betelepült peremterületeken, a legkisebbek pedig Szlavóniában voltak. Hasonló különbségek mutatkoztak a településsűrűségben is: amíg a 100 km²-re jutó települések száma az Alföld nagy részén öt alatt maradt, addig a Dunántúlon, Szlavóniában és a Felvidék nagy részén a mutató értéke 14 felett volt (BELUSZKY P. 2021).

6.3 Buda török kézre kerülésétől a karlócai békéig (1541–1699)

A török megjelenése népesedési szempontból is a lehető legrosszabbkor jött az országnak, mivel így kimaradt abból a demográfiai fellendülésből, ami a 16. század elején indult meg Európa számos részén. A hódoltság demográfiai mérlegét nézve tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy a nagyobb népességvesztés nem a 16., hanem a 17. századra jutott. Ebből kiindulva a török uralom másfél évszázadát a népességalakulás szempontjából érdemes két szakaszra bontani, s a kettő között a tizenöt éves háború (1591–1606) jelenti a határt. A 16. századi népességfejlődés bemutatására leginkább az 1494–1495-ös és az 1598-as adóösszeírások összevetése alapján lenne lehetőség. Mindkettővel ugyanaz a probléma: különböző értelmezésekkel eltérő népességszámokhoz lehet jutni. Így Magyarországra vonatkozóan a 16. század végére szerepel megközelítőleg 2,5 milliós (BAKÁCS I. 1963), 3,5 milliós (DÁVID G. 1997), de 4,0–4,5 milliós népességszám is (ZIMÁNYI V. 1987). Az eltérések meglehetősen nagyok, s feltehetően ezúttal is valahol a középuton lehet a valóság.

A három részre szakadt ország egyes régióinak népességszámát nézve a közepes becslés alapján Erdély (Partium nélkül) és a hódoltság közel azonos népességű (800 ezer, illetve 900 ezer lakos), a királyi Magyarországon pedig 1,8 millióan élhettek a 16. század végén. Az ország egészére nézve az átlagos népsűrűség közel 12 fő/km², ezen belül a királyi Magyarország esetében 14 fő/km², Erdélyben kb. 13 fő/km², a hódoltság területén pedig 7-8 fő/km² lehetett (DÁVID G. 1997).

A 16. századi népességfejlődésünk fontos sajátossága, hogy ekkor még nem történt végzetes veszteség, s ha valami csoda folytán a 16. század végére sikerült volna kiűzni a törököt Magyarországról, akkor még mindent jóvá lehetett volna tenni (SZAKÁLY F. 1990). Ehelyett azonban jött a „hosszú” 17. század, ami a tizenöt éves háború kezdetétől (1591) a Rákóczi-szabadságharc végéig (1711) terjedő, pusztító háborúkban bővelkedő korszakot jelenti. Az nem sok vigaszt jelent, hogy a 17. század jelentős része Európa más részein is háborúskodással telt el (pl. a harmincéves háború).

A tizenöt éves háborút és a hozzá kapcsolódó Bocskai-felkelést az tette igazán pusztító hatásúvá, hogy a hadi események – eltérően a korábbiaktól – lényegében az ország minden részét sújtották. És ezt követően is további háborús események és járványok pusztították a népeiséget. A veszteségek felméréséhez mindenképpen ismerni kellene a török kiűzése utáni népességszámot, ennek megállapítására azonban nincs megfelelő forrásunk. Így meg kell elégednünk egy valamivel későbbi adatbázissal, az 1715-1720-as adóösszeírással. Itt is felmerül azonban az a probléma, ami a korábbi összeírásoknál, ez pedig a forrás eltérő értelmezése. Az összeírást elsőként feldolgozó ACSÁDY I. (1896) Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan alig több mint két és fél milliós népességet tételezett fel 1720 tájára, ami a 15. század végéhez viszonyítva igen nagy népességfogyást jelentett volna. A két világháború közötti értelmezések már 3,5 millióra tették az ország népességszámát (pl. BARSY GY. 1938). Még tovább emelkedett az ország feltételezett népességszáma az 1715-1720-as összeírás új szemléletű feldolgozása során: DÁVID Z. (1957) már négymilliós populációt látott valószínűnek. Az újabb szakirodalomban eléggé egységesen 4,0–4,3 millió közötti népességszámok szerepelnek (KOSÁRY D. 1990, DÁVID G. 1997, GRANASZTÓI GY. 1997, WELLMANN I. 1998), bár van olyan felfogás is, ami 5,0–5,5 milliós népességet lát reálisnak (KOVÁTS Z. 2000). Ha ezekből a becslésekből vissza akarunk következtetni a két évtizeddel korábbi, a 17. század végi népességszámra, akkor mindenképpen figyelembe kell venni az 1708–1712 között dúhögő pestisjárvány áldozatainak számát, ami 300 ezerre tehető. Így 1699 tájára 4,3–4,5 milliós népességgel lehet számolni.

Ha a fenti adatokat összevetjük a 16. század végén feltételezett bő 3,5 milliós népességszámmal,

akkor a fél-egymilliós növekedés ellentmondani látszik a korábban említett 17. századi demográfiai katasztrófának. Úgy tűnik azonban, hogy az ország belső területein végbement népességfogyást a több irányból érkező bevándorlás nemcsak kiegyenlítette, hanem akár még a népességszám növekedését is lehetővé tette. A románok kívülről történő beáramlása ellensúlyozta Erdély magyar népességének fogyatkozását, a Felvidékre érkező szlovákok és ruszinok pedig a megkímélt régió népességnövekedéséhez járulhattak hozzá. A legnagyobb súlya azonban a szerbek bevándorlásának volt, ami a török uralom alatt folyamatos és jelentős volt. Ebből is kiemelkedett az 1691-es Magyarországra irányuló szerb exodus, aminek keretében mintegy 40 ezer család, azaz 100-200 ezer menekült érkezett hazánkba. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy ez volt a korabeli Európa harmadik legnagyobb menekülthulláma a Spanyolországból elűzött fél millió moriszko és a Franciaországból kiűldözött kb. 200 ezer hugenotta mögött (POUNDS, N. 1997).

Így elsődlegesen a bevándorlásnak volt köszönhető, hogy minden pusztítás ellenére mindhárom nagytérség népességszáma emelkedett: 1720 táján az ország kb. négy millió lakosából 2,1 millió élhetett a királyi Magyarországon, 900 ezer Erdélyben, s nagyjából egymillió lehetett az egykori hódoltság népessége (DÁVID G. 1997). Már ezek a népességszámok is jelzik, hogy a benépesültség terén jelentősek a különbségek. Az ország 18. század eleji népsűrűségének legfőbb jellemzője, hogy két, az átlagosnál nagyobb népsűrűségű területet egy ritkásan lakott széles sáv választja el egymástól. Az egyik sűrűbben lakott térség az ország ÉNy-i része Vas megyétől Trencsén megyéig, azaz a Felvidék nyugati része, valamint az Észak-Dunántúl. Ezt a régiót a török soha, vagy csak ritkán érte el, így volt lehetőség a népesség megtartására. A másik sűrűbben lakott térség Erdély DK-i része, azaz a Szászföld és a Székelyföld. Ezt a két térséget jórészt az egykori hódoltság ritkás népességű területe választotta el egymástól, jelezve a pusztítás fő színterét.

Hogy ténylegesen mekkora veszteség is érte Magyarországot a 16-17. században, arra meglehetősen nehéz válaszolni. Leginkább talán azt lehetne mondani, hogy odaveszett két évszázad teljes természetes szaporodása. Ez pedig nem kevés: 3-4%-os természetes szaporodással számolva a veszteség valahol hárommillió körül lehet. Egy korábbi számítás szerint normális körülmények között Mátyás mintegy négy-öt millió magyarja 250 év alatt minimálisan nyolc-tízmillióra szaporodott volna (BARSY GY. 1938).

A hatalmas népességvesztés ellenére is azt kell azonban mondani, hogy az igazán nagy pusztulást a településhálózat szenvedte el. A hódoltsági terület jelentős részén a török „tabula rasa”-t teremtett, pl. a Temesközben, ahol minden település elpusztult. A 15. század végi 18-19 ezer település meglehetősen nagy része úgy pusztult el a háborús időkben, hogy soha többé nem települt újra. A háborús pusztítások mellett a falvak számát apasztotta a pusztásodás is, azaz az életképtelen települések elnéptelenedése. A falupusztulás méretére egyértelműen utal az a tény, hogy az 1720-as összeírás mindössze 7998 települést regisztrált az országban, s ebből 5226 jutott a királyi Magyarországra, s mindössze 2772 az egykori hódoltság területére (ACSÁDY I. 1896). Ez még akkor is nagyarányú csökkenés, ha az összeírás nem terjedt ki az ország egészére.

Bizonyos adatok arra utalnak, hogy a hódoltság korában a falvak átlagos népességszáma növekedett: a 16. század végén a királyi Magyarország területén végzett összeírás alapján jobbágyfalvanként 150 fő körüli népességre lehet következtetni, míg a hasonló időszakban végzett török adóösszeírások kb. 140 lakost regisztráltak átlagosan falvanként (BÚZA J. 2000). Úgy tűnik, hogy a 18. század elejére a falvak átlagos mérete tovább növekedett, legalábbis az 1715-1720-as összeírásból erre lehet következtetni: ekkor egy településre több mint 50 adózó háztartás jutott, ami mindenképpen 200 fő feletti átlagos falunagyságot valószínűsít.

A pusztításokkal teli 16. és 17. század nem volt kedvező az előrelépéshez a városodás terén sem. Az ország három részre szakadása egyúttal a városfejlődés három – kisebb-nagyobb mértékben eltérő – irányát is jelentette. A korábbi időszak jó néhány élvonalbeli városa török kézre került, ezek kivétel nélkül lehanyaglottak, fejlődési pályájuk megtört. Itt elég Pest, Buda, Fehérvár, Pécs és Szeged említése. A városhálózat széttzilálódását jelzi az is, hogy az új körülmények között egyik országrésznek sem alakult ki egyértelmű központja: Pest-Buda esetében ezt a török uralom eleve kizárta, de Bécs árnyékában Pozsony sem tudott a királyi Magyarország igazi központja lenni, miként ez Gyulafehérvárnak sem sikerült Erdélyben.

Így a török uralom egyik súlyos következménye a hazai városfejlődésre nézve az, hogy jelentős mértékben akadályozta a nagyobb városok – vagy legalább egy nagyváros – kialakulását. Ez annál is inkább sajnálatos, mert az európai városfejlődésben éppen ez az időszak nagyvárosok – ezek gyakran

együttal fővárosok – kiemelkedésének korszaka.

Minden pusztítás ellenére sem bizonyos azonban, hogy a városi népesség száma és aránya összességében csökkent. A királyi Magyarország városainak népességszámát nem elhanyagolható mértékben növelték a hódoltsági területekről érkező menekültek. A török uralom alatti területeken a környező falvak népességének befogadásával a khász városok népességszáma is gyarapodott.

A szabad királyi városok népességszáma a 16. század végén jó esetben elérhette a 120 ezret, tehát meghaladhatta a 15. század végére becsült értéket. A városhálózatot továbbra is kis- és középvárosok alkották, a tízezer fős határt mindössze a korszak városfejlődésének egyik nyertese, Debrecen haladta meg: a bemenekültekkel együtt népességszáma esetenként elérte a 13-15 ezer főt. Erdélyben Brassó és Kolozsvár volt a legnépesebb (8-9 ezer lakos), a királyi Magyarország központja, Pozsony kb. hatezer lakosú lehetett (BÚZA J. 2000).

A hódoltság korának városfejlődését nézve mindenképpen említést érdemel, hogy ekkor kezdenek nagyobb számban felemelkedni a városhálózat élvonalába az alföldi mezővárosok. A már említett Debrecen mellett több alföldi település is a népes és gazdaságilag megerősödött városok közé sorolható, mint például Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd (az ún. „Három Város”). Az alföldi városok előretörését az 1715-1720-as összeírások adatai is megerősítették, tehát semmiképpen sem nevezhető a török idők konjunkturális fejleményének.

6.4 A karlócai békétől II. József haláláig (1699–1790)

Ez a kilenc évtized Magyarország legjobb népesedési korszakai közé tartozik, jóllehet nem indult jól a történet. Ennek egyik oka, hogy a karlócai béke még nem jelentette a török kiűzését az ország teljes területéről. A déli területeken (Temesköz, Szerémség) egészen 1718-ig zajlottak a pusztításokkal teli harcok, miközben folyt a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) is, ami szintén nem jelentett békés időszakot.

Az 1720 körüli népességszámmal kapcsolatos problémák és vélemények az előző alfejezetben már ismertetésre kerültek, így ezekre most nem szükséges kitérni. Az 1720 körüli népességszám fontos kiindulópont 18. századi népesedési folyamatok értelmezéséhez is. Itt a legfontosabb kérdés az 1720-as évek és az 1780-as évek közepe közötti népességnövekedés nagysága. A II. JÓZSEF kori népszámlálás szerint Magyarország és Horvátország népessége több mint 7,3 millió, Erdélyben 1,44 millióan éltek, így ezen a területen több mint 8,5 millió lakost regisztráltak. Ez azonban csak a polgári közigazgatás alá tartozó területek népességszámát tartalmazta, a határőrvidékek lélekszámára vonatkozóan már csak becslések vannak. Így az ország egészére vonatkozóan már vannak eltérések az egyes szerzők között.

Így BARSY GYULA (1938) a polgári népességet 9,4 millióra, THIRRING GUSZTÁV (1938) pedig az össznépességet több mint 9,5 millióra tette. Az utóbbi lélekszámot a későbbi szakirodalom kissé túlzottnak tartotta, így a leginkább elfogadhatónak a 9,2-9,3 milliós népességszám látszik. Ez azt jelenti, hogy az 1720-as évek eleje és az 1780-as évek közepe közötti szűk hét évtizedben kb. ötmillióval növekedett az ország lélekszáma. Ez az imponáló növekedés viszont rögtön felveti azt a kérdést, hogy ez milyen forrásokból jött össze? Másként fogalmazva a kérdést: milyen arányban vette ki ebből a részét a természetes szaporodás és a külföldről történő bevándorlás?

Részletes és megbízható adatok híján itt is a reálisnak tűnő peremfeltételek között érdemes mozogni. Ebben az időszakban az évi 10‰-es természetes szaporodás már nem elképzelhetetlen (DÁVID Z. 1957), ezzel számolva pedig az 1720 körüli 4,2 milliós népesség az 1780-as évek közepéig 8,4 millióra növekedhetett. Ebben az esetben akár 500-600 ezer bevándorló és leszármazottai is elegendőek lehettek volna a 9,2 milliós lélekszám eléréséhez.

Az bizonyos, hogy a vizsgált időszakban jelentős számú bevándorló érkezett az országba, a pontos számuk ismeretének hiányában azonban becslésekre kell hagyatkoznunk. A múlt század elején és a két világháború között még több milliós bevándorló tömegeket tételeztek fel a kutatók. Mivel érdemi források azóta sem kerültek elő, továbbra is a megalapozott becslésekre kell támaszkodni. A problémakör áttekintése kapcsán leginkább ACSÁDI GYÖRGY (1957) megközelítését érdemes figyelembe venni, aki azt vizsgálta, hogy az 1721-re vonatkozó eltérő népességszámokból a különböző szaporodási ráták és változó bevándorló létszámok kombinációjaként milyen népességszámok adódnak 1787-re vonatkozóan. ACSÁDI számításai is alátámasztják, hogy a legnagyobb valószínűsége annak a népesedési forgatókönyvnek van, miszerint 1720 körül négy millió lakosa volt az országnak, az 1787-ig terjedő időszakban a természetes szaporodás rátája 10‰, a bevándorlási nyereség kb. egymillió fő volt.

A fenti elmélkedés legnagyobb tanulsága, hogy óvatosabban kellene kezelni azt az elterjedt nézetet, miszerint a 18. századi gyors népességnövekedés a jelentős bevándorlásra alapult. Ez már csak azért sem tűnik megalapozottnak, mert a 18. századi viszonyok még aligha tették volna lehetővé több millió személy befogadását az országba, ráadásul viszonylag rövid idő alatt. Így a gyors népességnövekedés mögött inkább a természetes szaporodást érdemes keresni. Becslésünk szerint az 1720–1782 közötti tényleges szaporodásból 70-75% lehetett a természetes szaporodás részesedése, a maradék 25-30% pedig a bevándorlás számlájára írható (DÖVÉNYI Z. 2016).

A 18. századi jelentős népességnövekedés eltérő mértékben érintette ugyan az ország egyes részeit, összességében azonban együtt járt a lakosság területi megoszlása aránytalanságainak csökkenésével. Amíg a 18. század elején a népsűrűség terén még tizenöt-hússzoros különbségek is előfordulhattak (KAPOSI Z. 2000), addig az 1780-as évek közepén a legritkábban, ill. legsűrűbben lakott megyék közötti különbség már kevesebb, mint hatszoros (Nyitra: 50,3 fő/km², ill. Máramaros: 8,7 fő/km²).

Az ország területéből 288 ezer km²-re terjedt ki a népszámlálás, s itt az átlagos népsűrűség közel 30 fő/km² volt. Az 1780-as évekre a népsűrűség alapján az ország két osztatú volt: a Felvidék, a Dunántúl és Horvátország az átlagnál magasabb, az Alföld és Erdély pedig alacsonyabb népsűrűséget mutatott. Nagyjából a Tisza vonalát követve kirajzolódott egy ritkás benépesültségű keskenyebb-szélesebb zóna: ez Máramarostól a Tisza torkolatáig követhető.

A török által leginkább elpusztított területek eltérő mértékben töltődtek fel népességgel a 18. század folyamán. Az igazi sikertörténet a Bánát: a háborúk során szinte teljesen elnéptelenedett terület a tömeges betelepítések következtében az ország legsűrűbb népességű térségei közé emelkedett. Ezzel szemben Bács, ill. Békés, Csanád és Csongrád vármegyék még ekkor is a legritkábban lakott területek közé tartoztak (. ábra).

Amíg a népességnek a hódoltság korában bekövetkezett veszteségeit a 18. század folyamán pótolni lehetett, a településhálózatra ez nem mondható el. A török uralom alatt az ország jelentős része pusztaság lett, ahol később a településhálózat nem, vagy csak részben állt helyre. A pusztulás mértékét jól mutatja, hogy a 15. század végi 18-19 ezer település helyett az 1720-as összeírás már csak 7998 helységet regisztrált, ebből 5226 jutott a királyi Magyarországra, s mindössze 2772 az egykori hódoltsági területre (ACSÁDY I. 1896). Ez még akkor is nagyarányú csökkenés, ha a felmérés nem terjedt ki az ország egészére.

Ugyanakkor 1784-ben már 11 703 település volt az országban, s ezekben 7,1 millió lakost regisztráltak, így az átlagos népességszám meghaladta a hatszázat. A településállomány 60%-ában, azaz több mint 7200 helységben ötszáznál is kevesebben laktak, itt azonban az ország népességének csupán a negyede élt. A települési lépcsőt vizsgálva feltűnő az 1001-2000 fős kategória jelentősége: az ide tartozó több mint ezer faluban élt az ország népességének ötöde (MIKLE GY. 2023).

Az országos értékek mögött azonban ebből a szempontból is jelentős különbségek húzódtak meg. Ennek hátterében jórészt a török uralom, ill. ennek pusztító hatása áll. Ahol hadi események nem, vagy csak elvétve voltak, ott meg tudott maradni a középkori jellegű, sűrű faluhálózat, így ezekben a térségekben a kis- és aprófalvak domináltak, mint például Bereg, Ung, Sáros, Turóc, Vas és Zala vármegyékben valamint Horvátország egyes részein. Ezzel szemben például a hódoltsághoz tartozó Békés, Csanád és Csongrád vármegyékben a falvak átlagos népességszáma meghaladta a 3500, a Hajdúságban pedig a 4500 lakost (DANYI D.–DÁVID Z. 1960).

A 18. század egyúttal a tanyarendszer kialakulásának első szakasza is, a tanyán élők számáról azonban még becslések is alig vannak. Erre az időszakra még az jellemző, hogy az Alföld területének mintegy 60%-a már tanyás településszerkezetű, a nagy mezővárosok határában már százával vannak tanyák, ezek azonban még csak elvétve voltak állandóan lakottak (BELUSZKY P. 1999).

Magyarország jelentős 18. századi népességnövekedése felveti azt a kérdést is, hogy ez a demográfiai nyereség milyen mértékben érintette a településhálózat egyes elemeit, legalább város-falu viszonylatban nézve. A kérdés úgy is feltehető, hogy a szépen növekvő népességszám hozzájárult-e ahhoz, hogy a hazai városfejlődés egy dinamikusabb pályára álljon – mennyiségi és minőségi paramétereket nézve is.

A már korábban említett adatproblémák ellenére az 1720 körüli időkre is van lehetőség arra, hogy a városnak tekintett vagy tekinthető települések össznépességhez való aránya megállapításra kerüljön. GYIMESI SÁNDOR (1975) számításai szerint 1715-1720-ban városban lakott az ország adózóinak mintegy 18%-a, az ún. komplex szempontok szerint pedig 17,5% a városlakók aránya.

A városodás szintjének és előrehaladásának nyomon követését jelentősen megnehezítették a város fogalmi lehatárolásának nehézségei. Attól függően, hogy ki mit tekint városnak, nagyon eltérők lehetnek

az eredmények. Amennyiben például minden szabad királyi várost és 2000 főnél népesebb mezővárost ide sorolunk, akkor 1785-ben Magyarországon a népesség 28,1%-a volt városlakó (DÁVID Z. 1963-1964), ami azért túlzottan magas értéknek tűnik. Így a potenciális városok körét mindenképpen szűkíteni kell, ami viszont nem nélkülözi a szubjektív elemeket sem. Ennek ellenére a szakirodalomban eléggé egységesen 10-15%-os értékek szerepelnek a városi népesség arányára vonatkozóan. Ebben az időszakban még nincs lehetőség a földrajzi értelemben vett városállomány korrekt lehatárolására, így jobb híján a népességszámhoz kapcsolható a város, azaz egy népesedési küszöb elérése lehet a városi kritérium. Ez a megközelítés első pillantásra nem tűnik szerencsésnek, ebben a korszakban azonban a népességszám és a városi funkciók között még olyan szoros a korreláció, hogy a két szempont alapján lehatárolt városok csoportjai jelentős részben egybeesnek (GYIMESI S. 1975).

A népességszám alapján meghúzható városi küszöbérték azonban nem egyértelmű, ami nehezen megkerülhető probléma. Így – jobb híján – egy lehetséges megoldás a 25 legnépesebb települést állítani az áttekintés középpontjába és ezeket tekinteni a hazai városállomány meghatározó részének.

Az 1720-as városi „toplista” csak az adózó háztartások száma alapján állítható fel, néhány következtetés azonban így is levonható. Ezek közé tartozik, hogy ez egy jórészt még a múltból örökölt város csoport, túlnyomó részük szabad királyi város, és többségük a Felvidéken fekszik. A rangsor élén a legtöbb adófizetővel Buda és Debrecen állt, Pest ekkor még nagyon hátul volt. A változások jeleként ott volt viszont néhány alföldi mezőváros is az élmezőnyben (Kecskemét, Nagykőrös, Jászberény). A városok területi megoszlását nézve hasonló kép bontakozott ki GYIMESI SÁNDOR (1975) városi szerepkörökre alapozott vizsgálataiból is.

Az 1720–1787 közötti jelentős átalakulást jól jelzi, hogy a legnépesebb települések 1720-as csoportjának több mint fele 1787-ben már nem fért fel a listára. Ebből a legnagyobb vesztes a Felvidék, ahonnan hat város – valamennyi szabad királyi város – került a lécz alá, például az egykor szebb napokat látott Körmöcbánya, a patinás Lőcse és Késmárk, valamint a bortermelésből élő Bazin és Szokolca. Helyükre szinte kivétel nélkül alföldi települések kerültek, egyértelműen jelezve a 18. századi alföldi városfejlődés elsöprő lendületét. 1787-ben a legnépesebb 25 városból 9 alföldi, további négy pedig a Délvidéken feküdt. Ekkor az ország legnagyobb lélekszámú városa is alföldi (Debrecen), de az első tízbe még Kecskemét és Hódmezővásárhely is „belefért”. Az alföldi városok többsége ugyan a mezőny végén foglalt helyet, azonban figyelembe kell venni, hogy ezek egy része a török uralom után szinte a nulláról indult (. táblázat).

6.5. II. József halálától a kiegyezésig (1790–1867)

Az előző korszaknál valamivel rövidebb időszak sok szempontból más képet mutatott és más folyamatok irányították a történelmet. 1790-ben még jórészt a feudalizmusból örökölt struktúrák voltak jellemzők, 1867-ben viszont már a vasútépítés látványos nekilendülése figyelhető meg és vált meghatározóvá.

Az 1790–1867 közötti évtizedek a népesedési folyamatokat nézve is jelentősen eltértek a 18. században lezajlottaktól. Az alapvető különbség, hogy a kiemelkedően jó demográfiai folyamatok 1790 után már nem folytatódtak, a népesedési események sokszínűbbek lettek ugyan, de kevesebb kedvező eredménnyel jártak.

A felhasználható forrásokat nézve a korszak a II. JÓZSEF-féle népszámlálástól az 1869-es népszámlálásig terjed. Némileg talán meglepő, de még ebben az időszakban sem dűskálunk jó népesedési forrásokban, mindössze az 1850-es osztrák népszámlálás adataira lehet érdemben támaszkodni. Ezen népszámlálások adatai szerint Magyarország népességszáma az 1780-as évek közepén 9,2-9,3 millió, 1850-ben 11,5 millió (Magyar Birodalom: 13,2 millió), 1869-ben 13,6 millió (Magyar Birodalom: 15,5 millió). Az különösebb számolgatás nélkül is látszik, hogy ebben az időszakban az ország népessége lényegesen lassabban gyarapodott, mint az előző korszakban: amíg a korábbi évtizedekben a népességszám megduplázódott, addig a kiegyezés előtti szakaszban a növekedés még az 50%-ot sem érte el.

A vizsgált időszak népességszámának alakulására jellemző volt a lassú növekedésen belüli erős hullámozás is. Különböző okok miatt az 1830-as évek végéig kimondottan lassú volt a növekedés, az 1840-es évek viszont egyértelműen jónak nevezhetők, nem is beszélve az 1850–1869 közötti szűk két évtizedről, amikor a népességszám mintegy kétmillió növekedését regisztrálták. A korszak vontatott népességyarapodása mögött több korlátozó tényező is meghúzódott. Ezek közül megemlítendő, hogy

ebben az időszakban a népességnövekedés szinte kizárólagos forrása a természetes szaporodás, mivel a bevándorlás évtizedeken keresztül szinte teljesen elapadt, s csak az 1840-es években kezdett ismét valamelyest megélni. Továbbá a 19. század kiegyezésig tartó időszaka még nem a „demográfiai átmenet” népességrobbanással jelentkező szakasza, ebben a periódusban még jelentősek a népesség szaporodását korlátozó tényezők, elsősorban a járványok. Ezek ugyan már nem érintik az ország egészét, a nyomukban járó halálozás azonban így is százezres nagyságrendű. A leginkább pusztító járvány ekkor már nem a pestis, hanem a kolera, ami főleg az 1830-as évek elején pusztított. További korlátozó tényező volt az éhínség is, főleg a szerény adottságú hegyvidéki területeken. Szerencsére a háború ekkor már nem volt számottevő hatással a népességszám alakulására: ezt többek között az is mutatja, hogy 1848-1849-ben feltehetően többen haltak meg kolerában, mint harci cselekmények következtében.

Mindenképpen említést érdemel, hogy ebben az időszakban is folytatódott a népesség területi megoszlásának kiegyenlítődése. A 19. század közepén az átlagos népsűrűség a Magyar Királyságban 43 fő/km² körül volt, a korábban jellemző nagy területi szóródás azonban eltűnt.

A 18. század végétől már egyértelműen csökkent a termékenység, de ez jelentős hullámzásokkal érvényesült. Ezt jelzi, hogy az 1820–1840-es években a születési arányszám már csak 30-35‰ körül mozgott (PÁPAI B. 1963, KOVACSICS J. 1997), az 1837–1847 közötti időszakban viszont 42‰-re tehető (RÉDEI J. 1959). Az országos átlag mögött azonban igen jelentősek a területi különbségek: a népesség szaporodási rátája településként a negatív érték és 30‰ között változott, a gyerekszám 4-8 között is szóródhatott, s egyszerre volt jelen a szinte korlátozás nélküli születés az erős születéskorlátozással, a korszak nagycsaládjá az „egykével” (HABLICSEK L. 1991). A szándékos születéskorlátozástól mentes termékenység azonban egyre inkább kivételesnek számított. Ez a születéskorlátozás azonban nem csak az ebből a szempontból elhíresült Ormánságra jellemző (ANDORKA R. 1970, 1975), hanem magába foglalta a Felvidék jelentős részét, de egyre inkább dél felé terjeszkedett, pl. Tolna, Zala és Heves vármegye, valamint a Hajdú kerület irányába (VÖRÖS K. 1980).

A halandóság szintjének és változásának megállapítása hasonló problémákat vet fel, mint a termékenység megítélése. A korszak halálozási viszonyaira jellemző egy kettősség: a magas halálozási arányszám és a viszonylag gyakran jelentkező halálozási krízisek (DÁNYI D. 1997). A magas halálozási arányszámok annak ellenére jellemzők, hogy erre az időszakra az Apokalipszis lovasai többé-kevésbé már megszélidültek. Így például a hadi események már alig érintették az országot, a háborúhoz kötődő legnagyobb veszteséget a napóleoni háborúk során a szinte teljes egészében külföldön elesett 120-150 ezer katona jelentette, ami az akkori férfi lakosság 2-3%-át tette ki (KAPOSI Z. 2000).

A halálozási krízisek közül a legtöbb áldozatot ebben az időszakban is a járványok követelték. A 19. században a pestis helyére a kolera lépett, ez volt korszakunkban a meghatározó járvány: 1827-1841 között összességében közel félmillió áldozata volt Magyarországon (KOVACSICS J. 1997).

Bár országos méretű éhínség ebben az időszakban már nem fordult elő, nem ritkán akadtak azért inséges esztendők, főleg a gyengébb adottságú hegyvidéki területeken. A 19. század első felében különösen súlyos volt az 1816–1819 közötti, majd az 1847. évi éhínség. Ezek méretét jelzi, hogy 1816–1817-ben 54 ezren, 1826-ban pedig 94 ezren pusztultak/hunytak el az éhínség miatt (KOVACSICS J. 1997).

A járványok és éhínségek azonban inkább csak „cizellálták” a halálozási görbét, az alapvető probléma a halálozási arányszám tartósan magas szintje volt. Ennek következményeként a népesedési folyamatok nagyon alacsony hatékonysággal működtek, öt-hat csecsemőnek kellett ahhoz születnie, hogy a szülők egyszerű reprodukcióját biztosító két gyermek megérje a felnőttkort. A probléma alapja a még ebben az időszakban is a rendkívül magas csecsemőhalandóság. A korabeli állapotokat jól jellemzi, hogy az 1837–1846 közötti években minden 1000 újszülöttből 288 nem érte meg az első születésnapját, s a populáció hét év alatt megfeleződött! Ez a feleződés a korabeli Európában 18 év alatt következett be, tehát jóval később, mint Magyarországon (FÁY A. 1854).

A halálozási ráta a 18-19. század fordulóján 35-40‰, 1837–1847 között pedig 33‰ lehetett (RÉDEI J. 1959). Az országos átlagok mögött azonban nagyon erős a területi és időbeli hullámzás, ami a korszak halandóságának egyik sajátossága (DÁVID G. 1997).

A termékenység és a halandóság bizonytalan adatai miatt a természetes szaporodás alakulása sem ítéltető meg egyértelműen. Az bizonyos, hogy egyik évről a másikra is nagyok lehettek a különbségek, s erre még a területi eltérések is ráakódtak. Az 1830-as években 1‰ körül lehetett csak a természetes szaporodás a kolerajárvány következtében, az 1840-es években viszont már 9‰ (PÁPAI B. 1963). A kortárs FÁY ANDRÁS (1854) az 1837–1847 közötti időszakra vonatkozóan ugyancsak 9‰-es

természetes szaporodással számolt.

A bevándorlás terén a 18. század végétől látványos változás történt, lendülete gyorsan csökkent, s a napóleoni háborúk után az ország népességfejlődését már egyértelműen a természetes szaporodás határozta meg. A bevándorlás gyors visszaesésében kétségkívül jelentős szerepet játszott a szervezett betelepítések leállítása II. JÓZSEF uralkodása alatt. A 19. század első felének túlnyomó részében a bevándorlás már nem számottevő, ráadásul ezt a kivándorlás majdnem ki is egyenlítette. Ezzel szemben az 1840-es években ismét megélénkült a bevándorlás, így összességében az 1787–1850 közötti időszakban a becslések szerint 350 ezres migrációs nyereség tételezhető fel (PÁPAI B. 1963). Ebben az időszakban számottevő bevándorlás már csak a románok és a zsidóság esetében figyelhető meg. A korszak egyik figyelemre méltó népesedési folyamata kétségkívül a zsidó lakosság gyors gyarapodása: a jórészt Galíciából történő bevándorlás és az átlagosnál magasabb természetes szaporodás miatt a zsidóság létszáma 1850-ben már meghaladta a 300 ezret (BELUSZKY P. 1996).

A most vizsgált időszakra vonatkozóan az a kérdés is feltehető, hogy a lassuló népességnövekedés hogyan befolyásolta a városodás menetét? A korszak egyik fő jellemzője ebben a megközelítésben a népességfejlődés növekvő differenciálódása. A leggyorsabban gyarapodó városok ekkor is főleg az Alföldön voltak, a leginkább figyelemre méltó azonban Pest dinamikus népességyarapodása: az 1820-as évek közepén már nemcsak gazdasági, társadalmi, kulturális stb. központja volt az országnak, hanem legnépesebb városa is, a népességszám alapján már csak Debrecen tartott lépést vele úgy-ahogy.

1787–1825 között a 25 legnépesebb település közel egynegyede cserélődött ki, s ennek vesztese leginkább a Dunántúl, nyertese pedig az Alföld volt, más megközelítésben pedig a szabad királyi városok lassú népességnövekedésük miatt kihullottak a népességszám alapján képzett „nagyvárosok” közül, helyükre pedig funkciókban szegényebb, de népességüket gyorsan gyarapító alföldi mezővárosok (pl. Mezőtúr, Nyíregyháza, Kiskunfélegyháza, Békés) kerültek. Ezt az időszakot jellemzi a „nagyvárosi küszöb” jelentős feljebb tolódása: 1787-ben nem egészen kilencezer lakossal már be lehetett kerülni a csoportba, az 1820-as évek közepén ehhez már közel 15 ezer lakos kellett. A tízezernél népesebb települések száma a szűkebb értelemben vett Magyarországon 18-ról 52-re (!) emelkedett, s ebből 22 volt alföldi város.

Az 1825–1847 közötti időszak leginkább feltűnő fejleménye Pest viharos ütemű népességnövekedése: bő két évtized alatt közel megduplázta népességszámát. Pestet ekkor már messze lemaradva követte Debrecen, a harmadik helyen pedig még inkább leszakadva következett Szabadka. Igazán látványos változások ebben a két évtizedben már nem történtek, eltekintve attól, hogy ekkorra már megtört az alföldi mezővárosok előretörése a legnépesebb városok csoportjában. Ezt jelzi, hogy 1847-ben már ismét benne volt a körben két „igazi” város, Arad és Temesvár.

Ebben az időszakban végleg eldőlt a főváros kérdése is. A hódoltság alatt a királyi Magyarország székhelyeként funkcionáló Pozsony a 18. század elejétől nem tudott dinamizálódni, fejlődése lényegében stagnált, s a népességszám alapján egyre hátrább került a sorban. A 18. század végén átmenetileg Debrecen az ország legnépesebb városa, ettől kezdve azonban Pest népességnövekedésével már egyetlen város sem tudott lépést tartani.

A korabeli Európában a népességszámot a városiasság egyik fontos kritériumának tartották, s ezt a megközelítést érvényesítette a magyar törvényhozás is, amikor 1848-ban törvénybe iktatta a városok nagyságrend szerinti beosztását. Eszerint 12 ezer lakosig vannak a kisvárosok (alsó határt nem jelölt meg a törvény), 12-30 ezer között a középvárosok, 30 ezer lélek felett pedig a nagyvárosok (BÁCSKAI V. 2002). A jogszabályi besorolás alapján 1847-ben Magyarországon kilenc nagyváros, 44 középváros és ismeretlen számú kisváros volt.

Az 1847–1867 közötti két évtized változásainak felvázolásához leginkább az 1869-es (mások szerint 1870-es) népszámlálás adatai használhatók fel. A korábbiakhoz képest jóval több információ lehetővé teszi a városodás részletesebb vizsgálatát és bemutatását. Az alapkérdés természetesen ekkor is az, hogy mely települések tekinthetők városnak, az erre adott válaszok azonban ekkor már megalapozottabbak, mint korábban.

Az 1869-es népszámlálás adatai szerint jogi értelemben véve közel ezer (958) város volt Magyarországon, azaz minden 17. település városnak nevezhette magát. Ebből kiindulva a városlakók aránya ekkor 28,8% volt, ezen belül a királyi Magyarországon 34,6%, Erdélyben viszont csak 14,7% (KÓKAI S. 2024). A dolog szépséghibája, hogy a jogi értelemben vett városok döntő része (769) mezőváros volt, amelyek többsége bizonyosan nem volt „igazi” városnak tekinthető. A funkcionális értelemben vett városok elkülönítésére KELETI KÁROLY már 1871-ben kísérletet tett: hat mutató alapján

állított fel egy városfejlettségi rangsort, összesen 151 települést vizsgálva. A módszer elsősorban a „polgárosult”, tényleges városi múlttal rendelkező településeknek kedvezett, s hátrányos volt az alföldi városoknak. Ezt jelzi, hogy az első ötven város csoportjába a 23. helyen Debrecen, a 42. helyen Baja fért be, Szeged pedig csak a 88. volt.

KELETI KÁROLY kísérletet tett arra is, hogy tízezer lakosnál húzza meg a városok népességi küszöbét. Ebben az esetben azonban mindössze 90 település minősült volna városnak, s kimaradtak volna ebből a kategóriából olyan patinás városok, mint Nagyszombat, Lőcse, Munkács, Segesvár, Gyulafehérvár. A funkcionális értelemben vett városok 1870-re vonatkozó elkülönítésére végül is csak napjainkban került sor, amikor KÓKAI SÁNDOR 2023-ban elkészítette a szükséges elemzést. A vizsgálatba bevont mintegy 1300 település közül 496 olyan akadt, amely funkcionális értelemben városnak volt minősíthető. Ezekben élt az ország népességének 21,8%-a, azaz nagyjából minden ötödik lakos élt városban. Ez azt is jelenti, hogy Magyarország 1870-ben is falusias ország volt. A közel 16 ezer faluban mintegy 15,4 millióan, így egy akkori átlagos faluban közel ezren éltek. Az átlag mögött azonban hatalmas különbségek voltak a Felvidéken előforduló, száz lakosnál is kisebb törpefalvaktól a tízezer lakost is meghaladó alföldi óriásfalvakig.

Erre az időszakra esett az alföldi tanyavilág benépesedése is. Ennek kezdete a vizsgált korszak utolsó két évtizede, amikor a tanyán élők száma négyszeresére növekedett: 1850 táján 45-55 ezren, 1870-ben viszont már kb. 200 ezren éltek tanyán (BELUSZKY P. 1999).

6.6 A kiegyezéstől Trianonig (1867–1920)

A korszak egészére nem lehet egységes áttekintést adni, mivel az 1920-as népszámlálás már csak a trianoni Magyarországra terjedt ki. Így leginkább az 1869 és 1910 közötti négy évtized népesedési folyamatait és eseményeit lehet egységes keretben tárgyalni.

Az 1869-es népszámlálás a Magyar Birodalom népességszámát 15 512 379 főben rögzítette, a királyi Magyarországon pedig 13 663 691 lakost regisztrált. 1910-ben már 20 886 487, illetve 18 264 533 főt tett ki a népesség. Ez azt jelenti, hogy négy évtized alatt alig több mint egyharmadával nőtt az ország népességszáma, tehát a növekedés évi átlagban még az 1%-ot sem érte el. A korszakon belül a népességnövekedés jelentős hullámozást mutatott: 1869–1880 között még 1,5%-ot sem érte el, ezután jött két jobb évtized 10% feletti népességyarapodással, majd 1900–1910 között 8,5%-os volt a növekedés.

A tényleges szaporodás azonban nem csak időben, hanem térben is meglehetősen eltérően alakult. Itt mindenképpen említést érdemel, hogy Magyarország jelenlegi területén lényegesen nagyobb volt a népességnövekedés, mint a korabeli országkereten belül: az előbbi tekintve 52%-os a gyarapodás, az utóbbi esetben viszont csak 35%.

Az országos átlag mögött húzódnó különbségeket vármegyei szinten nézve kitűnik, hogy voltak olyan megyék, ahol 1869–1910 között egyenesen csökkent a népességszám, s ezek koncentráltan a Felvidéken helyezkedtek el (Árva, Sáros, Szepes). Másutt viszont az országos átlagnál jóval nagyobb mértékben gyarapodott a népesség (pl. Budapest: 225,2%, Fiume város és kerület: 178,5%, Pest-Pilis-Solt-Kiskun: 90,4%, Máramaros: 62,2%, Pozsega: 62,1%, Belovár-Kőrös: 60,6%).

Az átlagosnál gyorsabban növekvő népességű régió a dualizmus korában elsősorban az Alföld volt, az átlagosnál kisebb mértékű gyarapodás pedig főleg a peremterületekre volt jellemző: ide tartozott a Felvidék túlnyomó része, illetve Erdély. A városi és a vidéki népesség gyarapodását nézve egyértelmű az előbbi nagyobb dinamizmusa: 1869–1910 között az utóbbi 26%-os növekedésével szemben a vidéki városok 64, a főváros pedig 225%-os népességnövekedést könyvelhetett el.

A tényleges szaporodás területileg differenciált alakulása következtében tovább formálódott az ország népsűrűségi térképe is. A mutató átlagos értéke 1910-ben 64,2 fő/km² volt. A dualizmus kori változások közül talán a legfontosabb, hogy továbbra is megfigyelhető volt az Alföld felzárkózása, aminek következtében a nagytérség az I. világháború előtt már az ország átlagosnál sűrűbben benépesült térségei közé tartozott.

A tényleges és a természetes szaporodás dualizmus kori adatait összevetve leginkább az tűnik fel, hogy az utóbbi meghaladta az előbbi, azaz Magyarország számára a nemzetközi vándorlás 1869–1910 között veszteséges volt. Ennek nagysága a Magyar Királyság területére vetítve 1,1 millió fő, ami közel 20%-a az 5,8 milliós természetes szaporodásnak. Ezen nem elhanyagolható népességvesztést tovább növelték a demográfiai átmenet negatív folyamatai is. Már a nyers születési arányszámok csökkenése

(1881–1890: 43,7‰, 1891–1900: 40,4‰, 1901–1910: 37,0‰) is jelzi a születésekkel kapcsolatos problémákat (THIRRING L. 1963). A mutató folyamatos csökkenése mögött alapvetően a népesség szaporodási magatartásának változása állt. Itt elsősorban a házasság termékenysége feltűnően alacsony szintje érdemel említést, ami arra utal, hogy Magyarországon már a 19. század második felében általános, vagy legalábbis nagymértékben elterjedt volt a születéskorlátozás. Így tulajdonképpen egy évszázad sem kellett ahhoz, hogy az ormánsági „egykezés” elterjedté váljon – különösen a városi közösségekben.

A születések minden problémája ellenére – mai szemmel nézve – a teljes termékenységi arányszám ekkor még nem alacsony: a 19-20. század fordulóján a mutató értéke még 5,4 körül volt. Az ide sorolandó demográfiai események közül említést kell tenni a születéseknek az I. világháború alatt bekövetkezett drasztikus kieséséről, ugyanis a háborús évek alatt kevesebb mint a felére esett vissza az élveszületések száma, s az 1918-ban regisztrált 15,8‰-es élveszületési arányszám csak 44%-a az utolsó békeév értékének. Az ország vesztesége az elmaradt születések következtében legalább egy és egynegyed millióra tehető, s ez olyan bemetszést okozott a korfán, ami csak a 21. század elején tűnt el, olyan „demográfiai kráter” alakult ki, amire nem volt példa a Kárpát-medence népesedéstörténetében.

A demográfiai átmenet eléggé csekély magyarországi hozadékában jelentős szerepe volt a halálozások kedvezőtlen alakulásának is. A magas halálozási arányszámban a korszak első felében még ott vannak a járványok is: ezek közül a legtöbb áldozatot az 1872-1874-es kolerajárvány szedte, a halálesetek száma fél millió körül lehetett (THIRRING L. 1963). Magyarország halálozási viszonyai azonban a járványmentes időszakokban is meglehetősen lehangoló képet mutattak. Különösen feltűnő a magas csecsemő- és gyermekhalandóság: még az 1890-es évek elején is minden harmadik újszülött meghalt egy éves kora betöltése előtt. A magas csecsemőhalandóság hosszú távú következményeit jól mutatja az az 1912. évi számítás, ami szerint, ha Magyarországon abban az évben akkora lett volna a csecsemőhalandóság, mint Norvégiában, akkor kereken 100 ezer csecsemővel több maradt volna életben.

A halálozási statisztikánál természetesen szót kell ejteni az I. világháború alatti népességveszteségekről is, mivel ezek a már említett születéskiesésekkel összekapcsolódva jelentősen befolyásolták a későbbi népesedési folyamatokat. A Magyar Birodalom 1914–1918 közötti katonai vesztesége – beleértve a halottnak tekinthető hadifoglyokat is – 661 ezer férfi volt, ezen belül a mai országterület véráldozata negyed millióra tehető. Az I. világháború alatt halmozottan jelentkeztek a negatív demográfiai folyamatok és események, amelyekhez még hozzá lehet tenni az 1918–1919-es ún. spanyolnáthajárványt is, aminek következtében csak Magyarország mai területén évente több mint 50 ezer elhalálozást jegyeztek fel.

Jóllehet a lakosság életkilátásai az egész korszakban javultak, például nőtt a születéskor várható élettartam, a demográfiai átmenethez kapcsolódó jelentősebb népességnövekedés nem történt. Ennek egyik oka, hogy a nyers születési és halálozási arányszámokat nézve Magyarországon 1880-ig nincs különösebb jele a demográfiai átmenetnek. A két ráta az 1880-as évek közepétől egészen az I. világháborúig lényegében szorosan összetapadva, párhuzamosan csökkent. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Magyarországon a „demográfiai olló” igazán sohasem nyílt szét, ráadásul a demográfiai átmenet nem indult „demográfiai robbanással”, azaz a halálozási ráta csökkenésének megindulása nem járt együtt a születési arányszám átmeneti növekedésével.

Így végül is a hazai demográfiai átmenet legjobb időszakában, az I. világháború előtti három évtizedben volt a természetes szaporodás évi átlaga valamivel 10‰ felett, ezt követően a születési és a halálozási ráta tendenciájában egyre közelebb került egymáshoz.

Az igazán történelmi változás azonban a nemzetközi vándorlás terén történt: az ország hosszú történelme során szinte mindig befogadó ország volt, a dualizmus korában viszont kibocsátó ország lett. Bár a kivándorlás esetében három fontosabb irányt lehet kimutatni, a meghatározó tömeget a tengerentúlra történő exodus adta. Az „Amerika-láz” kezdete 1880-ra tehető, a tömeges kivándorlás azonban csak a 20. század elején indult meg: 1903-ban már 120 ezer kivándorlót regisztráltak, az 1907-es csúcstól közel 210 ezer, de még 1913-ban is közel 120 ezren emigráltak. Az I. világháború után leállította az egész kivándorlást. Összességében 1871–1913 között a Magyar Birodalomból a tengerentúlra több mint két millió személy vándorolt ki. Ezt a veszteséget a bevándorlás és a visszavándorlás csak kisebb mértékben enyhítette. A fő kivándorlási irány a történelmi Magyarország esetében is az Egyesült Államok: csak 1899–1913 között a Magyar Birodalomból 1390 ezren vándoroltak ki, ebből közel 1,2 millióan az Egyesült Államokba (PUSKÁS J. 1982).

Az ország egyes részeit nagyon eltérő mértékben érintette a kivándorlás. Az egyik legfontosabb területi különbség, hogy az ország jelenlegi területén érzékelhetően kisebb mértékű volt az exodus, az 1390 ezres kivándorlásból kb. 314 ezer (22,5%) jutott a trianoni Magyarországra (KLINGER A. 1996), miközben a teljes népességből viszont több mint egyharmad. Így a kivándorlás gócterületei kívül estek a mai határokon. A legnagyobb összefüggő kivándorlási régió az ország ÉK-i részén alakult ki, ahonnan a tengerentúlra irányuló exodus az érintett megyék (pl. Sáros, Szepes, Gömör és Kishont, Zemplén, Abaúj-Torna) 1910. évi népességének kb. egynegyedét vitte el.

A népesség területi megoszlását a természetes szaporodás és a nemzetközi vándorlás mellett a belső vándorlás is formálta. Ebből a szempontból lényeges, hogy a dualizmus korában a népesség mobilitása fokozatosan növekedett, a társadalom egyre mozgékonyabb lett. Ezt jelzi, hogy 1890-ben a lakosság 73,9%-át ott írták össze, ahol született, 1910-ben viszont már csak 68,9%-át. A belső vándorlás fő irányai a hiányos adatok ellenére is körvonalazhatók. Az évszázadok óta meglevő hagyományos vándorlási irány továbbélését jelzi, hogy még mindig sokan vándoroltak a relatíve túlnépesedett hegyvidéki területekről az ország belső, jórészt síkvidéki térségeibe. A belső vándorlás fő iránya továbbra is északról dél felé tartott, bár az I. világháború előtt felgyorsult a keletről nyugatra, Erdélyből és ÉK-Magyarországról a központi területek felé áramlás. Összességében azonban a peremvidékek népességkibocsátása a vártnál alacsonyabb értékekkel jellemezhető.

A másik – és már inkább a modern idők jelének tekinthető – vándormozgalom a faluról városba irányuló migráció. A belső vándormozgalom igazi motorja Budapest, illetve a főváros és elővárosi övezete. A kiegyezés után rendkívül dinamikusan növekvő főváros népességvonzó hatása az ország jelentős részére kiterjedt. A 19. század utolsó harmadában Budapest népességnövekedésében a bevándorlás a meghatározó, ehhez képest a természetes szaporodás messze elmaradt. A századfordulót követően azonban generális változás történt: 1901–1910 között a lényegében szinten maradt születési többlet mellett a vándorlási nyereség a felére esett vissza, s ezzel megtört a főváros dinamikus népességnövekedése is.

A drasztikus változás hátterében Budapest, az elővárosi övezet és az agglomeráció közötti migrációs kapcsolatok alapvető átrendeződése állt. A migráció látványos trendváltása már a kortársaknak is feltűnt, és megfogalmazásuk szerint a Budapest körüli települések tulajdonképpen a fővárostól vontak el hatalmas néptömegeket azáltal, hogy mintegy „megcsapolták” a vándorlást (THIRRING L. é. n.), másrészt jelentős számban fogadtak be Budapestről kivándorlókat is. Ez a THIRRING GUSZTÁV által „kiszivárgás” néven említett elvándorlás nem elhanyagolható veszteséget jelentett a fővárosnak. A városregión belüli vándorlások meghatározó mozgatórugója az olcsóbb megélhetés keresése volt, így a „drága” Budapestet tömegével hagyták el a társadalom alsóbb rétegeihez tartozók.

Volt egy olyan fontos migrációs irány is, ami bizonyosan jelentős tömegeket mozgató meg, viszont nem tudjuk számszerűsíteni: ez a külterületeket megcélzó migráció. Ennek a tömeges kirajzásnak főleg az Alföld ritkán lakott térségeiben volt nagy jelentősége, a tanyák, bokortanyák, puszták és majorok népességgel töltötték ki a korábban alig lakott területeket is. 1910-ben a Magyar Királyság 18,2 millió lakosából mintegy 2,2 millió volt külterületi lakos, ami a népesség 12,3%-ának felelt meg (THIRRING L. 1963). Az Alföld besűrűsödött tanyavilágában azonban jóval nagyobb volt a külterületi népesség aránya már az I. világháború előtt is: az ún. tanyás helységek lakosainak közel egyharmada már 1910-ben külterületen élt (RÁCZ ? 1980).

A sok szempontból jelentős változásokat hozó dualista korszakban az urbanizáció vontatott előrehaladása mindenképpen feltűnő, még akkor is, ha ennek megítélésében azért vannak bizonytalanságok. Továbbra is problémát jelent például, hogy mely települések tekinthetők városnak? Akármilyen megközelítést alkalmazunk, valamennyi azt az eredményt hozza, hogy 1870 és 1910 között nem nőtt ugrásszerűen a városlakók aránya. KÓKAI SÁNDOR (2024) számításai szerint 1910-ben 496 olyan település volt a történelmi Magyarországon, amelyeket funkcionálisan városnak lehetett tekinteni. 1870-ben ezekben élt az ország össznépességének 21,8%-a, 1910-ben pedig 27,6%-a. Az adatok alapján jól látszik, hogy Magyarország még az I. világháború előtt is alapjában véve falusias ország volt.

Ezen a téren is jelentősek voltak azonban a területi különbségek, bár ezek megítélése sem egyértelmű. A városlakók arányát nézve messze kiemelkedett az Alföld, itt 1910-ben a lakosság több mint fele (55,8%) élt városi funkciójú településben. Az alföldi városok népességének jelentős része azonban tanyán élt, ami minden bizonnyal nehezíti a mutató ilyen magas értékének az elfogadását. A városodottság másik pólusát ÉK-Magyarország jelentette, ahol csak minden hetedik ember volt városlakó (15,3%), az átlagosnál alacsonyabb volt az urbanizáció szintje Erdélyben is (KÓKAI S. 2024).

Ebben az időszakban emelkedett viszont a nemzetközileg is jegyzett nagyvárosok közé Budapest, a főváros olyan mértékben emelkedett ki a hazai városhálózatból, hogy joggal említhető az „első város” jelenség egyik eklatáns példajaként. Ezt a kiemelkedést jelzik a népességszámok is: a fővárosban 1870-ben még csak közel 270 ezren éltek, 1910-ben viszont már több mint 880 ezren, azaz négy évtized alatt több mint háromszorosára duzzadt a lakossága. Eközben a második legnépesebb városunk, Szeged népességszáma 1910-ben még a 120 ezret sem érte el. Mivel 1870-ben mintegy 71 ezer lakosa volt, így népességszámának növekedése messze elmaradt a főváros mögött. Budapest esetében mindenképpen említést érdemel, hogy már ebben az időszakban kialakult körülötte egy elő- és kertvárosi övezet, mellyel már ekkor szoros kapcsolatban állt.

Budapest nemcsak népességszáma, hanem gazdasági-társadalmi funkcióinak fejlettsége alapján is messze kiemelkedett a magyar városhálózatból. A városhierarchia második szintjét tíz regionális központ alkotta, közülük Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged és Kassa teljes értékű, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad részleges szerepkört töltött be. Az I. világháború előtti városhálózatról az állapítható meg, hogy *„a gazdaság gyors ütemű átalakulása-fejlődése ellenére a városhálózat modernizációja csak a kezdetén járt, létrejött egy – a kulisszák mögött sok szempontból kiérleltelen – európai színvonalú főváros, néhány «valódi» város – de lélekszámuk csekély, nagyvárossá fejlődésük lehetőségei felemások –, s kirajzolódtak a «modern» igényeknek megfelelő városhálózat körvonalai»* (BELUSZKY P. 1999, p. 171).

Mivel a dualizmus korában a funkcionális értelemben vett városok száma több százal meghaladta a városi jogállású települések számát, ez azt jelenti, hogy a jogi értelemben vett városok és falvak között volt egy átmeneti sáv: ide azok a települések tartoztak, amelyek jogi-igazgatási értelemben a falvak, illetve községek közé tartoztak, földrajzi értelemben azonban városok voltak.

Az összességében több mint 15 ezer települést átfogó faluhálózat számszerűen keveset változott ebben az időszakban. Ebben szerepe volt az 1871-es községi törvénynek is, ami a lakosságszámtól függetlenül a korábban elismert községi jogállást minden esetben elismerte (HAJDÚ Z. 2001). A törvény ugyan feljogosította a belügyminisztériumot, hogy az összeépült vagy nem életképes községeket más közigazgatási egységhez csatolja, ezzel azonban csak ritkán éltek. Ezt jelzi, hogy 1870–1910 között a községek száma mindössze 224 egységgel csökkent. Így a történetileg kialakult faluhálózat területi struktúrája érdemben nem sokat változott, az egyes országrészekben például látványosan eltért a településsűrűség, azaz a 100 km²-re jutó települések száma. Az egyik pólust az Alföld jelentette, ahol az óriásfalvak domináltak a faluhálózatban, így a településsűrűség 3,0 alatt maradt. Ahol viszont a kis népességszámú falvak voltak a meghatározó elemek (pl. a Felvidék nyugati része, vagy Vas és Zala vármegye), ott a településsűrűség értéke a tízet is meghaladta (BELUSZKY P. et al. 2021).

Ahol viszont jelentős változások történtek a településhálózatban, az az alföldi tanyavilág volt. Ebben az időszakban történt a tanyák számának jelentős növekedése, s ezzel együtt a tanyasi lakosság ugrásszerű növekedése: ezt jelzi, hogy 1870-ben kb. 200 ezren, 1910-ben viszont már 700 ezren éltek tanyán. A századfordulón az alföldi mezővárosok lakosságának 30-50%-a élt tanyán (BELUSZKY P. 1999). A nagyhatárú, népes alföldi települések esetében több tízezerre rúgott a tanyasi népesség, így 1910-ben Szabadka 93 ezer polgári lakosából 46 ezer élt külterületen, Szeged esetében 115 ezerből 40 ezer, Debrecenben 90 ezerből 38 ezer. Így összességében az a sajátos helyzet állt elő, hogy a dualizmus korában a népességkoncentráció fő színtere a városok mellett éppen a külterület, ezen belül elsősorban a tanyavilág volt.

Epilógus

Az I. világháborút követő trianoni békediktátum következtében a szűkebb értelemben vett ország területének 67,3%-a, népességének pedig 58,4%-a került más államok fennhatósága alá. A Horvátországgal együtt számított országterület esetében a veszteség 71,5%, ill. 63,6%. Ezzel a döntéssel Magyarország Európa hetedik legnépesebb országából a kis népességű államok közé került.

A területi elcsatolások következtében a Kárpát-medence középső, sűrűbben lakott részére szorult trianoni Magyarország népsűrűsége jóval meghaladta a történelmi Magyarország értékét, s még inkább az elcsatolt területekét (1910: 82,1 fő/km² – 64,6 fő/km² – 56,1 fő/km²).

A trianoni Magyarország népesedési sajátosságai a történelmi Magyarországhoz viszonyítva több szempontból is kedvezőbb képet mutattak. A megcsappant népesség például – legalábbis alapfokon – lényegesen képzetesebb volt: amíg „nagy Magyarország” hat évesnél idősebb népességének csak bő 2/3-

a tudott írni és olvasni, addig a trianoni Magyarország esetében több mint 4/5-e.

Sajátosan alakult az urbanizációs szint és a városhálózat helyzete is. Mivel az I. világháború előtt a leginkább városodott térségek jórészt a trianoni Magyarország területén voltak, az ország városodottsága az új határok között magasabb lett, a városlakók közel 63%-a maradt az új határok között (KAPOSZ Z. 2000). Ugyanakkor viszont az új határok jócskán tönkretették a történelmileg kialakult városhálózatot, elvágva a centrum-vonzáskörzet kapcsolatokat (KOVÁCS Z. 1990), s ez alapvetően járult hozzá az urbanizáció két világháború közötti lassulásához.

Irodalom

ACSÁDI GYÖRGY (1957): Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népesség nyilvántartások. – In: Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. pp. 201–243.

ACSÁDY IGNÁC (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. – Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. Budapest.

BARSY GY. (1938): Magyarország népessége a honfoglalás óta. Statisztikai Szemle 17/4. pp. 343–358.

BELUSZKY PÁL (1996): A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború között Magyarországon. – In: Dövényi Zoltán (szerk.): Tér – gazdaság – társadalom. Bp. pp. 317–338.

DANYI D. – DÁVID ZOLTÁN (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1987). – KSH, Bp.

DÁVID GÉZA (1997): Magyarország népessége a 16-17. században. – In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). KSH. Budapest, pp. 141–171.

DÁVID Z. (1957): Az 1715-1720. évi összeírás. – In: Kovacsics J. (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, pp. 145–199.

DÖVÉNYI ZOLTÁN (2016): A migráció szerepe Magyarország 18. századi népességnövekedésében. – Történeti Földrajzi Közlemények. 4. 3-4. pp. 47–53.

GRANASZTÓI GYÖRGY (1997): Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. – In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). KSH. Bp. pp. 173–180.

HABLICSEK L. (1991): Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. – In: Demográfiai áttekintés Magyarországon. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet. Budapest. pp. 43–97.

KLINGER A. (1996): Demográfia. – KSH-ELTE. Budapest.

KOSÁRY DOMOKOS (1990): Újjáépítés és polgárosodás, 1711-1867. – In: Magyarok Európában III. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest.

KOVACSICS JÓZSEF (szerk.) (1997): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). – KSH. Budapest. 417 p.

PÁPAI B. (1963): Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711-1867). – In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. pp. 143–219.

PUSKÁS J. (1982): Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. – Akadémiai Kiadó.

RÉDEI J. (1960): A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

SZAKÁLY F. (1990): Virágkor és hanyatlás, 1440-1711. – In: Magyarok Európában II. Budapest.

SZÜCS J. (1988): A középkori Magyarország népei. – In: Glatz F. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest, Pallas. Budapest. pp. 32–41.

THIRRING GUSZTÁV (1938): Magyarország népessége II. József korában. – Budapest.

THIRRING LAJOS (1963): Magyarország népessége 1869-1949 között. – In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. pp. 221–388.

VÖRÖS K. (1980): A magyarországi társadalom (1790-1848). – In: Mérei Gy. – Vörös K. (szerk.): Magyarország története 1790-1848 I. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 473–599.

WELLMANN IMRE (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. – In: Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): Magyarország története 1686-1790 I. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 25–80.

A KÁRPÁT-MEDENCE, MINT A NYUGATI ÉS A KELETI KERESZTÉNYSÉG ÜTKÖZŐÖVEZETE

Kókai Sándor

Bevezetés

Hazánk, a Kárpát-medence a 9. század óta Róma és Bizánc, később a nyugati és keleti kereszténység vetélkedésének, pulzáló térnyerésének és térvesztésének, az elmúlt fél évezredben pedig a katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színtere. ROKKAN, S. és MADELEY, J. T. S. nyomán KOCSIS Károly (2016) Magyarországot a közép-európai sokfelekezetű (multi-konfesszionális) öv egyik legmeghatározóbb elemének tekintette. PETE J. (2008) szerint a Kárpát-medence középkori vallásföldrajzi nagyszerkezetének legmeghatározóbb vonása, hogy egyfajta érintkezési övezet (kontaktzóna) volt, azonban véleményem szerint a Kárpát-medence elmúlt 1100 évének vallásföldrajzi folyamatait jobban leképezi és magyarázza az ütközőövezet (pufferzóna) kifejezés használata, amely nem a vallási keveredést, inkább a nyugati és keleti kereszténység egymás mellett élését fejezi ki. A különböző felekezetű lakosság egymástól való elzárkózása ugyanis évszázadokon keresztül meghatározó volt és maradt. E pufferzónában a vallás és a földrajzi környezet kapcsolatrendszerét dinamikus, egymást jelentősen szabályozó kölcsönhatások szövevényeként értelmezhetjük, ahol – ismételjük – a nyugati és keleti kereszténység lüktető térnyerése és térvesztése időről időre megváltozott.

Természetesen ebben a rövid tanulmányban ennek a kölcsönhatásnak csak néhány vonását elemezhetjük. A cél „csak” a Kárpát-medencét kitöltő történelmi Magyarország vallási térszerkezetének történeti keretekbe történő beágyazása és vázlatos bemutatása. Ennek létjogosultsága a Kárpát-medencében nem vitatható, hiszen a vallás évszázadokon át politikai, sőt geopolitikai tényezőként játszott szerepet. Tény, hogy a nagyfokú vallási sokféleség, a reformáció rendkívüli, 16. századi magyarországi sikerei és az ortodoxia térhódítása egyik következményeként a katolikus egyház nem juthatott olyan kizárólagos szerephez a magyar nemzetté válás folyamatában, nem lehetett a modern magyar nemzeti identitás olyan egyetlen, rendíthetetlen oszlopa, mint a „katolikus–ortodox frontvonal” másik két közép-európai nemzete, a horvátok és a lengyelek esetében (KOCSIS K.-TÁTRAI P. 2021). A Kárpát-medencei vallások időbeli és térbeli elterjedésének földrajzi sajátosságait tekintve megállapítható, hogy a makrorégió kitüntetett geopolitikai helyzetéből fakadóan az itt élő népek vallási kötődése sem maradhatott a történelmi Magyarország belügye. A mindenkori országhatárainkig és azon túl terjeszkedő birodalmak politikai befolyása vallási színezetet is kapott, amely a török elleni több évszázados küzdelem során minden korábbinál jobban felerősödött. E tekintetben azonban hangsúlyozni szükséges, hogy a horvátokkal együtt „csak” a nyugati kereszténység védőbástyái voltunk. Paradox módon akkor és azt a nyugati kereszténységet „védtük”, amely a belső és a külső támadások keresztültüzebe kerülve több sebből vérzett, s amelynek a Kárpát-medencében a reformáció, az iszlám és az ortodoxia elterjedése következtében számos kihívással kellett szembenéznie. Nem meglepő módon akkoriban teret nyerhettek olyan vallásfelekezetek (pl. antitrinitáriusok, anabaptisták stb.) is, amelyek Európa más országaiban nem, vagy csak jóval kisebb mértékben.

A Kárpát-medence a 16-20. században Európa vallási-felekezeti szempontból legsokszínűbb, s leginkább vegyes lakosságú régiója volt. A nyugati kereszténység és az ortodoxia is kereste mindazokat az eszközöket, amelyek elősegíthették térnyerését a másik fél rovására. Ennek a folyamatnak – nyugati keresztény szemmel nézve – egyik legsikeresebb eleme a görögkatolikus vallásfelekezet létrejötte és térhódítása volt, amivel párhuzamosan zajlott a judaizmus követőinek egyre erőteljesebb beáramlása is. A népesség vallási sokféleségének (diverzitásának) egész Európában a legszínesebb palettája alakult ki régióinkban. E folyamatok egyik eredménye, hogy a történelmi Magyarországon 1910-ben öt vallási közösség (római katolikus, görögkatolikus, evangélikus, református, ortodox) lélekszáma is meghaladta az egymillió főt, és egy hatodik (a judaizmus) követőinek száma is erősen megközelítette ezt az értéket (1-2. táblázat).

1. A Kárpát-medence vallási képe 895–1526 között

Vitathatatlan tény, hogy a honfoglaló magyarságot már a 6. századtól érték hatások a bizánci görög kereszténység irányából. A honfoglalás után mind Taksony, mind Géza fejedelemsége idején erős külső nyomás nehezedett a magyarságra és vezetőikre, hogy áttérjenek a keresztény hitre (GERGELY J. 1991). Géza fejedelem és udvartartásának keresztény hite a korabeli források szerint ingatagnak tűnt, de tény, hogy keresztény szertartások is meghonosodtak és terjedtek az országban (KRISTÓ GY. 1997). Közismert, hogy az erdélyi Gyula – Sarolta apja – és Bulcsú Konstantinápolyban 952 körül megkeresztelkedett (GYÖRFFY GY. 1987). A nyugati és a keleti kereszténység (még a nagy egyházszakadás előtti) együttes jelenléte – amelynek egyik szimbólumaként fogható fel Géza és Sarolta házassága – nem járhatott tartós eredménnyel és fenntartható állapottal, sőt a latin egyház délkeleti határvidékén két önálló, bár csak ideiglenesen fennálló hatalmi központ (Erdély és a Temesköz) befolyásolása Róma és Bizánc számára sem volt közömbös. Géza idejében a keleti és nyugati kereszténység határa a Kárpát-medencén belül Erdély és a Dunántúl között húzódnak (ZSOLDOS A. 1997), azonban Szent István tevékenységének eredményeként ez a választóvonal az ország keleti és déli vidékeire szorult vissza.

Fontos sajátossága a magyarországi keleti kereszténységnek, hogy intézményi kereteit – mai tudásunk szerint – nem püspökség vagy metropolita jelenléte alkotta, hanem ortodox monostorok (pl. Veszprémvölgy, Oroszlámos, Tihany, Visegrád, Zebegény, Szávaszentdemeter, Dunapentele stb.). Az államalapítás és az azt követő erőszakos térítések következtében a történelmi Magyarország lakossága túlnyomórészt római katolikussá vált és az is maradt a 15. század végéig. Mindezek ellenére KOSZTA L. (2000) véleménye szerint a 11-12. században Dél-Magyarország lehetett – Velence és Dél-Itália mellett – az egyik legjelentősebb érintkezési övezet a két keresztény irányzat között.

A Kárpát-medence vallási térszerkezetét jelentős részben a katolikus vallásgyakorlat hierarchikus rendje alakította ki. A Szent István által szorgalmazott „tíz falu – egy templom” megépítése a történészek véleménye szerint csak Szent László idejére valósult meg (PETE J. 2008), s vált ezáltal lehetővé, hogy a lakosság túlnyomó többsége gyakorolhassa is vallását. A magyarok végleges katolizálása, a nyugati keresztény világhoz való csatlóása a 11. században zárult le. A kereszténység felvételével és általánossá válásával azonban a vallásfelekezeti kép egyáltalán nem lett homogén. Az ortodox egyház nem szorult ki teljesen az ország területéről, sőt a 13. századtól a románok, ruszinok, majd a 15. századtól a szerbek felgyorsult bevándorlása miatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert.

A felekezetek arányaival foglalkozó történeti kutatások (FÜGEDI E. 1986, KRISTÓ GY. 2003) – döntően az egyháztörténeti szakirodalom (SZEKFÜ GY. 1935, MÁLYUSZ E. 1942, GERGELY J. 1991, FÜR L. 2001) és az etnikai-nyelvi viszonyok (KOCSIS K. 2016) alapján – a 11-15. század közötti időszakra vonatkozóan 90% római katolikusra és 10% görögkeletire (ortodoxra) becsülik a Magyar Királyság vallásfelekezeti megoszlását. Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy az 1495-re és 1590-re vonatkozó becslések sem támaszkodhattak statisztikai alapokra, vagy akárcsak tartalmilag és területileg részletesebben kidolgozott számításokra.

Erdély esetében azonban már ekkor is eltérő volt a helyzet. Az ortodox vallású románok aránya 1495-ben az Erdélyi vajdaság területén 22%-ot (KOCSIS K. 1997), illetve 24%-ot (MÁLYUSZ E. 1941) érhetett el, míg a többiek (76-78%) túlnyomórészt katolikus magyarnak és németnek számítottak. Mindezek mellett azonban kisebb iszlám (pl. kálizok, izmaeliták stb.) és zsidó közösségek (együtt 15-20 ezer fő) is éltek a Kárpát-medencében (ÁCS Z. 1996).

KOCSIS K. későbbi (1999, 2016) tanulmányaiban a 15. század végétől vizsgálta a történelmi Magyarország vallásfelekezeti viszonyait. Az 1495-re vonatkozó népességi és vallási becslés az ERNUSZT ZSIGMOND királyi kincstartó által készített adóösszeírás, a KUBINYI A. (1996) által becsült vármegyei népességszámok és részben SZABÓ I. (1941) áttekintése nyomán készült. Az 1495-ös kb. 3,1 milliónyi magyarországi lakosból hozzávetőlegesen 89,7% katolikus (ebből 2 070 000 magyar, 340 000 szlavón, horvát, vend, 200 000 német, 170 000 szlovák), 10% ortodox (ebből 180 000 román, 100 000 szerb, 30 000 ruszin) és 0,3% (10 000) zsidó létét feltételezhetjük. ENGEL P. (2001) e korszakra vonatkozó kiemelkedően fontos digitális térképe és adattára ehhez alapvető térszerkezeti és településhálózati támpontokat nyújthat, megerősítve a becslés helyességét és minimalizálva a jelentős tévedés lehetőségét (1. táblázat).

1. táblázat. A történelmi Magyarország népessége vallási összetételének változása (1495–1787)
Kocsis K. (1996) becslései alapján

Vallások	1495		1590		1787	
	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%
Római katolikus	2 780	89,7	300	9,7	4 485	47,8
Görögkatolikus	-	-	-	-	709	7,6
Református	-	-	1 300	41,9	1 258	13,4
Evangélikus	-	-	780	25,2	824	8,8
Ortodox	310	10,0	600	19,3	1 961	21,0
Unitárius	-	-	100	3,2	35	0,4
Izraelita	10	0,3	20	0,7	83	0,9
egyéb	-	-	-	-	5	0,1
Összesen	3 100	100,0	3 100	100,0	9 360	100,0

A 15. század vége kiemelkedően fontos időpont, ugyanis ez volt az a történelmi pillanat, amely a Kárpát-medence „hagyományos” történelmi vallási térszerkezete átalakulásának kiindulópontját képezte. A változások során a középkori, katolikus meghatározottsággal jellemezhető Kárpát-medencei vallási szerkezet alapjaiban formálódott át.

2. A Kárpát-medence vallási képe 1526-tól a 18. század végéig

A protestantizmus 1521-től számítható megjelenése a Kárpát-medencében új korszakot jelent a vallási térszerkezet alakulásában. A reformáció eredményeként először a lutheranizmus, majd nem sokkal később a kálvinizmus a lakosság zömének a vallása lett. A tizenöt éves háború (1591–1606) kezdetekor a három részre szakadt ország népességének kb. 70%-a protestánsnak számított. A németek és szlovákok szinte teljes egésze ekkor már a lutheri (ágostai evangélikus) tanokat vallotta, míg a magyarok kb. 90%-a az 1550-es évektől kezdve inkább a svájci reformáció (Zwingli, Calvin, Bullinger) hívévé vált (KOC SIS K. 2016). Más kutatások (DÁVID G. 1997, FÜGEDI E. 1992, PETE J. 2008, TOMKA M. 2006) szerint a magyar lakosság több mint fele református, negyede pedig evangélikus vallású lett, míg katolikusnak a horvátok és a magyarok egy kisebb része maradt meg. A katolikusok a 16. század végén a teljes nem ortodox lakosság 10-15%-át teheték ki (1. táblázat).

Közismert, de fontos tény, hogy Európában az Erdélyi Fejedelemségben került sor elsőként a vallási pluralizmus törvényi védelmére, a vallási tolerancia törvényes megnyilvánulására. Az erdélyi országgyűlés 1557-ben az evangélikus, 1564-ben a református, 1568-ban az unitárius vallást egyenjogúsította a katolikussal és mondta ki a védelmét.

A protestantizmus előretörésére a katolikusok válasza az ellenreformáció, a katolikus megújulás volt, amelyet a tridenti zsinat (1545–1563) indított el. A 16. század második felétől a katolikus Habsburg-uralkodók minden eszközzel támogatták az ellenreformációt és anyagi kiváltságokban részesítették a katolikus egyházat. A jezsuiták és más szerzetesrendek tagjai járták az országot, ami sikeresnek bizonyult, jelentős mértékben újrakatolizálták a történelmi Magyarországot. Az ellenreformáció legfőbb szervezője PÁZMÁNY PÉTER (1570–1637) volt, az ő életének végére a magyar földbirtokos arisztokrácia túlnyomó része ismét katolikussá lett, és velük együtt jobbágyaik hatalmas tömegei is. Pázmány, mint a magyar katolikus egyház feje, felhasznált minden eszközt, amelyet csak igénybe lehetett venni és amelyet törvény nem tiltott, hogy az egyháza rovására elhatalmasodott protestantizmus terjeszkedésének útját állja, s azt gyengítse. Az általa visszatérített főrangú családok számát harmincra teszik. Az oktatás jórészt a jezsuiták kezébe került, de felvirágoztak a piaristák iskolái is. A katolikus vallás államegyház-jelleget öltött (KOC SIS K. 2006).

Az ellenreformáció sikerei közé tartozott az ortodox ruszinoknak a katolikus egyházzal való egyesülése is (1646, Ungvári unió). Az 1681-es soproni országgyűlés ugyan korlátozott mértékben még engedélyezte a protestáns vallásgyakorlást (megyéenként két ún. artikuláris helyen, de azokon kívül sehol), ez azonban már nem változtatott a lényegen. A fordulat megtörtént.

A 17–18. század fordulójától a jezsuiták irányításával és hatékony állami támogatással az ellenreformáció súlypontja az egykori hódoltsági területekre helyeződött át. Az áttérítéseken kívül a katolicizmus pozícióit kívánták erősíteni azok a szervezett betelepítések, amelyek államilag támogatták

a katolikusok (németek, sokácok, bunyevácok, bolgárok) betelepítését (BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF A.-KÓKAI S. 2023) a visszafoglalt déli területekre (Bácska, Bánság, Kelet-Szlavónia). Az ellenreformáció különösen a felvilágosult abszolutizmus idején teljesedett ki. MÁRIA TERÉZIA uralkodása (1740–1780) idejéből származnak az első olyan források, az 1770-es években lezajlott összeírások, amelyek a felekezetek megoszlására nézve határozottabb adatokat szolgáltatnak, bár ezek az adatok sem teljesek, mert nem tartalmazzák a nemesek, a szolganépeség és az idegenek felekezeti hovatartozását (ami összesen körülbelül 15%-os hiányt jelent), és nem foglalják magukban a külön igazgatás alá tartozó Erdély és a Határőrvidék népességének adatait sem.

Az egyéb források közül a középkori adóösszeírások a népesség etnikai-felekezeti szerkezetére nézve nem tartalmazzák demográfiai információkat. Ide tartoznak az 1330-as évek pápai tizedjegyzékei, a 15. század végi portaösszeírás országos összegzése, az 1598. évi házösszeírás, valamint a 18-19. század néhány országos adóösszeírása (pl. 1715, 1720, 1828). A felsorolt források voltaképpen sokkal inkább a települési rendszer és annak regionális különbségei megrajzolására alkalmasak, mintsem a népességszám és népesség-összetétel alakulásának bemutatására (KOVACSICS J. 1963, FARAGÓ T. 2008). Ebből következőleg a középkori és kora újkori felekezeti arányokra irányuló megállapítások konkrét adatokkal alá nem támasztható becsléseknek tekinthetők.

Az egyes etnikumok településterületére vonatkozóan azonban jó tájékoztatást nyújt a MÁRIA TERÉZIA rendeletére 1773-ban készült *Lexicon Locorum*. Eszerint a szűkebb Magyarország (Erdély, Horvátország, a Bánság és a Határőrvidék nélkül) 8920 községe közül 39,3%-ban a lakosság többsége magyarul beszélt. 28,7% volt a szlovák, 9% a román, 7,8% a ruszin, 7,1% a német, 5,8% a délszláv (horvát, szerb, szlovén) nyelvű községek aránya (ILLÉS J. 1920). A felekezeti viszonyokra egyértelműen nem tudjuk átalakítani ezeket az adatokat, annyi azonban megállapítható: az ortodoxok aránya 15% körül lehetett (KATUS L. 1980).

Csak részben pótolja a fent említett régiók hiányzó adatait, hogy Erdély etnikai viszonyainak alakulásáról az egykorú források (a lakosság vallási összeírásai) részletesebb és pontosabb képet nyújtanak (VARGA E. Á. 1992). E szerint a 18. század elején még a lakosságnak csaknem a fele magyar volt, s csak alig több mint egyharmada román, ugyanakkor az 1760-as évekre a románok aránya már meghaladta az 50%-ot, a magyaroké 30% körülire csökkent, míg a szászok 14%-ot tettek ki. E tények a nyugati és a keleti kereszténység közötti 45:55%-os arányszámot eredményezhették, amit az 1784–1787. évi népszámlálási adatok is megerősítenek (MÁLYUSZ E. 1941).

1785-ben a történelmi Horvát-Szlavónország területén 1 157 092 lakost írtak össze, akiknek 52,7%-a civil vármegyékben, 47,3%-a a katonai határőrvidéken élt. A II. József-féle népszámlálás idején a vizsgált terület közel 4400 települése közül 797 számított szerb (ortodox vlah), 14-14 magyar és német többségűnek. A nyugati és keleti kereszténység viszonylatában mindez azt jelenthette, hogy az ortodoxok aránya elérhette az összlakosság egyharmadát. Ez az arány megfelel a FÉNYES E. (1836–1839) által a Drávától délre fekvő vármegyék, határőrvidékek és a Magyar Tengerpart etnikai viszonyairól írottaknak is. E régióban ekkor 1 605 730 lakos élt, akiknek 67%-a horvátnak, 31,4%-a szerbnek számított.

A Bánság esetében figyelmet érdemel FRANCESCO GRISELINI. 1780-ban megjelent könyve, amelyben 1775-re vonatkoznak az adatok. Az össznépesség (319 739 fő) 56,8%-a (181 639 fő) román, 24,6%-a (78 780 fő) szerb, 13,5%-a (43 201 fő) német, francia és olasz telepes, ill. 2,7%-a (8683 fő) bolgár, 1,6%-a (5272 fő) roma és 353 fő izraelita volt. A Bánsági Határőrvidéken kb. 130 ezer ember élt, ahol a homogén román és szerb nyelvterületet csak néhány elszórt cseh és német bányásztelepülés tarkította. Azaz a régió össznépességének mintegy 80-82%-a ortodox vallású lehetett (KÓKAI S. 2010, 2022).

II. József türelmi rendelete – a fent vázolt realitások alapján – a katolikus valláson kívül szabad vallásgyakorlást biztosított más felekezeteknek (bár nem mindegyiknek) is, ami egy új korszak kezdetét jelentette a történelmi Magyarországon. Az 1790-1791. évi magyar országgyűlés törvénybe iktatta (XXVI. törvénycikk) a protestánsok minden korlátozástól mentes szabad vallásgyakorlatát. Az 1791. évi XXVII. törvénycikk a görög nem egyesült (ortodox) vallást bevett vallásnak ismerte el, s az 1792. évi X. törvénycikk értelmében az ortodox püspökök ülést és szavazatot kaptak a főrendi táblán. Az erdélyi országgyűlés ugyanakkor biztosította az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát, de csak „türt” felekezet lettek a négy bevett és egymással egyenrangú vallás (katolikus, református, evangélikus, unitárius) mellett. Mindez de jure a katolikus vallás államvallás jellegének – és az ellenreformációnak

– a megszűnését jelentette, bár az de facto a hatalmi túlsúlyát egészen 1945-ig megőrizte (KOC SIS K. 2006).

Az 1791-1792 évi törvények elfogadásával új fejezet nyílt Magyarországon az állam és a különböző vallások kapcsolatának történetében, annak ellenére, hogy az említett bevett vallásfelekezetek, valamint az ortodoxok teljes egyenjogúsága csak 1848-ban valósult meg (XX. törvénycikk). Ezt a kiegyezés után megerősítette a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról, azaz egyenlő jogairól szóló 1868. évi LIII. törvénycikk.

3. A Kárpát-medence vallási képe a 18. század végétől 1920-ig

Erre az időszakra vonatkozóan a felekezetek népesedési viszonyai és demográfiájának néhány jellemzője alapvetően már statisztikai adatok segítségével vizsgálható. Azonban meg kell jegyezni, hogy az egyes népszámlálások adatai nem egészen egyneműek, leginkább azért, mert részben csak a polgári, vagy a polgári és katonai, részben pedig a jogi vagy a tényleges népességet vették alapul. Szerencsére a korábbi 1784-1787. évi népszámlálás kivételével az ilyen módon keletkező eltérések nem olyan nagyok, hogy az összehasonlítást lehetetlenné tennék. Addig azonban, amíg a 18. század végére vonatkozóan települési részletezettségű felekezeti szerkezeti elemzés nem születik, illetve a 17-18. század fordulójára vonatkozóan nem próbáljuk meg rekonstruálni a településállományt, erre az időszakra is csak a realitást megközelítő becslések végezhetők el.

A legkorábbi időpont, amelyre nézve a felekezeti megoszlásra vonatkozóan tényleges statisztikai (rész)adatokat adhatunk meg, az a 18. század vége. Erről az időszakról eddig négy becslés készült, mindegyik alapvetően az 1784–1787. évi népszámlálásból indult ki (2. táblázat).

2. táblázat. Magyarország, Erdély és Horvát-Szlavónország népességének vallási megoszlása (1785–1790). (Faragó T. [2008] alapján szerk. Kókai S.)

Év	Nép. ezer fő	Római kat.	Görögkat.	Evang.	Refor.	Unit.	Ort.	Izr.	Egyéb
Magyarország szűkebb értelemben									
1787*	6 468	61,2		9,6	15,1	-	12,9	1,2	-
1790**	6 608	55,0	6,9	9,4	15,9	-	11,5	1,3	-
1790***	6 468	50,5	6,7	9,6	18,9	-	13,1	1,2	-
Erdély									
1785*** *	1 578	8,9	27,7	10,1	13,7	2,0	37,5	0,1	-
1790**	1 533	9,6	10,5	14,2	18,7	2,2	44,6	0,1	0,1
Horvát-Szlavónország									
1787*	648	79,3	-	-	0,5	-	20,1	-	-
1790**	1 599	60,0	-	-	2,0	-	38,0	-	-
1790***	1 308	40,9	0,7	-	0,3	-	58,4	-	-
Magyar Királyság									
1790**	9 940	48,8	6,3	8,6	14,1	0,3	20,0	0,9	-
1790***	9 345	42,1	9,4	8,3	15,5	0,3	23,5	0,9	-

* Thirring G. becslése (Erdély és a Határőrvidék adatai nélkül)

** Wellmann I. becslése

*** Faragó T. becslése

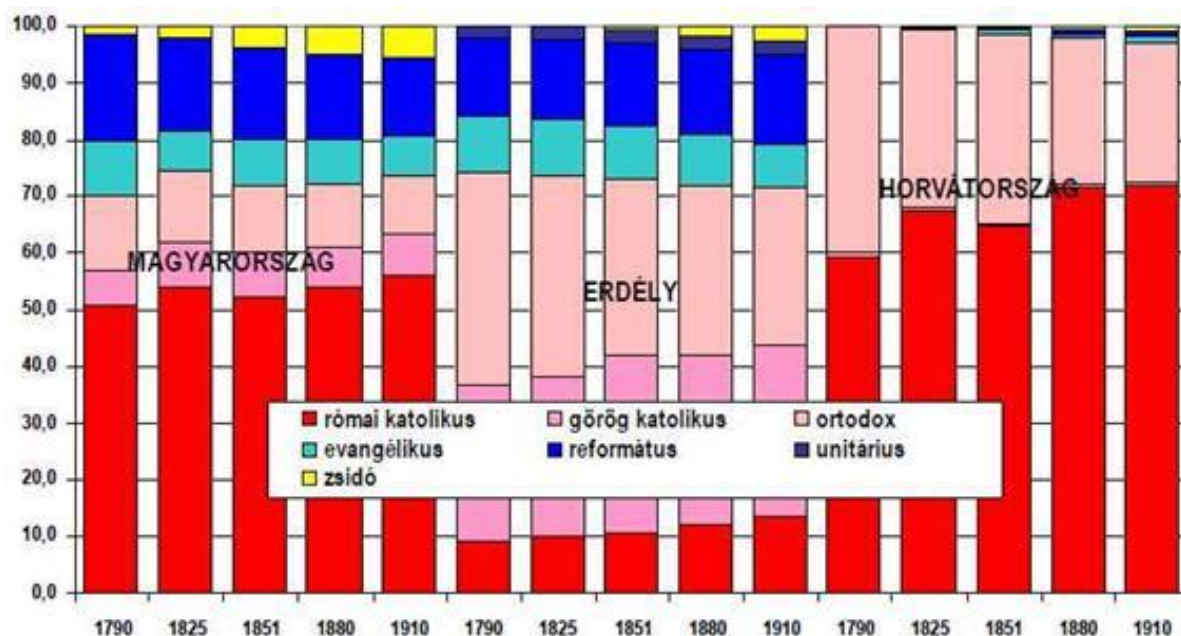
****Varga E. Á. Erdélyre vonatkozó számításai

WELLMANN I. (1989) becsléseiben – amelyet KOC SIS K. (2012) is elfogad (l. még 1. táblázat) – a 18-19. század fordulóján keletkezett leíró statisztikák egy részét is figyelembe vette a II. József-kori népszámlálás adatai mellett (2. táblázat). A szűkebben értelmezett Magyarország népességének 55,0%-át, Erdély lakóinak 9,6%-át, s Horvátország lakóinak 60,0%-át római katolikus vallásúnak becsülte. Összegzése szerint a történelmi Magyarországon az ellenreformáció eredményeként a protestánsok aránya a 16. és 18. század vége között 70%-ról 23%-ra csökkent, míg a katolikusoké 9,7%-ról 55,1%-ra nőtt: ezen belül római katolikus 48,8%, görögkatolikus 6,3% volt.

THIRRING G. (1938) az 1784–1787. évi népszámlálás adatai mellett az 1777. és 1804. évi nem teljes körű népesség-összeírások felekezeti arányaira is alapozva készítette el – megyénként részletezve – a szűkebb értelemben vett Magyarország és Horvát-Szlavónország népességére – ez utóbbi nem tartalmazza a Katonai Határőrvidék adatait – vonatkozó becslését. Mindkét esetben WELLMANN I. becslésénél magasabb (61,2%, illetve 79,3%) római katolikus és alacsonyabb ortodox vallású lakossággal számolt. THIRRING Erdélyre és a teljes Katonai Határőrvidékre nem végezte el számításait, ezért országos adatokkal sem rendelkezünk (2. táblázat).

FARAGÓ T. több tanulmányban (1998, 2004, 2008, 2010, 2011 stb.) is foglalkozott a történelmi Magyarország demográfiai-vallási térszerkezetével, egyik ilyen összegzésében (2008) jelent meg az 1. ábra. A szerző becsléseihez felhasználta VARGA E. A. (1992) Erdélyre vonatkozó demográfiai adatait is, s összegzésként megállapította, hogy a szűkebben értelemben vett Magyarország lakóinak 50,5%-a, Erdély lakóinak 8,9%-a, Horvátország lakóinak 40,9%-a katolikus vallású volt. A történelmi Magyarország lakóinak 42,1%-át római katolikus vallásúnak becsülte. FARAGÓ T. egy későbbi munkájában (2011) azonban már így nyilatkozott: „a 18. század végén a Magyar Királyság vezető felekezete a római katolikus, de 45 százalékos arányával csak relatív többséget képez. A protestánsok aránya 24%, a görög rítusúaké 30 százalék” (p. 383.)

A felekezeti megoszlásra vonatkozó becslések száma még folytatható lenne, azonban az 1. ábra alapján is megállapíthatjuk, hogy a 18. század végére alakult ki az a vallási összetétel, amely 1910-ig, de lényegében 1944-ig fennállt.

1. ábra. Magyarország, Erdély és Horvátország népességének vallási összetétele (1790–1910). (Faragó T. [2008] p. 499.)

Az 1790–1910 közötti adatok viszonylag egyenletes, de nagyon különböző ütemű változási tendenciákat mutatnak, amelyek visszamenőlegesen az 1790 körüli és az 1830-as évekre vonatkozó adatösszeállítások realitását is erősítik (3. táblázat). Az átlagnál gyorsabban emelkedett a római katolikusok, nagyjából az átlag körül a görögkatolikusok és az unitáriusok, és attól jóval elmaradva a reformátusok és evangélikusok létszáma. A legkisebb a görögkeletiek számának a gyarapodása volt (4. táblázat). Mindezek következtében a történelmi Magyarország felekezeti szerkezete a 19. század során csak minimálisan változott. Az első világháború előtt a római katolikusok aránya már átlépte az 50%-ot, a görög rítusúaké viszont 6%-kal, a protestánsoké közel 5%-kal csökkent 1790-hez képest. A katolikusok lassú gyarapodásának okait kutatva ismert, hogy – a katolikus egyház vonzó politikai helyzetével összefüggő áttérések mellett – az egyes felekezetek eltérő természetes szaporodása a római katolikusok javára és az evangélikusok, ill. reformátusok rovására számottevő arányeltolódást okozott.

**3. táblázat. A történelmi Magyarország népességének vallási összetétele (1840–1910)
(Fényes E. [1836–1840] és a népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai S.)**

Vallások	1840		1850		1870		1890		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Római katolikus	6 130 188	47,6	6 259 898	47,5	7 502 000	48,7	8 885 942	50,9	10 888 138	52,1
Görögkatolikus	1 322 344	10,3	1 365 000	10,3	1 587 585	10,3	1 678 969	9,6	2 025 508	9,7
Református	1 846 844	14,3	1 784 705	13,5	2 024 332	13,1	2 239 197	12,8	2 621 329	12,6
Evangélikus	1 006 210	7,8	1 008 030	7,6	1 109 154	7,2	1 212 634	6,9	1 340 143	6,4
Ortodox	2 223 505	17,7	2 359 117	17,9	2 579 048	16,7	2 644 951	15,1	2 987 163	14,3
Unitárius	47 200	0,4	46 278	0,4	54 438	0,4	62 053	0,4	74 296	0,3
Izraelita	244 035	1,9	368 525	2,8	552 133	3,5	730 342	4,2	932 458	4,5
Egyéb	-	-	-	-	8 637	0,1	9 703	0,1	17 452	0,1
Összesen	12 880 406	100,0	13 191 553	100,0	15 417 327	100	17 463 791	100	20 886 487	100,0

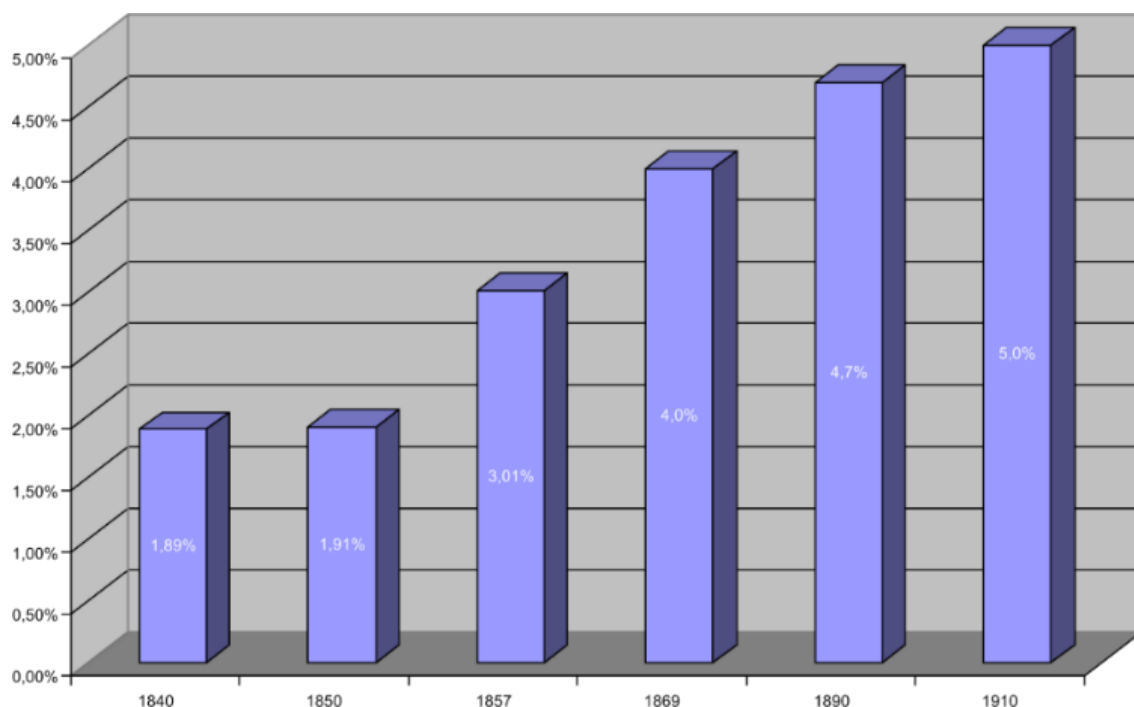
A 19. század első kétharmadának legfeltűnőbb változását a vallási összetételben az ortodoxoknak a görögkatolikus hitre történő növekvő áttérése jelentette, aminek következtében a görögkatolikusok országos aránya 1787–1870 között 7,6%-ról 10,2%-ra nőtt, az ortodoxok aránya pedig 21%-ról 16,8%-ra csökkent. A katolikus hitre való egyre nagyobb mértékű áttérésre különösen az észak-erdélyi románok voltak hajlandók. A román görög katolikusok megerősödését fejezte ki az a tény, hogy 1853-ban létrejött a Gyulafehérvár–Fogarasi érsekségük (KOC SIS K. 2006), amely – Esztergomtól függetlenül – közvetlen a Vatikán fennhatósága alá tartozott.

4. táblázat. Magyarország lakosságának vallási összetétele (1870, 1910) (Népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai S.)

Felekezetek	Hívők száma		Növekedés 1870–1910	Hívők megoszlása	
	1870	1910		1870	1910
	ezer fő			%	
Katolikus, latin szertartású	7 502	10 888	45	48,7	52,1
Katolikus, görög szertartású	1 593	2 026	27	10,2	9,7
Görögkeleti (ortodox)	2 580	2 987	16	16,8	14,3
Református	2 024	2 621	29	13,1	12,6
Evangélikus	1 109	1 340	21	7,2	6,4
Unitárius	54	74	37	0,3	0,3
Izraelita	552	932	69	3,6	4,5
Egyéb	3	17	467	0,0	0,1
Összesen	15 417	20 886	35	100,0	100,0

Mindannak ellenére, hogy a kiegyezést (1867) követő liberális korszakban nagy léptekkel haladt előre a különböző egyházak emancipálása (1867-ben a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát, 1868-ban a görögkatolikus, a román és szerb ortodox, 1881-ben a református, 1891-ben az evangélikus egyház autonómiáját mondták ki), valamennyi nem római katolikus felekezet híveinek aránya csökkent, e tendencia alól kivételt csak az izraeliták képeztek. Ez azzal magyarázható, hogy az Orosz Birodalom területén élő kb. 5 milliónyi zsidó ellen elkövetett pogromok, zsidóüldözések következtében, és ugyanakkor a történelmi Magyarországon a zsidók polgári és politikai egyenjogúsítását kimondó törvény és a kapcsolódó liberális intézkedések eredményeként jelentős bevándorlási hullám indult meg. Az izraeliták száma az 1787-beli 83 ezerről 1910-ben 932 ezerre, arányuk 0,9%-ról 4,5%-ra nőtt. Számuk az 1850. évi népszámlálásig (369 ezer fő) négy és félszeres növekedést ért el (2. ábra), azaz évi átlagban 2,4%-kal gyarapodott, s arányuk 0,9%-ról 2,8%-ra emelkedett. 1869-ben lélekszámuk elérte az 552 ezret (ebből 10 ezer fő élt Horvátországban), s a lakosság 3,6%-át alkották. A főként kereskedelemmel és iparral foglalkozó – rövid idő alatt jelentős gazdasági befolyásra szert tett –

zsidóság Budapesten kívül többnyire az északkeleti területeken és a fontosabb piacközpontokban települt le (BELUSZKY P. 1996).

2. ábra. Az izraelita vallásúak számának növekedése Magyarországon (1840–1910) (Fényes E. [1836–1839] és a népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai S.)

Az 1910. évi népszámláláskor a szerb anyanyelvűek 99,4%-a ortodox, a horvátok 98,8%-a római katolikus, a ruszinok 98,1%-a görögkatolikus vallású volt. A római katolikusok a magyarok, németek, szlovákok esetében 59-71%-os súlyt képviseltek. A románok 61%-a ortodox, 38,4%-a görögkatolikus felekezetű volt. A magyar anyanyelvűek súlya az unitárius (98,6%), a református (98,2%) és az izraelita (75,6%) vallásúak körében volt különösen nagy (5. táblázat).

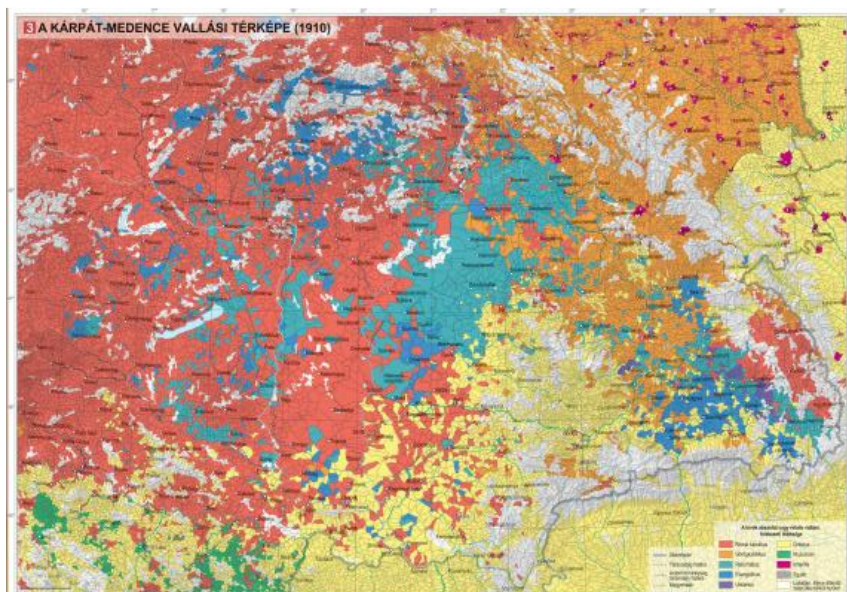
5. táblázat. A törvényesen bevett vallásfelekezetek híveinek megoszlása Magyarországon anyanyelv szerint (1910, ezer fő) (népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai S.)

Vallás Nemzetiség	Katolikus		Ortodox	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita
	latin	görög					
Magyar	5 925	305	41	2 574	418	73	305
Német	1 372	2	2	27	430	-	203
Szlovák	1 406	79	1	11	464	-	6
Román	9	1 134	1 799	1	2	1	1
Ruszin	5	464	1	-	-	-	3
Horvát	1 810	10	1	1	1	-	10
Szerb	4	2	1 099	-	-	-	1
Egyéb	357	31	43	7	26	-	4
Összesen	10 888	2 026	2 987	2 621	1 340	74	932

A Kárpát-medence vallásföldrajzi vizsgálata nem lenne teljes az egyes felekezetekhez tartozó népesség területi elhelyezkedésének bemutatása nélkül. Erre kötelez az európai vallásháborúkat lezáró szállóigévé vált irányelv is: cuius regio, eius religio, azaz akié (amely földesúré) a föld, annak a vallása követendő.

4. A Kárpát-medence vallási térszerkezete a 20. század elején

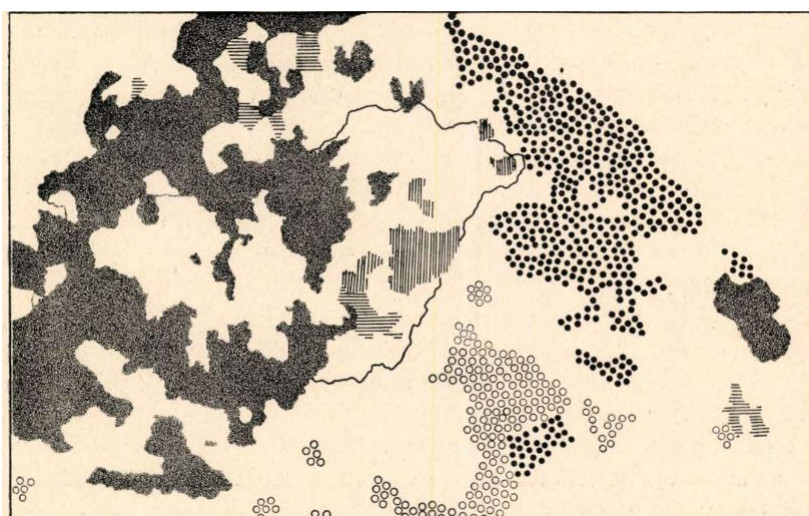
Az egyes felekezetek által uralt területek igen bonyolult határvonalaira nézve (3. ábra) a nyugati és keleti kereszténység területi-települési elkülönülése lehetővé teszi az érintkezési-ütközési övezetek sematikus és egyben vizuális megjelenítését is (4. ábra).

3. ábra. A Kárpát-medence vallási térképe (1910) (szerk. Kocsis K.–Tátrai P. 2021)

A 3. ábra alapján a római katolikusok a Vukovár–Zenta–Temesvár–Arad–Szolnok–Tokaj–Miskolc–Kassa–Bártfa vonaltól nyugatra eső területeken, a görögkatolikusok az északkeleti ruszin és román etnikai területen, az ortodoxok a dél-erdélyi, körös-vidéki és bánsági román és a bánsági-bácskai szerb etnikai területen képeztek abszolút többséget. A fentiekén kívül nagyobb kiterjedésű vallási területtel már csak a reformátusok rendelkeztek a Tisza–Fehér–Körös vonaltól keletre fekvő magyar etnikai területeken.

A történelmi Magyarország felekezeti kevertségét talán PRINZ GY. (1937) szintén az 1910. évi népszámlálási adatokon alapuló vázlata mutatja legszembetűnőbben, amely a legalább 75%-os felekezeti többséggel rendelkező települések területi megoszlását ábrázolja (4. ábra). A legnagyobb részt e térképen a fehér felületek foglalják el, vagyis azok a területek, ahol egyetlen felekezet 75% feletti túlsúlya sem mutatható ki. Ugyanakkor az is észlelhető, hogy a katolikusok meghatározó többsége lényegében a Szeged–Eger–Szepesség vonalig tart, a Kárpát-medence keleti részét – eltekintve Brassó környékének evangélikus és Csík vármegye katolikus szigetétől – nagyobb részt a görögkeletiek és görögkatolikusok uralják, a kettő közti átmeneti övezet pedig, néhány protestáns tömböt és egy nagy vegyes területet tartalmaz.

**4. ábra. A legalább 75%-os többséget alkotó felekezetek a Kárpát-medencében (Prinz Gy. 1910).
Jelmagyarázat: 1 – római katolikus, 2 – evangélikus, 3 – református, 4 – görögkatolikus, 5 – ortodox.**

A 4. ábra arra is utal, hogy a Kárpát-medence felekezeti szerkezetét a hiedelmekkel ellentétben nem kizárólagosan a katolikus és protestáns területek változása, illetve egyházaik küzdelme jellemezte.

A Kárpát-medence más megközelítés szerint is kétfelé osztható (PRINZ GY. 1937).

A. Keleti keresztény (görög) rítusú területek

1. A Máramaros és Temes vármegyéket összekötő vonaltól keletre egyértelműen görög rítusú többséggel bíró területet látunk,
2. amelyet Horvátország, valamint Bács és Torontál megyék területén jelentős görögkeleti,
3. a Bihartól Sáros vármegyéig terjedő keleti karéjban pedig jelentős görögkatolikus kisebbségek egészítenek ki.

B. Nyugati keresztény (latin) rítusú területek

Az előzőekben említettektől nyugatra és északra a nyugati kereszténység – a római katolikusok és különböző protestáns felekezetek – hívei helyezkednek el.

Megjegyzendő még, hogy a történeti Erdélyben a nyugati kereszténységhez tartozók – a Székelyföld tömbjét kivéve – lényegében mindenütt kisebbségben vannak legalább a 18. század vége óta, de lehet, hogy még korábbról fogva.

Magyarország vallási viszonyainak addigi legsokoldalúbb földrajzi elemzését PRINZ GY. (1942) egy másik művében adta meg. Államföldrajzi szempontból vizsgálva a vallások elterjedésének kérdését három – természeti és történelmi tényezők által is meghatározott – határvonalat emelt ki (p. 129.):

- a Kassa – Tokaj – Szolnok – Zenta – Vukovár vonalat, amely a tömbben élő katolikusság és evangélikusság keleti elterjedési határa;
- a Lőcse – Nyíregyháza – Bánffyhunyad – Hátszeg-vonalat, amely a görögkatolikusok elterjedésének nyugati határa;
- és a Brassó – Nagyvárad – Újvidék – Károlyváros-vonalat, amely az ortodox felekezet Kárpát-medencei északi határvonala.

Összegzés

Az 1054-es katolikus-ortodox és az 1517 utáni katolikus-protestáns egyházszakadás észak–déli, ill. nyugat–keleti irányú törésvonalai és az ezek mentén kialakult ütközési övezetek a Kárpát-medencében találkoztak. Mindezek következtében a vallási sokszínűség Európában is egyedülálló és sajátos térszerkezeti képe alakult ki. A népesség vallási sokszínűségének okai között a történelmi események (pl. reformáció, ellenreformáció stb.) hatását, valamint a migrációs folyamatok és részben az etnikai viszonyok változásait emelhetjük ki.

A Kárpát-medence sokszínű vallási képe a vizsgált évezred alatt a természeti és a társadalmi-gazdasági környezettel, illetve az etnikai összetétellel, valamint a népesség hagyományos életmódjával szorosan összefüggve többször is gyökeresen átalakult, módosult. A vallási változatosság a Kárpát-medence délvidéki részein volt az egyik legnagyobb. A keleti és nyugati kereszténység futását tekintve a választóvonal és egyben törésvonal ebben az érintkezési zónában volt a legbizonytalanabb.

Több alkalommal jelentős változás állt be a mindenkori államnak és az egyháznak, illetve a népességnek a valláshoz és az egyházakhoz fűződő viszonyában is, amelyek jellegzetes hatást gyakoroltak a vallási térszerkezet változásaira és sajátosságaira is. A 20. század elején a római katolikus vallás keleti sarokköveit (bátyáit) a Bátfá – Kassa – Miskolc – Szolnok – Arad – Temesvár – Zenta – Vukovár városokkal jelzett vonal jelentette. A görög rítusú többség nyugati, ill. déli határvonalát a Kárpát-medencében a Lőcse – Ungvár – Munkács – Beregszász – Nagyszőlős – Bánffyhunyad – Nagyvárad – Versec – Újvidék – Károlyváros városok által jelzett vonal jelenítette meg. A fenti településekkel meghatározott vonalak közötti észak–déli irányú, 50-150 km széles ütközőövezetben (pufferzónában) – a tiszántúli református tömb területének kivételével – a települések vallási képe mozaikszerű változatosságot mutatott, ahol a mindenkori vallásfelekezeti ingadozások tetőztek. Az elmúlt száz év az ortodoxia lassú, majd a második világháború után felgyorsuló térnyerését jelentette, amelynek üteme – az elmúlt évezredre visszatekintve – csak a reformáció sikeréhez mérhető. Mindez hatással van az említett köztes zóna jelenére és jövőjére is. Úgy tűnik, hogy ez a zóna mára egyszerű államhatárok menti vonallá – Szlovákia, Magyarország és Horvátország keleti országhatáraivá – degradálódik, megszüntetve azt a vallási –valamint etnikai – sokszínűséget és pluralizmust, amely az itt élők hagyományos toleranciájának mindig is az alapját képezte.

Irodalom

- ÁCS ZOLTÁN 1996: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. – Kossuth Könyvkiadó. Bp., 196 p.
- BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA – KÓKAI SÁNDOR 2023: A Délvidék, mint a nyugati és a keleti kereszténység kontakt zónája a dualizmus korában. – In: Bank Barbara et. al. (szerk.) A Kaukázustól a Lajtaig: Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában II. Budapest, Erdélyi Szalon Könyvkiadó. pp. 74-95.
- BELUSZKY PÁL (1996): A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon. In: Dövényi, Z (szerk.) Tér - gazdaság - társadalom: huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 317-338.
- DÁVID GÉZA 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József. szerk. Magyarország történeti demográfiája, 896-1995. Millecentenáriumi előadások. Bp. KSH. pp. 141-172.
- ENGEL PÁL 2001: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. – Térinfo Bt. – MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- FARAGÓ TAMÁS 1998: A máig érő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). – Demográfia 41. 1. pp. 7–38.
- FARAGÓ TAMÁS 2004: Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században I-II. – Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 901 p.
- FARAGÓ TAMÁS 2008: A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története I. A kezdetektől 1945-ig. – In: Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet. Budapest. pp. 5–39.
- FARAGÓ TAMÁS 2010: Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrás-anyaga. (Egy forráskiadási munka tanulságai). – Demográfia 53. 4. pp. 315–372.
- FARAGÓ TAMÁS 2011: Bevezetés a történeti demográfiába I. Digitális tananyag (TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú projekt). Budapest, 399 p.
- FÉNYES ELEK 1836–1840: Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1-5. – Trattner-Károlyi, Pest. 532 + 640 + 455 + 480 + 261 p.
- FÜGEDI ERIK (szerk.) 1986: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. – Gondolat. Budapest. 382 p.
- FÜGEDI ERIK 1992: A középkori Magyarország történeti demográfiája. – Történeti Demográfiai Füzetek 10. pp. 8–60.
- FÜR LAJOS 2001: Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000. – Kairosz Kiadó. Budapest. 472 p.
- GERGELY JENŐ 1991: Felekezeti és nemzetiségi ekvivalenciák, mint a nemzeti identitás formálói a 19-20. századi Magyarországon. – In: Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): A magyar államiság ezer éve. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. pp. 427–435.
- GRISELINI, FRANCESCO 1780: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrten. Ersther Theil. – Verlage bei Johann Paul Krauf. Wien.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1987: A kalandozások kora. – In: Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 651–716.
- ILLÉS JÓZSEF (szerk.) 1920: Magyarország helyiségeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása (Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum). – Magyar békeküldöttség. VII. Budapest. 335 p.
- KATUS LÁSZLÓ 1980: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. – Történelmi Szemle, 23. 2. pp. 270–288.
- KOCSIS KÁROLY 1996: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). – In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 49–58.
- KOCSIS KÁROLY 1997: Erdély változó etnikai arculata. – In: Kocsis Károly (szerk.): Erdély etnikai térképe. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- KOCSIS KÁROLY 1999: A Kárpát-medence változó vallási térszerkezete. – Földrajzi Közlemények 47. 1-2. pp. 11–18.
- KOCSIS KÁROLY 2006: A vallási térszerkezet és az állam-egyház kapcsolatok változása Magyarországon a 11. századtól napjainkig. – In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): Kárpát-

medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. pp. 293–311.

KOCSIS KÁROLY 2012: Etnikai és vallásföldrajz. – In: Dövényi Zoltán (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 474–499.

KOCSIS KÁROLY 2016: A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század). – In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Nyíregyháza. pp. 49–58.

KOCSIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK 2021: Vallás. – In: Kocsis Károly (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza – Társadalom. Budapest, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet. pp. 78–83.

KÓKAI SÁNDOR 2010: A Bánság történeti földrajza (1718–1918). – Nyíregyháza, 422 p.

KÓKAI SÁNDOR 2022: Bánság: természet, társadalom, gazdaság: 1718–2011. – MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza–Kiszombor. 810 p.

KOSZTA LÁSZLÓ 2000: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. – In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi Évszázadok 13. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. pp. 41–80.

KOVACSICS JÓZSEF (szerk.) 1963: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népesedése a honfoglalástól 1949-ig. – Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest. 442 p.

KRISTÓ GYULA 1997: Magyarország lélekszáma az Árpádkorban. – In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Millecentenáriumi előadások. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. pp. 35–65.

KRISTÓ GYULA 2003: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. – Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest. 313 p.

KUBINYI ANDRÁS 1996: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, Történelmi Szemle 38. 2-3. pp. 135–163.

MÁLYUSZ ELEMÉR (szerk.) 1941: Erdély és népei. – Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudomány-Egyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. Budapest. 254 p.

MÁLYUSZ ELEMÉR 1942: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. – In: Mályusz Elemér (szerk.): Magyar művelődéstörténet 2. Magyar renaissance. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. pp. 105–124.

PETE JÓZSEF 2008: A középkori Magyarország változó vallási térszerkezete. – Modern Geográfia 3. 2. pp. 101–135.

PRINZ GYULA (1937): Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép. (Magyar föld–magyar faj III.). – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 494 p.

PRINZ GYULA (1942): Magyarország földrajza. – Renaissance Könyvkiadó. Budapest. 272 p.

SZABÓ ISTVÁN 1941: A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat könyvei 8. – Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 276 p.

SZEKFÚ GYULA 1935: A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. – Magyar Szemle 25. pp. 5–13.

THIRRING GUSZTÁV 1938: Magyarország népessége II. József korában. MTA. Budapest. 192 p.

TOMKA MIKLÓS (2006): Vallás és társadalom Magyarországon. LOISIR Kft., Budapest – Piliscsaba. 363 p.

VARGA E. ÁRPÁD 1992: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez. – Regió – MTA Történettudományi Intézet. Budapest. 208 p.

WELLMANN IMRE 1989: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. – In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): Magyarország története 1686–1790. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 25–80.

ZSOLDOS ATTILA 1997: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig). – Csokonai Kiadó. Debrecen. 280 p.

MAGYARORSZÁG ÁLLAMHATÁRAIRÓL

Suba János

1. Bevezetés

A történelem folyamán az államhatárokat mindig és mindenütt a világon az elkülönülés, az elhatárolódás, a bezárkózás, a szembenállás, esetenként az államközi közeledés, a szoros együttműködésen alapuló együttműködés jellemezte. A politikai földrajzi megközelítések elsősorban az adott nemzeti érdekek, értékek leképeződései, és mindig az egyes államok hatalmi törekvéseit és érdekeit hordozzák magukon. Az államhatárok politikai földrajzi elmélete mindig az államelméletek függvényében alakult és fejlődött, szorosan összekapcsolódva a nemzetközi jog felfogásával.

A politikai földrajzon belül az államhatár-elmélet fejlődése szakaszos volt. Ennek oka elsősorban a háborúkat lezáró nagy határváltozásokat rögzítő békeszerződések életbelépése, illetve az állam, államok szervezete struktúráinak változása volt. A fenti tényezők segítették a politikai földrajz, mint tudomány fejlődését, a kialakult politikai földrajzi helyzet tudományos elemzését, magyarázatát. A földrajztudomány és azon belül a politikai földrajz elméletileg alátámasztotta a már megfogalmazott államideát. Az államhatárral kapcsolatos földrajzi kutatásokat vizsgálva megállapítható, hogy kezdetben a történeti, majd a természetföldrajzi elemek kaptak kiemelt súlyt; a természetes határok elmélete, vagyis az államhatárok földrajzi alapjainak megfogalmazása, majd az erre ráépülő nemzetállam ideája az etnikai határelméleteket erősítette fel, míg az állam gazdasági szerepének túlértékelése a gazdasági államhatárok elméletének kialakulásához vezetett.

2. Az államhatár fogalmának kialakulása

Az államhatár fogalma történelmileg változó kategória, minden korban, korszakban mást és mást takart. Az államhatár megállapíthatósága letelepedett és államisághoz kapcsolódó emberi közösségek létét feltételezi. A fogalom hosszú utat járt be, míg eljutott a mai értelmezéséig. Középkori forrásaink nagy része határjáró oklevél, amelyeknek ezrei tanúsítják az ország területén végrehajtott birtokbejárások és határmegállapítások emlékét. Eleinte a határjárás még a birtok, birtokrész, falu fekvésének (situs) meghatározására szorítkozott, majd egy idő után kibontakozott a jogelkülönítő szerepe: szilárd pontokat jelöltek meg és megneveztek a szomszédos területek birtokosait is. A birtok kiterjedését jelölő természetes végső pontok (pl. fák, források, dombok, hegycsúcsok, sziklák) mellett nagy szerepet kaptak a birtok határát jelölő mesterséges jelek (földhányások, faoszlopok, élő fába vésett jelek stb.) is. Később megkettőzték a jeleket, a régiek mellett újakat állítottak fel, és a szomszédos birtokosok is megjelölték a birtokuk határait. Vagyis *a birtokjogok elkülönítése a természetes határjelek megállapítása révén*, ha pedig ilyen nem volt, akkor *mesterséges határjelek felállítását* útján történt meg. Azaz amikor az oklevelekben valamely birtok határainak bejárásáról esik szó, akkor az e célból kiküldött személyek feladata a birtokjogok egymástól való elkülönítése volt. Az oklevelek elemzéséből kitűnik, hogy a *határ* szó egy ideális, azaz nem létező pontot, később vonalat jelentett. A latin *meta* és *terminus* szót felváltva használják a határpont és határvonal értelmezésében. Vagyis *a határ jogelkülönítő jelentéssel rendelkezett*, valamilyen jog érvényének, hatóerejének területi végpontjait jelölte ki. Így a határ és a jog feltételezték egymást.

A középkori magyar állam területe a *királyi jog (ius regnum)* érvényesülési területével volt azonos. Ezért a gyepük, később a végvári vonalak nem határok voltak, hanem védelmi vonalak, erősítési rendszerek, amelyek feladata a jogok őrzése és nem az elkülönítése volt. Ebből kifolyólag az országhatár nem más, mint a *ius regnum* érvényesülési területe, amely az évszázadok folyamán gyakorta változott, így az országhatár legtöbb esetben bizonytalan volt. A 11-13. századi törvényeink és okleveleink az országhatár fogalmának megjelölésére minden alkalommal a *confinia* szót használják. Az oklevelekből azonban kitűnik, hogy a *confinia* szó nem jelentett pontosan megvont határokat, hanem *határvidéket* jelentett, a *határ mente*, *végek* jelentés is illik rá, így e fogalom esetében államhatárokról nem beszélhetünk. Azonban ez a technicus terminus még sokáig használatban volt.

A 13. század második felétől az oklevelekben egyre sűrűbben szerepelnek a *meta* és a *limes* szavak is. A határ menti birtokadományozás – amelynek során fokozatosan idegen kézre került a nyugati határvidék jelentékeny sávja – okleveleinek elemzéséből kiderül, hogy az adományozás jogi formulái

nem tértek el a szokásostól. A jogi kifejezés nem tett különbséget a királyságbeli vagy az idegen személy részére tett adomány között. Minél tovább maradtak a határ menti birtokok az adományozottak jogutódai kezén, annál inkább fennállt a veszély, hogy elhomályosul e birtokok „in Hungaria” fekvésének gondolata. Abban az esetben, ha a birtokadomány a mentességek és kiváltságok egész sorozatával párosult, megesett, hogy az idegen országgal határos terület észrevétlenül levált a magyar birodalom testéről. Így a *ius regnum* érvényének határa az országon kívül álló személy vagy testület (egyház) részére történt birtokadomány folytán beljebb tolódott. Az országhatárt hol kijebb, hol beljebb képzeletük, aszerint, hogy a határ menti birtokra érvényes volt-e a *ius regnum*, vagy sem. Oklevelekből tudjuk, hogy a változás a 14. század elején következett be. Ettől kezdve a határ mente egy földdarabjának egyszerű bérbeadásában már az ország területi integritásának veszélyeztetettségét látták, azaz egy magánjogi aktus is az államhatár megbolygatását jelentette. Ez is bizonyítja, hogy az államhatár fogalma ekkorra már kialakult, a határon már volt néhány fix pont is. A határvillongások okai mindkét országban a birtokosok sérelmei voltak. Az országok közötti békeszerződésekben a határ menti viták eldöntésére bírakat küldtek ki. Később a közvélemény az idegenek magyar birtokosságában már nem látta a határok sérelmét, hiszen az országok közötti szerződésekben és a békeszerződésekben is állandóan szerepelt a határok kérdése.

Valószínűsíthető, hogy az államhatár – gondolatban élő – fogalma a 13-14. század fordulóján alakult ki, hiszen a magánbirtokhatár megvonásának előfeltétele az a gondolat volt, hogy az ország területe jogi egységet alkot. Mindenesetre a 14. században már élt és működött az egyik államot a másiktól elválasztó államhatár fogalma, sőt az államhatár – mint szabályozandó kérdés – állandóan szereplő tényezővé vált, hiszen a határ feltételez egy területre fennálló jogot. Amikor kísérlet történik a magyar államhatárok megvonására, a jogi alapot a szent korona biztosítja, mint a királyi hatalom jelképe. Az ország területe a *szent korona teste* (*corpus*). Abban az esetben, ha az ország határain egyes birtokokra a királyi jog érvénye elhomályosult, akkor is élt e részeknek az ország jogi egészéhez való tartozásának gondolata, mivel az állam határa a *corpus* tagjai birtokának határaival esett egybe. Azok a törekvések, amelyek a jogi egész – a szent korona teste – megcsonkítására törekedtek, a rendek ellenállásba ütköztek, mert a rendeknek az ország területére egyenlő joguk volt. Ezért követelték a rendek az ország területének épségben tartását.

A 15-17. században a határvillongásokat egyszerű magánjogi aktusként kezelték. Kezdetben a törvénycikkek a magánbirtok és az államhatár megállapítását összemosták. A 18. század végére azonban a valóságban is megszilárdulnak a magyar állam határai. A határkiigazítás már nem egyszerűen magánjogi aktus, hiszen a magánbirtokhatár (*limes privatus*) megvonása semmiképpen sem befolyásolja az új államhatár vonalának megállapítását.

Az államhatár vonalként történő megjelenítése hosszú folyamat eredménye volt. Ezt a 17-18. században egyrészt írásban – a békeszerződések mellékleteként rögzített határleírásokban –, másrészt térképeken rögzítették. Az államhatárok megvonása egyben a terület *szuverenitását* is kijelölte, hiszen az államhatárok az államok kizárólagos hatalma (szuverenitása) alá eső területeket választanak el egymástól. Az állami szuverenitás alapjában véve nincs befolyással a tulajdonviszonyokra, bár kétségtelen, hogy az államhatárok kérdésének megoldásával egyidőben a határ menti ingatlanok tulajdonviszonyai is megváltoznak. Ha ez nem történne, meg akkor határincidensek keletkeznének. A határok pontos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhetetlen.

A nemzetközi jognak nincsenek szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék. *Nem jogi, hanem politikai kérdés*, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt. Az államhatár lényege, *hogy nemzetközi jellegű választóvonal*. Így az államhatár egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. Az államhatárok mindig a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. Az államhatár az állam területi felségjoga gyakorlásának határa. Az államhatárok ugyanakkor azt a területet is körülhatárolják, amelyen az államnak bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségei vannak. Más megfogalmazás szerint a nemzetközi határ *egy állam jogrendszerének térbeli érvényességi körét* jelölő szélső pontok összekötésével képzett vonal.

Az államhatárok rendszerint részben természetes, részben mesterséges határok. E megkülönböztetésnek jogi szempontból nincs jelentősége. *A természetes határ* ezért *nem jogi következmény*, hanem *csak egybeesés*. A határ tehát mindkét esetben azonos fogalom: az érdekelt

államok megegyezésével megállapított vonal, illetve az arra a földfelszínen merőlegesen elhelyezkedő sík. A *természetes (orografikus) határ összeeshet egy földrajzi adottsággal*, pl. egy hegygel, folyóval vagy állóvízzel. A természetes határok esetében is szükségképpen létezik egy képzeletbeli vonal. Általában hegynél ez a vonal a hegygerinc, illetve a vízválasztó; folyónál a meder középső vonala, illetve, ha a folyó hajózható, a hajózható mederrész középvonala, a sodorvonala. Az ilyen határok többnyire figyelemmel vannak a lakosság alapvető életérdekeire: nem elzárni őket a vízforrásoktól, az egyes tulajdonost nem elválasztani a telkétől, nem megzavarni a lejtős területeket, nem kettéosztani a helységeket. A pontok összekötő vonala rendszerint az egyik határjeltől a másik határjelig húzódó egyes mentén húzható meg. Ezzel szemben *mesterséges határ* esetében a határvonal mindenféle természetes terepalakulattól függetlenül, kizárólag *elméleti úton megállapított vonal*. Több esetben *csillagászatiak*, vagyis követik a földrajzi hosszúsági vagy szélességi köröket, illetve *geometrikusak*, azaz az egyik ponttól a másikig húzódnak, tekintet nélkül a természetes felszíni alakulatokra és viszonyokra.

A történelem folyamán a határok megállapításakor az államok különböző elvekre hivatkoztak, mint a természetes határok elve, a történelmi határok elve, a hatalmi egyensúly elve, a nemzetiségi elv és a népek önrendelkezésének elve. Ezek az elvek azonban nem a nemzetközi jog elvei, hanem mindenkor az államok politikai célkitűzéseit kifejező politikai elvek voltak. Magának az államhatárnak megállapítása ugyanakkor minden esetben nemzetközi jogi aktussal történik, mivel az államhatárok kijelölése mindig legalább két államot érint, így nem lehet egy állam egyoldalú döntése. A határ megállapítása az érdekelt két állam szerződésében történik. Ehhez az érdekelt államok képviselőiből határmegállapító bizottságot alakítanak; vitás esetekben abban idegen államok képviselői is részt vehetnek.

3. Az államhatárok kijelölése

A határmegállapítás a jövőre nézve megállapított kötelezettség: amikor két ország meghatározza a köztük lévő határt, akkor fő céljuk a szilárd és végleges megoldás rögzítése. Az államhatárok kijelölésének előzménye az *attribúciós (allokációs) eljárás*, amelynek célja *döntéshozatal a meghatározott földterületek szétválasztása, esetleg együvé tartozása ügyében*. Az attribúciós döntéseket sokszor az érintett államok – amelyeknek a határaitól szó van, – jelenléte nélkül hozzák meg. Az allokációnak *lehet szerződéses és szerződésen kívüli* jellege, pl. a trianoni határok megvonásának szerződésen kívüli jellege volt, ugyanakkor a Felvidék visszatérésekor a két fél együtt határozta meg a területek hovatartozását.

A határmegállapítás első fázisa rendszerint az *államhatár delimitációja*, amin az *államhatárok megvonását értjük, azaz az adott terület politikai hovatartozásának eldöntését*. Erre többnyire a béke- vagy egyéb szerződésekben kerül sor, amelyek általában *meghatározzák a határvonal irányát*, és az adatot rávezetik a szerződés mellékletét képező nagyméretarányú térkép(ek)re is.

A delimitációról szóló határozathozatalt követi az *államhatárok demarkációja*, azaz a *határ térbeni megjelenítése, kitűzése az adott térségben*, amit rendszerint az államok kétoldalú (néhány esetben többoldalú) bizottsága hajt végre. A demarkációs határral kapcsolatos ténykedésben a határterületben érintett, vagy az ügyben érdekelt államok vesznek részt. Ez a demarkációs bizottság, köznapi nyelvben a *határmegállapító bizottság*. A demarkáció eredménye a határ messziről láthatóvá tétele (*abornement*).

A korábban elvégzett határjelölés ellenőrzését, felülvizsgálatát – ami általában új határjelzések elhelyezésével, a régiék megváltoztatásával, esetleg kicserélésével jár – *redemarkációnak* nevezzük.

3.1. Az államhatárok megjelölése

A határ térbeli megjelölése elválaszthatatlan a határjelek fejlődésétől, típusaitól. Az államhatár határjelei nem különböznek a birtokhatárok megjelölésétől, ami érthető is, mivel a birtokhatárok megjelölését vették alapul az országhatárok kijelölésekor. A határnak jogelkülönítő szerepe van, ezért szilárd pontokat kell megjelölni; ilyen, a birtok kiterjedését jelölő természetes végső pontok lehetnek pl. fák, források, dombok, hegycsúcsok, sziklák; emellett nagy szerepet kapnak a birtok határát jelölő mesterséges jelek is, mint a földhányások, faoszlopok, élő fába vésett jelek stb. Később megkettőzték a jeleket, a régiék mellett újakat állítottak fel. A határjelek bizonyos távolságközökben követték egymást, ezért később az égtájak szerint is megjelölték az egyik határjeltől a másikig követendő irányt. Idővel a határjelek egyre sűrűbbek lettek, egyre közelebb és közelebb kerültek egymáshoz.

Voltak olyan esetek, hogy a határjel a két szomszéd közös földjén feküdt, tehát az közös birtokukban volt. Ez már jogi problémákat vetett fel. Az is előfordult, hogy többféle (pl. nagy, fő, közös) határjelet jelöltek ki; ez már azt is jelentette, hogy a határjelek között rangbeli különbségek voltak. Egyeseket *capitalis* vagy *capitaneus metának*, vagyis *fő határjelnek* neveztek; a többiekhez képest az ilyen nagyobb és kiemelkedőbb határjelek rendszerint a megjárt és leírt határ kezdő vagy végső pontján helyezkedtek el. Ritkábban ugyancsak 'fő' jelentésű *principalis határjelet* is említettek, vagy 'főbbeknek' nevezték azokat. Az is előfordult, hogy két vagy több határ összeszőgellésénél is fő határjeleket állítottak.

A határjelek anyaga az volt, amit a helyszínen találtak. Ezeket átalakították, hogy alkalmas legyen a funkciójuk betöltésére, tehát hogy a határt „láthatóvá” tegye. Az eredmény lehetett természetes vagy mesterséges határjel, esetleg a kettő közötti átmeneti kategória, amikor a természetes anyagot átalakították. Ilyen volt például egy élő fa, amelybe keresztet véstek, így segítve elő a jobb felismerhetőséget.

A természetes határjelek között kiemelkedő fontosságú volt a vízfolyások – folyók, patakok, erek, egyéb vízfolyások (fluvius, rivulus, meatus aque, agua) – szerepe. Amikor a határ a vízfolyás volt, akkor annak középvonala volt a határvonal. Ha a folyó vagy patak idővel megváltoztatta a medrét, akkor gyakran birtokzavar keletkezett; a határ követhette akár az új folyószakaszt, akár az elhagyott medret (morotva, holtág, alveus). Később a vízfolyás mellett a parton a földből kupacot hánytak, jelezve a határ állandóságát, és általában is ahol nem volt valamiféle természetes kiemelkedés, ott mesterségesen hoztak létre a dombokat, halmokat. A *földhányás (meta terrea)* a legegyszerűbb mesterséges határjel volt; gyakran egyszerűen 'határnak' is mondták, utalva a határ megjelölésében játszott nagy szerepére. Később ezeket megjelölték, legtöbbször valamilyen jellemző kődarabot rejtettek el benne abból a célból, hogy a határjel akkor is megmaradjon, ha a földkupac megsemmisül, és újból „feldombolható” legyen. A halmokban és földhányásokban elhelyezett kövek már formázott kövek, általában malomkövek voltak („perforata”, azaz „lyukas” kő), amikor a határon a földbe ásták. Az ilyen köveket nem lehetett utánozni, és könnyen rájuk is lehetett ismerni. Különösen fontos pontokon – általában ott, ahol két-három falu határa összefutott – erősítették meg a határt.

A *határfa* a határ megjelölésére szolgáló élő fa, megjelölve. Magyarországon a 13-15. században volt elterjedve a kereszttel megjelölt határfa. A határ megvonásakor határjelül használták fel azokat a fákat, amelyek a határvonalba estek és különös, sajátos alakjuknál fogva kitértek a többi közül, így magukra vonták az emberek figyelmét. Ilyenek voltak az ún. *ikrus*, vagyis *iker fák*, melyek egy törzsből nőttek ki (*bifurcata*), de akadtak *egy töről növő hármás fák* is a határon. A határjelül kijelölt fákban jóformán mindenféle fafaj képviselve volt. Legfontosabb a tölgyfa volt, az oklevelekben három néven (*quercus*, *ilex*, *cherfa*) is előfordult.

A határvonal rögzítése különböző módon és formában történhet. Az egyik módja a *határokmányokban*, a másik a *határjelekkel* történő rögzítés. Az egyes módokon belül különböző formákat alkalmaztak a felek. A határjelekkel történő rögzítésnek az a rendeltetése, hogy az *államhatárt* „láthatóvá” tegye. Ez azért fontos, hogy a határőrizeti szervek és a határon túli lakosság ismerje a határjeleket, mert az ismeret birtokában nagymértékben csökkenthetők a határrend megsértésének esetei. A határjelek gyakran ki vannak téve természeti és más hatásoknak, megsemmisülhetnek, eltűnhetnek. Tekintve, hogy az államhatár a határjelek nélkül nem érzékelhető, *szükséges az államhatár és a felmérési rendszer okmányokban történő rögzítése*. A határjelek alakját, műszaki leírását és a feliratok tartalmát, valamint a határvonal megjelölése céljából elhelyezett határjelek számát és elhelyezésük módját okmányokban írják le.

Az államhatárokon fellelhető más jeleknek (pl. állami címert viselő és egyéb táblák, oszlopok, utóbbiak gyakran nemzeti színekkel kifestve) nincs határt kijelölő jellege, csupán kifejezi az államhatárok irányát, vagy figyelmezteti az embereket az államhatárok közelségére és helyére. A határjelek megjelölik az *államhatárok vonulatának változását, azok áthaladását a vízfolyásokon és minden topográfiailag jelentős helyen*. A jelölést meg lehet valósítani párosával, vagy hármassal elhelyezett jelekkel, főleg azokon a helyeken, ahol az államhatár a határ menti vízbe „belép”, vagy onnan „kijön”, illetve a közös határvonalat a kezdetén eléri, vagy a végén azt elhagyja.

A határjelek elhelyezését a terepen egy sor tényező befolyásolja. A terep jellegétől függően megkülönböztetnek közvetlen és közvetett jelölési módokat. A *közvetlen jelölési módot* ott alkalmazzák, ahol a határjelek a határvonalon helyezhetők el. Alkalmazása rendszerint szárazföldi határszakaszon történik. Ebben a módban az egysoros elhelyezési formát alkalmazzák, és így elhelyezett határjeleket

kétoldalú határjeleknek nevezzük. A közvetett jelölési módot rendszerint a vonalával megegyező vízi határszakaszon és közös utak mentén alkalmazzák. Ezen esetekben *a határjelek nem helyezhetők el a határvonalon, hanem a folyók partjain vagy az utak két oldalán*. Az így elhelyezett határjeleket *egyoldalú határjeleknek* nevezzük. Formáját tekintve ez a jelölés kétsoros. A határjelek távolsága a határvonaltól még a viszonylatokon (határszakaszokon) belül is változik. Az *egyoldalú határjelek* páros, vagy váltakozó határjelölésű rendszerben kerülnek alkalmazásra. A *páros elhelyezésnek* az a lényege, hogy a két szemben lévő határjel összekötő vonala a határvonalon a valódi határvonalra merőleges legyen. *Váltakozó elhelyezés* esetén a két határjel nincs szemben egymással, és az összekötő vonalak nem merőlegesek a határvonalra.

A határjelek földmérési úton meghatározott pontokon, általában *az államhatár vonalának töréspontjain állnak*. A határjelek pontos helye a *határokmányokban* van rögzítve. A határjeleket úgy állítják fel a terepen, hogy a földmérési úton bemért pont a határjel csúcsával vagy a fedőlapon lévő bevéssett kereszt metszéspontjával essék egybe. Ezekben az esetekben a határkő alatt *geodéziailag biztosított jel* helyezkedik el, amely mutatja az államhatár pontos helyét, ez az ún. *föld alatti állandósítás*, amelyet a határkő felületén lévő kereszt alak jelenít meg, a kereszt mellett fel lehet tüntetve az államhatár vonalának irányára utaló jelzés is. A föld alatti jel téglalap vagy kerámia lap, amelynek közepén bevéssett kereszt jelöli a földmérési pont helyét. Ez szolgál arra, hogy a felszíni határjel megsemmisülése esetén újból meg lehessen állapítani a pont helyét. Ilyen föld alatti jel nem minden határjelnél kerül alkalmazásra, hanem csak azoknál, amelyek esetében ezt a határokmány előírja.

A határjelek feloszthatók helyük és szerepük, anyaguk, illetve alakjuk szerint.

A *hármashatárjelek* hármashatárponton, azaz három állam határának találkozási pontján találhatók. A *szakaszhatárjelek* az egyes fő szakaszok kezdőpontjain helyezkednek el. A határvonal fő töréspontjain *főhatárjeleket* alkalmaznak. Egyes esetekben – különösen ismétlődő származási rendszernél – az *alszakaszok jelei is lehetnek*. A határjelek általában *számozottak*. A számozott megjelölés azért fontos, mert a határvonal *melléktöréspontjain* többnyire egyéb *számozatlan* határjeleket alkalmaznak. Ezek az *egyéb határjelek* lehetnek mellék-, közönséges, közbeiktatott, számozatlan határjelek, sokszögjelek, határjel-középpontok, határjelcsoportok, határdomb facölöpökkel, facövekkel és az egyoldalú határjelek. Közülük fontos szerepe van *határjel-középpontoknak*, amelyeket csak az egykori szovjet, ma ukrán határ mentén alkalmaznak. Ezen a határszakaszon a fentebb említett egyoldalú határjelek találhatók, páros rendszerben elhelyezve, és a szárazföldi határszakaszon a tényleges határvonalat tulajdonképpen a határjel-középpontok jelölik ki. A *határjelcsoportok* több határjel együttes alkalmazását jelentik. Szerepük az, hogy egyoldalú határjelek alkalmazásakor a kétoldalú határjelek alkalmazására való áttérést (vagy éppen a fordított esetet) mutassák.

A határjelek határszakaszonként (viszonylatonként) anyaguk, méretük és alakjuk szerint is eltérők lehetnek. Anyaguk lehet *terméskő, betonkő, vasbeton és fa* (ezek a leggyakrabban alkalmazottak), illetve *föld és fém*. A fa–föld, illetve a fa–fém együttesen, egy jel részeként is alkalmazható. Alakjuk lehet *gúla, hasáb és henger*. A gúla alakú jeleket általában hármasszakasz- és fő határjelként, a hasáb és henger alakúakat pedig fő, illetve egyéb határjelként alkalmazzák.

A *határjelzőket* rendszerint *megjelölik a szomszéd országok megnevezésének a kezdőbetűivel*, pl. Ö – Ausztria vagy R – Románia (a CS kezdőbetűket korábban Csehszlovákia használta). Megjegyzendő, hogy az államhatárok *közvetlen megjelölésénél* a határjelen rajta vannak a *szomszédos államok iniciáléi* úgy, hogy abból az államból jól láthatók legyenek, amely országnév iniciáléit viseli, illetve amely országról szó van. Közvetett jelölésnél viszont a határjelen *csak annak az államnak a kezdőbetűi* vannak, amelyeknek a területén van maga a határjel. Az iniciálékat ezen úgy helyezik el, hogy azok láthatók legyenek, befelé tekintenek abba az államba, amelyiknek az iniciáléiról szó van.

Az államhatár némely esetben utakon, országutakon van kijelölve. A közös érdek azt eredményezte, hogy azokat az utakat és az országutakat, amelyeknek a közepén „megy” a határ, használhatják a szomszédos államok polgárai (bár pl. a trianoni határok esetében sok utat a forgalom elől elzártak). A forgalom számára megnyitott utakat – amelyeket közvetett jelzésekkel látták el – közös határutaknak (országutaknak) nevezzük. A szomszédos országok állampolgárai, akik ezen közlekednek, kívánságra mindkét állam hivatalos szerveinek kötelesek igazolni állampolgárságukat hivatalos igazolvánnyal, azonban bármelyik állam szervei az ilyen útszakaszokon csak a saját államuk polgáraival szemben léphetnek fel. A közös határutak fenntartását a két állam közösen biztosítja. Abban az esetben, ha az egyik állam polgárai nem használják az utat, és az csak a másik állam polgárainak érdekeit szolgálja, akkor a fenntartással kapcsolatban felmerülő költségeket az állam viseli és téríti, amelynek polgárai azt

az utat használják. Kivételes esetekben határ menti útnak nyilváníthatnak olyan utat is, amely az államhatár közelében húzódik az egyik állam területén, vagy váltakozva halad a két szomszédos állam területén. Ilyen a magyar–osztrák határon a Pinka-völgyben haladó út.

3.2. Az első határtérkép

A határok fogalmával, megállapításával, kitűzésével kapcsolatos kérdéskör zárásaként érdemes röviden kitekinteni Magyarországon első valódi határtérképére.

Az 1683–1699 között lezajlott török-osztrák háború, amely alapvetően változtatta meg a Duna-medence erőviszonyait, a karlócai békével ért véget, az 1699. január 26-án aláírt békeszerződés azonban csak nagy vonalakban rögzített a határokat. A békeszerződés értelmezését és annak terepi kitűzését két bizottság végezte el, egy török és egy osztrák. A határkitűzés szempontjából a közös elvek, az egymás közt felosztott munkafolyamatok alapján ez akár egy bizottságnak is tekinthető, de a munkafolyamatot nézve a két bizottság pénzügyi megfontolások alapján külön-külön dolgozott. A határkijelölés a két birodalom között azért volt nagy jelentőségű, mert az eddigi évszázadok óta létező „végvidéket”, „határzónát” felszámolta, először jelölte ki a terepen és tette láthatóvá az érintett országok és birodalmak között a határvonalat. Az osztrák bizottság vezetője LUIGI FERDINANDO MARSIGLI volt, aki szakértőként is aktívan részt vett a tárgyalásokon. A legtöbb térképet az ő instrukciói alapján JOHANN CHRISTOPH MÜLLER nürnbergi kartográfus rajzolta a tárgyalás időszakában.

A kb. 850 km hosszú határvonalat két részre osztották, Bécshez, illetve Karlócahoz viszonyítva Dunán inneni és Dunán túli részt különböztettek meg. A kiindulási pont a Tisza torkolata volt. A színes kéziratos térképmű (Hadtörténeti Térképtár B. IX. c. 634.) 42 szelvényből áll: 1 áttekintő térkép, 39 térképszelvény és két darab (térkép nagyságú) jelmagyarázat tartozik hozzá. A térképmű tájolása déli. A térkép közepén került ábrázolásra a két színnel kiemelt határvonal, amely ott, ahol nem születte meg egyeztetés a határvonalról, a ki nem tűzött részekben megszakad. A térképlapokon a határvonaltól 2-2 órányi járásra eső területet ábrázolták (a skálán 1 óra van feltüntetve). Az áttekintő térkép sajátos méretaránya 8 cm = 10 óra lóháton (a számított méretarány 1: 500 000), a szelvények hasonló módon számított méretaránya pedig 1: 37 500.

Az ábrázolt határjelek határdombok voltak, amelyek a valóságban magasabbak voltak egy embernél, közepükbe pedig fát ültettek, ezáltal még jobban kiemelték a mesterséges jellegüket. A térképen szereplő határjelek zöme ilyen határdomb. Ezeket fele-fele arányban építették a Habsburg és török fél munkásai. Sík vidéken 300 lépésnyi (kb. 200 m-es) távolságban hányták fel a határhalmokat. Erdős részekben a határvonal töréspontjait állandósították határhalmokkal. A térképeken találunk olyan határdomb-ábrázolásokat is, amelyek közepébe nincs határfa ültetve. Térképi rajzuk néha követi a dombformát, sokszor háromszög alakúak. A stilizált fa is látszik rajtuk. A rajzok megkönnyítették a határhalmok beazonosítását, mert lerajzolták madártávlatból a határjel közvetlen környezetét, a jel mellett található fákat, megírva az azoktól való távolságát és irányát. A keresztmetszetek pedig segítséget nyújtottak a határvonal irányának és jeleinek további meghatározásában a magasságot figyelembe véve.

4. A dualista Magyarország határainak „pontosítása” bizonyos szakaszokon

4.1. A történelmi Magyarország határvitái Ausztriával

Visszatekintve a történelemben a problémakör megértéséhez a legfontosabb források az állam törvényei közé becikkelyezett, valamilyen módon az államhatárokkal kapcsolatos törvények. A határtörvények vizsgálatából egyértelműen kiderül, hogy meglepő módon a nyugati „osztrák” határszakasz volt a legvitatottabb, ezt követte a morvaországi szakasz. Mindkettő esetében jelentős szerepet játszott a „vízi határ” értelmezése a Lajta és a Morva folyók medrének változása következtében, bár ez csak egy tényező volt a sok közül.

Ausztria esetében ZSIGMOND császár uralkodásától kezdve a Habsburgok mindent elkövettek, hogy a magyar trónra jussanak, ezért arra törekedtek, hogy a nyugati határon fekvő várakat hatalmukba kerítsék. Ezt a célt támogatták és segítették az osztrák főurak is, akik magyarországi birtokokkal is gyarapították vagyonukat. ZSIGMOND folytonos pénzzavarai jó alkalomként is szolgáltak, hogy az osztrák főurak, mint magyar birtokosok, Nyugat-Magyarországon megvessék lábukat. Ausztriának nem

volt köze e magánjogi szerződésekhez és nem is szólt ezekbe bele. I. MIKSA uralkodása (1564–1576) idején kezdenek hat várat – Szarvkő, Borostyánkő, Fraknó, Kőszeg, Kabold, Kismarton – mint Alsó-Ausztriában lévőket emlegetni, holott ezek I. FERDINÁND (1527–1564) alatt is a győri egyházmegyének adóztak, a terület lakosai is magyar közigazgatás alá tartoztak, az 1608. XIV. tc. is magyar kapuadót vetett ki a 6 vár területére, és az 1630. XXVII. tc. szerint is Győrbe szolgáltatták be a dézsmát. Mégis a 17. században minden jogalap nélkül Alsó-Ausztriához tartozó részekként szerepelnek a várak, mert az osztrák közigazgatás kiépülésével a birtokok az Alsó-Ausztriai Kamara ügykörébe kerültek, amely erőltette a birtokok közjogi helyzetének megváltozását. 1622-ben ESTERHÁZY MIKLÓS Kismartont és Fraknót már a Kamarától vette zálogba, később nádorként neki volt legnagyobb érdeme a várak visszaváltásában. Bár az osztrák rendek tiltakoztak ellene, a visszacsatolást III. FERDINÁND (1637–1657) jogosnak ismerte el, és nem engedte meg, hogy a visszacsatolt területen az osztrák hatóságok adót hajtsanak be. Az osztrákok ennek ellenére visszaigényelték. Mindezek eredményezték a több évszázadig tartó határvitákat, amelyeknek megoldására Határbizottságokat állítottak fel, s bírósági tárgyalásokat tartottak 1717-ben, 1793-ban és 1832-ben.

A határkérdés végleges elintézését a magyar országgyűlés állandóan sürgette. A sorozatos osztrák–magyar határvitákban, határperekben a döntés megkönnyítése érdekében a vitás területet 1754–1755-ben az Alsó-Ausztriai Kamara és a magyar Helytartótanács megbízásából CHRISTIAN J. WALTER osztrák mérnök-tiszt feltérképezte. A térképmű (Hadtörténelmi Térképtár B. IX. a. 642.) a felek közötti viták érveinek és bizonyítékainak alátámasztására, ill. megcáfolására készült, és nagy szerepet kapott az 1793. évi határmegállapításban. Egyes szakaszok a határfolyók mentén a szabályozatlan folyók mederváltozása következtében váltak vitássá. A térkép nemcsak e vitatott határvonalak pontos kijelölését segítette elő, hanem a birtokosok között felmerült egyéb vitás ügyek rendezésében, pl. a halászati jog kérdésének eldöntésében is perdöntő volt. Az igényelt területek helyzetét amúgy is sok helyen bonyolította az uradalmak halászati joga, ami a folyópartok menti birtokosok közös jövedelmi forrása volt, és mivel egyik-másik elhagyott folyóág gazdag fogást nyújtott, egyik tulajdonos sem mondott le róla könnyen a folyó önkényes mederváltoztatása miatt. Ilyen esetekben kéziratos térképen rögzítették a kialakult helyzetet. A térképeken a vitás berkek elosztását az osztrák és magyar rendek képviselői aláírásukkal és pecsétjükkel hitelesítették, így a térkép okiratként szerepelt írásbeli szerződés helyett. Nehéz volt az országhatár pontos menetének megállapítása azért is, mert ahol a határ menti uradalmak egy kézben voltak, ott az uradalom saját határain belül nem törődött az országhatár jelzéseinek fenntartásával. Ilyen esetekben csak akkor merült fel vita, midőn az uradalom magyar oldalon magyar, osztrák részen osztrák tulajdonos kezébe került, főleg azért, mert az uradalmak közötti változásoknak kitett határok egyben az országhatár változását is jelentették.

Az évszázadok során felhalmozódott problémák a polgári magyar állam kiépítésével újra a felszínre kerültek, és ezzel a magyar közigazgatás vezetőinek szembesülniük kellett, amikor az állam földrajzilag körülhatárolt területét határjelekkel meg akarták jelölni. Ezeket a kérdéseket meg kellett oldani, jogi (diplomáciai) úton lerendezni, törvénybe iktatni, és a kapcsolódó műszaki munkálatokat is el kellett végezni.

4.2. A magyar–román határ „pontosítása” a dualizmus idején

Magyarország keleti-délkeleti határa Románia felé mindig is a Kárpátok láncja volt, azonban az évszázadok folyamán Kis-Oláhország (Olténia) és Moldva felől gyakran változott, mindig az oláhok rovására. Az első dokumentált határkiigazítás, illetőleg határbejárás 1520-ban történt meg. A határ az 1739-es belgrádi békeszerződés, valamint az 1791-ben kötött szisztovói béke értelmében végleg visszahúzódott a Kárpátok gerincére, a pontos határkijelölés azonban nem történt meg a törökökkel sem a belgrádi békeszerződés, sem az azt követő határbejárás során. A határbejárási okiratokat 1741-ben cserélték ki, abban a régi határokat rögzítették. A szisztovói béke ezt a határvonalat megerősítette, de kimondta, hogy a határookra nézve az 1788. február 9-én fennállott status quo az irányadó, így eszerint írták körül a határt az 1792-ben készült határjárási okiratok. A Határmegállapító Bizottságok többször (1804. 1839. 1868. 1869. 1881) vizsgálódtak, de nem rendezték az ügyeket. Az 1882-ben megindított újabb tárgyalásokon a határbejárás eredményeként a magyar kormány 11 665 hold (67,1 km²) területet olyannak ismerte el, amely az 1792. évi határbejárási okmányok ellenére van magyar birtokban, ugyanakkor a tárgyalásokon kiderült, hogy Románia viszont 1185 hold (6,8 km²) területet foglalt el Magyarország területéből. Ezeket mindkét fél visszaadta, az 1886-ban ismét összehívott Bizottság a

határvonalat közös beleegyezéssel megállapította, szabatosan leírta és térképen rögzítette. A határvonalat 6 szakaszra osztották, és minden szakaszon egyszerre kezdték el a kitűzéseket. A határkitűzési okmányokat külön ellenőrző bizottság vizsgálta felül.

4.3. A Magyarország és Bukovina közötti határ rendezése

A határvonal 1775 – amikor Bukovina tartományt Ausztriához csatolták – óta vitatott volt. A vita tárgya egy kb. 400 holdas (alig 2,3 km²-nyi) hegyvidék volt. A felállított vizsgálóbizottság úgy húzta meg a határt, hogy ahol lehetséges, a terepen könnyen felismerhető legyen, és így „természetes határ álljon elő”. A vita eredményeként a bizottság azt javasolta kormányoknak, hogy a Magyarország, Románia és Bukovina között lévő hármashatárpontig végig tűzzék ki a határvonalat állandó határjelekkel, még ott is, ahol a határ menete nem volt vitás. Az érdekelt kormányok 1887-ben jóváhagyták a bizottságnak a határvonalra vonatkozó döntését és elkezdték felállítani a határjeleket. A vitatott szakasz ügyét tehát a két kormány békésen rendezte, a határmódosítás folyamán Magyarországhoz 393 hold és 685 négyszögöl, míg Ausztriához 85 hold és 1215 négyszögöl terület került, vagyis a határmódosítás összességében Magyarországra nézve kedvezően alakult.

4.4. A „Halastó” környékének hovatarozása (1897-1903-1905)

A magyar közvéleményben a legnagyobb érdeklődést a határkiigazítások során a „Halastó vita” váltotta ki, azaz a Magas-Tátra második legnagyobb tava (mai nevén Morskie Oko) környékén húzódó határvonal pontosítása. A kérdés lényege leegyszerűsítve az volt, hogy a határ futása szárazföldi legyen-e (a Magas-Tátra gerincén), vagy vízi (a tó közepén). A magyar jogtörténetben először egy választott bíróságra bízták a kérdés eldöntését, így az 1897. II. tc. értelmében bíróságot állították fel a határvonal pontos futásának megállapítására és eldöntésére. A tárgyalás 1902-ben Grazban folyt le, és a bíróság Ausztria javára döntött. A kormány tudomásul vette, és az 1903. IX. tc-kel törvényerőre emelte a bírósági döntést. Ez politikai döntés volt. A korabeli megfogalmazás szerint „Nem egy kétségtelen terület elvesztéséről, hanem csupán egy kétesnek a lehasításáról van szó, tehát nem lehet szó a területi integritás csorbájáról sem. Az állami integritás pedig nemcsak a terület kérdésében tartandó fenn, de az állam reputációja s morális megjelenésében is, a minthogy épen a nemzetközi viszonylatoknak más, mint etnikai alapját elvileg nem ismerhetjük el”. Az indokolást földrajzi köntösbe bújtatták, hiszen a bíróság érvelése nem állta meg a helyét. Földrajzi szempontból azonban a döntés ellen ugyanannyi érvet lehetne találni, mint mellette. Az új határvonallal végül mintegy 850 hold (3,7 km²) terület került át Galíciához.

Mindezek eredményeként ...-re kialakult a Magyar Királyság pontosan kijelölt és felmért határvonala, amelynek néhány adatát az 1.6.1. táblázat tartalmazza.

	km	%
Oszták Csásárság	2 083,0	50
Bosznia–Hercegovina	583,0	14
Románia	833,0	20
Szerbia	458,2	11
Tengerpart	208,3	5
Összesen	4 165,5	100

1.6.1. táblázat. A Magyar Királyság határszakaszai ...-ben

4.5. Magyarország bukaresti békében megállapított határának kijelölése

Az első világháború kitörésekor a korábban a központi hatalmakkal, köztük az Osztrák–Magyar Monarchiával szövetségi viszonyban álló Románia semlegességet nyilvánított ki, majd korábbi szövetségeseivel szembefordulva 1916-ban csatlakozott az antanthoz, és csapatai betörték Erdélybe. A magyar és a segítségükre érkezett német hadsereg azonban visszaverte a román csapatokat, sőt ellentámadást indítva Bukarestet is elfoglalta. Ezeket a romániai harcokat zárta le a világháború utolsó évében, 1918. május 7-én megkötött bukaresti béke, amelynek része volt egy a Monarchia keleti határán

végrehajtott „stratégiai határkiigazítás”; eredményeképpen egy 5-20 km széles sáv került Magyarországhoz. A határkiigazítások indoka egy újabb román betörés megakadályozása volt. A hadsereg főparancsnokságának részéről katonai, a magyar kormányzat részéről biztonságpolitikai szempontok indokolták az elképzelést.

A békeszerződés értelmében Magyarország 3249 km²-nyi területet (és 22 915 lakost), Ausztria pedig 1864 km²-nyi területet kapott. Ezt területet együtt 8 összefüggő darabban kapta meg az Monarchia. A határt geodéziailag kijelölték, de állandósítása nem történt meg.

A bukaresti békét követő határváltozásnak az a fő érdekessége, hogy ezzel a történeti Magyarország elérte a 20. századi legnagyobb kiterjedését.

5. Magyarország trianoni határainak kitzése

Az első világháborút követő, a történelmi Magyarország megszűntét eredményező, röviden csak trianoninak nevezett békeszerződés természetesen a megmaradt Magyarország és az elcsatolt területek közötti új határok kijelölésével is együtt járt. A határvonal politikai kijelölését (delimitációját), részletes kitzését, határkövekkel való állandósítását (demarkációját), a határvonal térképezését, a határokmányok elkészítését a háborúban nyertes, szokásosan csak antantként említett Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok (a továbbiakban röviden: HMB) végezték el 1921–1925 között. Ez elvileg már túlnyúlik könyvünk általános időhorizontján, de egyrészt mert a folyamat lényegében még 1920 előtt megindult, másrészt elvi és gyakorlati fontossága miatt is célszerű a trianoni határváltozások menetét ismertetni.

5.1. A határmegállapító munka elveit szabályozó okmányok

A legfontosabb okmányok az 1920. június 4-én Trianonban (pontosabban a versailles-i Nagy-Trianon palotában) aláírt békeszerződés cikkelyei voltak. A szerződés 27. cikkelye határozta meg Magyarország új határvonalát. Ez a határleírás, valamint az ennek kiegészítésül szolgáló 1:1 000 000 méretarányú térkép (Hadtörténeti Térképtár, B XV c 321) – amelyet a 28. cikkely rögzít – igen nagy általánosságban jelzi a határvonal menetét. A szöveges részben Ausztriával 7, a Szerb-Horvát-Szlovén állammal 13, Romániával 5, Csehszlovákiával 27 szakaszban állapítja meg a határvonalat, a határszakaszok leírását pedig rendre azzal kezdi vagy fejezi be, hogy „a helyszínén megállapítandó vonal mentén”, vagy „a helyszínen megállapítandó pontig”, azaz hogy a békeszerződés életbelépése után a leírt határvonalat a terepen kell megállapítani, delimitálni.

A határvonal részletes megállapítását a békeszerződés 29. cikke a Szövetséges és Társult Hatalmak és az érdekelt államok képviselőiből álló bizottságokra bízta, amelyek tevékenységét a 2., 46., 50. és 71. cikkelyek szabályozták. A békeszerződés 30. cikkelye a vízfolyásokkal kijelölt határvonalat aszerint határozza meg, hogy hajózható, vagy nem hajózható vízfolyásról van-e szó. A 34. cikkely pedig azt a fontos rendelkezést tartalmazza, hogy a határköveket egymástól „látótávolságnyira” kell elhelyezni. A határmegállapítás költségeit az érdekelt államok – a 29. cikkely szerint – közösen viselték. A 35. cikkely megállapítja, hogy a határrendezésre vonatkozó végleges jegyzőkönyveket, térképeket, és egyéb okmányokat három eredeti példányban kell kiállítani.

A magyar kormány számára a legfontosabb okmány – amely bizonyos mérvű mozgásszabadságot ígért részére – a Szövetséges és Társult Hatalmak válaszában kísérő levele a magyar békedelegáció elnökéhez, az úgynevezett „Millerand levél”, vagy másképpen a „Kísérőlevél” volt, amelyet ALEXANDRE MILLERAND francia miniszterelnök a békekonferencia elnöki minőségében irt alá. Ez a levél tulajdonképpen az új határok bizonyos mérvű revízióját helyezte kilátásba: *„A helyszínen megejtett vizsgálat esetleg szükségessé fogja tenni, hogy egyes helyeken a szerződésben megállapított határt áthelyezzék ha a határmegállapító bizottságok ... úgy vélik, hogy a szerződés intézkedései ... valahol igazágtalanok, ... módjukban lesz erről jelentést tenni a Nemzetek Szövetsége Tanácsának. Ebben az esetben a Szövetséges és Társult Hatalmak hozzájárulnak, hogy ha az egyik érdekelt fél kéri, a Szövetségek Tanácsa felajánlhassa jó szolgálatait abból a célból, hogy az eredeti határt, ugyanazon feltételek mellett, békés úton megváltoztassa ott, ahol ennek megváltoztatását valamelyik bizottság kívánatosnak mondja”*.

A határkijelöléshez fontos okmány volt a Nagykövetek Tanácsa által kiadott nyílt utasítások sora a HMB-ok részére a kísérőlevél értelmében való eljárásra Ebben általánosság szintjén szabályozták a

HMB-ok szervezetét, jogkörét, működésének elveit, az utasítás műszaki részében pedig a határkitűző munkálatok menetét, munkamódszerét és okmányait. Később – a felmerülő akadályok megoldására – szükségessé vált egy *Pótutasítások a magyarországi határmegállapító bizottságok részére* című, 1921. június 3-án kelt utasítás kiadása is, amelynek legfontosabb rendelkezései a következők voltak: *„Elvileg a határt a helyszínen kell megvonni, úgy amint a békeszerződés megállapította. Semmi szín alatt nem szabad... a határmódosításoknak olyan természetűnek lenniük, hogy lényegében kérdésessé tegyék a szerződésben leírt vonalat”*. Azaz minden marad a régiben, az előző utasítások az érvényesek. Az utasítás szabályozza azt is, hogy mikor és milyen feltételek esetén lehet a Nagykövetek Tanácsához fordulni.

5.2. A politikai határmegállapítás (delimitáció) folyamata

5.2.1. Szervezeti keretek

A magyar kormány a miniszterelnök tehermentesítésére 1922 augusztusában létrehozta a Határmegállapító Központot. Négy határmegállapító bizottság – magyar–csehszlovák, magyar–román, magyar–szerb-horvát-szlovén (a továbbiakban: jugoszláv), valamint magyar–osztrák – alakult meg, mind a négy alá volt rendelve a Határmegállapító Központnak. A határmegállapítást érintő elvi döntéseket a Miniszterelnök fenntartotta magának; minden reggel megkapta a határmegállapítás időszerű helyzetét összefoglaló jelentést, így azonnal tudott dönteni.

A bizottságok feladata két részből állt: egyrészt a politikai határmegállapításból (delimitációból), amelynek során cél volt tárgyalások, javaslatok, ellenjavaslatok útján a bizottságoktól *„Magyarországra nézve a legkedvezőbb döntéseket kieszközölni”*, másrészt a műszaki részből, amelynek elemei voltak a határvonal terepen való kijelölése, kicövekelése, a rendszeresített határkövek felállítása (demarkáció), az Utasításokban előírt térképek és egyéb határokormányok elkészítése, valamint a demarkáció eredményeként a határ messziről láthatóvá tétele (abornement).

5.2.2. Az elmélet és a gyakorlat

Ha megnézzük, hogyan érvényesültek a HMB-ok elvei a gyakorlatban, akkor azt láthatjuk, hogy a „kísérőlevél”, amelyhez a magyar kormány oly nagy reményeket fűzött, a gyakorlatban csekély értékűnek bizonyult, és azt mindegyik HMB másképpen értelmezte. A magyar–csehszlovák bizottság elnöke csak a kapott utasításokat fogadta el, és ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar fél olyan határjavaslatot terjesszen elő, amely legalább részben elfogadja a trianoni határt. A románok jelszava a „semmit vissza nem adunk” volt, ehhez keményen tartották magukat. A magyar–jugoszláv bizottság szerb biztos kerekén kijelentette, hogy kormánya a kísérőlevelet nem ismeri el, és nem vesz részt olyan tárgyalásban, amely a trianoni vonaltól eltérő határra vonatkozna. A bizottság többi tagja is kizártnak tartotta, hogy egy-egy nagyobb községet vagy területet a magyaroknak ítéljenek. A magyar–osztrák bizottság alapelve az volt, hogy *„semmi szín alatt sem szabad a határmódosításoknak olyan természetűeknek lenniük, hogy lényegében kérdésessé tegyék a szerződés által leírt vonalat”*. A bizottság elnöke ezt úgy értelmezte, hogy jogában áll átcsatolni egy határvonal menti községet, amelyet a békeszerződésben név szerint is megemlítenek. Ezen túl a HMB-ok működésében mindinkább előtérbe került a „béke alapja” („basé du traité”) elve, miszerint azt egyik fél sem támadhatja meg különféle javaslatokkal, az ilyen természetű javaslatokat nem fogadják el tárgyalási alapul sem. Az gond csak az volt, hogy a „béke alapja” értelmezésében és megállapítása körül is részben eltérő vélemények és felfogások alakultak ki az egyes bizottságokban. A magyar–csehszlovák bizottság a trianoni vonalhoz ragaszkodott, amelytől egyes helyeken lehetett eltérni, elsősorban gazdasági okokból, de természetesen csak a csehek javára. A magyar–román bizottság kezdetben mereven ragaszkodott a békeszerződésben kijelölt és leírt határvonalhoz, nem is akart tárgyalni. Erre a magyar kormány visszahívta képviselőit a határmegállapító bizottságból. A román fél és a bizottság ezután rögzítette a „béke alapját”, amely nem volt más, mint az Arad – Nagyszalonta – Nagyvárada – Szatmárnémeti vasútvonal, ezt a bázist szerintük nem szabad áttörni. Emellett kijelentették, egyetlen települést sem adnak vissza, amelyet a békekonferencia nekik juttatott. A magyar–jugoszláv bizottság a stratégiai pontokat, nagyobb településeket, városokat, vasúti fővonalakat, vasúti csomópontokat vagy a katonai jelentőségű terepszakaszt és a hármashatárpontot tekintette a béke alapjául. A magyar–osztrák bizottság pedig úgy

vélte, hogy a „béke alapját” nem lehet holmi földrajzi momentumoktól (vasút, folyó stb.) függővé tenni, hanem csak azoktól az alapelvektől, amelyek az antantot vezették a határok megvonásában, és az osztrákok ragaszkodtak a nekik jutott területhez, ha már megkapták. A bizottságok által vallott elvekből az következett, hogy csak olyan javaslatokat fogadtak el és tettek meg tárgyalási alapnak, amelyek a „béke alapjáról” az ő felfogásuknak feleltek meg. Minden javaslatot ebből a szempontból mérlegeltek. Különösen állt ez a magyar-román bizottság működésére. A „béke alapjának” elve miatt nőtt meg a helyszíni szemlék fontossága. Ezek azt a célt szolgálták, hogy a bizottságok közvetlen tapasztalatokat szerezzenek egyes határszakaszok gazdasági helyzetéről, aminek tekintetében azonban a magyar szempontokat soha nem vették figyelembe.

A közvetlen tárgyalások – mert ezekre is sor került az érdekelt államok között – semmilyen eredményt nem hoztak. A románokkal folytatott tárgyalás teljesen meddő maradt, a magyar kormány a merev román álláspont miatt egyetlen települést sem tudott visszaszerezni. A szerbek területi követeléseit pedig VASSEL KÁROLY ezredes, a magyar küldöttség vezetője így magyarázta: *„Az antant-biztosok... nem értették meg, hogy a magyar kormány a trianoni vonalat köteles elfogadni, de más olyan vonalra saját jószántából sem vállalkozhatik, amely magyar községeket juttat át az SHS-államhoz”*.

A HMB-ok gyakorlata megmutatta, hogy a „kísérőlevél” magyaroknak kedvező kitételeit már a bizottságoknak kiadott utasítások csökkentették. Az a tény, hogy a bizottságok tevékenysége és mozgása a trianoni vonal mindkét oldalán csak egy szűk sávra terjedt ki, azt mutatta, hogy csak helyi jellegű kiigazításokra voltak felkészülve. Később olyan értelmezést adtak az utasításoknak – a „kísérőlevélről” ekkor már szó sem esett –, ami szerint a másik érdekelt hatalom ugyanúgy követelhet a még magyar területekből, mint a magyarok a „megszállt területekből”, a határkiigazítás, ha a helyi gazdasági érdekek megkövetelik, a magyar oldalra is kiterjedhet. A szűk mozgáslehetőség megfelelt a „béke alapját” illető különböző bizottsági értelmezéseknek is. Ez is azt bizonyította, hogy az antant letért a „kísérőlevél” elvi álláspontjáról és a neki kényelmesebb kisantant-felfogást tette magáévá, vagyis semmiféle kedvezményt nem adott a magyaroknak. A megszerzett területeket illetően elsősorban közlekedési, katonai és gazdasági szempontok vezérelték az utódállamokat. A bizottságok által képviselt elvek és utasítások tehát leszűkítették és korlátozták a magyar igényeket és törekvéseket. Ennek ellenére a magyar fél úgy értelmezte a trianoni vonalat, hogy lehetőleg kitolja a határt, mert ha a Népszövetség nem fogadja el a magyar javaslatokat, akkor a trianoni vonal marad a végleges határ.

5.2.3. A határmegállapító bizottságok munkamenete

A határvonalakat a kitűzés, felmérés és az anyagi teherviselés megosztása érdekében szakaszokra osztották fel: a csehszlovák határvonalat 27 szakaszra, amelyeket római számokkal jelöltek; a román határt 11, a jugoszláv határt 6, az osztrák határt 3 szakaszra osztották fel, ezeket az ábécé nagybetűivel jelölték meg. A munkát a határvonal általános tanulmányozásával kezdték. Ennek az volt a célja, hogy megállapítsák azokat a határrészeket, amelyekre nézve pontosan lehetett alkalmazni a békeszerződés rendelkezéseit, valamint azokat a határszakaszokat, amelyek vitára adtak okot. A vitás kérdések eldöntéséig – a rend fenntartása érdekében – a békeszerződés által megállapított határt fogadták el ideiglenes határral. Mindkét fél az egyes határszakaszokra javaslatokat nyújthatott be, amelyeket jegyzékváltások, (általában meddő) viták, valamint (lényegében eredménytelen) tanácskozások követtek.

Ezt követően a HMB-ok terepbejárást végzett mindkét állam területén. A határt érintő községek képviselőit meghallgatták, és a fontosabb pontokat tanulmányozták. A bizottság döntéseit a mindenkori székhelyen tartott üléseken hozta meg. A HMB-ok minden ténykedését befolyásolta az a tény, hogy egyértelműen az utódállamok általános és helyi gazdasági érdekeit tartották szem előtt, sajnos minden esetben Magyarország rovására, mivel abból a felfogásból indultak ki, hogy *„Magyarország a jelen helyzetében is életképes állam”*. Emiatt a határvonal tanulmányozása során pl. a nemzetiségi viszonyok elbírálását másodrendű kérdéssé fokozták le. Kisebbségi, lényegtelen kérdésekben helyt adtak a magyar álláspontnak, támogatták azt, de a lényeges kérdésekben a bizottság tagjai a franciák által támogatott másik fél javára döntöttek.

5.2.4. Politikai határmegállapítás a csehszlovák határszakaszon

A politikai határmegállapítás mint diplomáciai esemény rövid idő alatt, 1922 őszére lezajlott. A HMB ragaszkodott egy olyan javaslat előterjesztéséhez a magyar fél részéről, amely a trianoni határt legalább részben elfogadja. Az a szándék vezette őket, hogy a magyar fél önként fogadjon el valamit a trianoni vonalból, s ne nekik kelljen ráerőltetni. 1921. november 4-én a magyar miniszterelnöknél tartott tanácskozáson az a döntés született, hogy „*semmiféle határszakaszból kifejezetten semmi körülmények között le nem mondunk*”. A magyar kormány ezen elvi kijelentése ellenére a tárgyalások azért nem szakadtak meg, mert a határt fontosság szerint több szakaszra osztották. A magyar vezetés számára életbevágóan fontos volt a kassai és a salgótarjáni szakasz, valamint a Csallóköz. A HMB 1921. december 19-i brnói ülésén azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar küldöttség leszállított szerény ígéretei sem teljesülhetnek, mindenütt maradt a trianoni vonal. A HMB a szavazásra kerülő szakaszokat illetően soha semmilyen sorrendet nem tartott be. Kedvenc taktikája volt a tárgyalásokon a különböző határszakaszok, illetve részeinek és különböző községeknek az önkényes összekapcsolása, azért, hogy ezáltal minden további – a HMB részéről való – indoklásnak elejét vegyék, és a pártatlanság látszatát keltsék. Például Helemba község (Ipoly szakasz) és határának visszacsatolását összekapcsolták Susa község (Salgó-bánrévei szakasz) hovatartozásával, utóbbi község ugyanis a békeszerződés szerint a magyaroké lett volna, de csehszlovák megszállás alatt állt. Helemba község végül a csehszlovák államhoz került, a HMB szerint ugyanis semmilyen érv nem teszi indokoltá a békeszerződés szerinti hovatartozás megváltoztatását, így a magyar fél nem kapta vissza Helembát, ellenben Susánál a határvonal a község északi határán lett megállapítva, és a csehszlovák fél kérését az átcsatolásra elutasították.

Az 1922. január 13 -i ülésén minden indoklás nélkül és a megígért helyszíni szemle teljes mellőzésével – a magyar biztos tiltakozása ellenére – a Duna szakaszon is a trianoni vonalat, azaz a Duna főmedrét állapította meg a HMB végleges határu. Itt is az volt a legfontosabb és egyetlen érv, hogy a Dunának, mint határnak a megváltoztatása a „béke alapjába” ütközne. Ekkorra már tisztázódott, hogy mit ért a HMB a „béke alapelvei” alatt: a Dunát, az Ipoly folyót és a Kassa – Csap – Királyháza vasútvonalakat. A Sátoraljaújhely – Csap közötti szakaszon egyedüli eredmény az volt, hogy Sátoraljaújhely városának cseh területen lévő vízművét visszacsatolták. A vasútállomás cseh kézen maradt, mert kellett a vasúti összeköttetés Kárpátaljával. A HMB munkájának eredménye mindössze 10 014 hold (57,6 km²) visszaszerzett terület volt, azonban 76 község területét kettészelték, 290 egyéni birtokosnak pedig szétvágták a birtokát.

5.2.5. Politikai határmegállapítás a román határszakaszon

A déli hármas határpontot a magyar–román és a magyar–jugoszláv HMB-k 1922. június 12-én a terepen tartott helyszíni együttes ülésén tűzték ki. Hosszú vita után a hármashatárt 1 km-rel eltolták, ezáltal a határpont legalább egy község határra került. Innentől az *A szakaszon*, a Kiszombor – Makó – Apátfalva – Nagylaki kendergyár vonalon a HMB Porgány községet először Magyarországnak ítélte. A román tiltakozás után az uradalom fele, 2800 hold (16,1 km²) került vissza Magyarországhoz, amellyel Kiszombort kárpótolták elszakított földjeiért, Románia viszont megtartotta Porgányt és a birtok másik felét a kendergyárral. Nagylakig a Maros folyása lett a határ. Itt a bizottság indokolás nélkül hagyta meg a demarkációs vonalat határnak. A *B szakaszon* (Nagylak – Mezőhegyes – Battonya) a HMB elfogadta a nagylaki kendergyár és az Élővíz-csatorna torkolatának visszacsatolását. A *C szakaszon* (Battonya – Kevermes) csupán lényegtelen változások történtek. A *D szakaszon* (Lökösháza – Elek – Gyula – Gyulavári) a HMB először Magyarország javára döntött, majd ezt visszavonva a demarkációs vonalat jelölte ki határvonalnak. Az *E szakaszon* (Ant – Kötegyán – Méhkerék – Mezőgyán – Geszt) a HMB meghagyta a demarkációs vonalat, amely észak felé ék alakban mélyen behatol Kötegyán és Méhkerék határába, hogy a Kötegyáni vasúti elágazás Romániáé legyen. 4000 holdat (23 km²) Nagyszalonta határából a HMB Magyarországnak ítélte. Az *F szakaszon* (Geszt – Nagykörös – Nagyharsány – Biharkeresztes) a határt a HMB a tárgyalások befejezése előtt már megállapította, és még a helyszíni kiszállások előtt kinyilatkoztatta, hogy e szakaszon (valamint a később munka alá került D, E, G, H szakaszokon) a trianoni vonal „*a gazdasági és néprajzi követelményeknek teljesen megfelel*”, azt nem fogja megváltoztatni. A *G szakaszon* (Biharkeresztes – Nagyléta – Bihardiószeg) a HMB Magyarország javára vágta le a nagyváradi káptalan birtokát képező, Nagyzomlin nevű 1800 holdas (10,4 km²-es) kiugrót, ám határkiegyenesítés címén elvett a magyar területből kb. 5000 holdat (28,8 km²-t). A *H szakaszon* (Bagamér – Szentgyörgyábrány – Penészlek – Piskolt) az Érmihályfalva–Nagyvárad

vasútvonal mellett Bagamér határában húzódó román biztonsági sávot 1500 m-re szélesítették ki. A *K szakaszon* (Penészlek – Szaniszló – Vállaj) a demarkációs vonalhoz képest összesen kb. 5300 hold (30,5 km²) került vissza Magyarországhoz. Az *L szakaszon* (Ecsedi-láp – Csenger – Nagypeleske) a határvonal minden magyar erőfeszítés ellenére kettévágta az Ecsedi-lápot, a HMB meghagyta a demarkációs vonalat. Az *M szakaszt* (Zaja – Magosliget) a HMB 1922. április 4-ig nem tárgyalta le, mert az összekapcsolódott az északkeleti hármashatárral. A román és a csehszlovák kormány az 1921. május 4-i prágai határegyezményben a csehszlovák–román határt – a nehéz közlekedési viszonyokra hivatkozva – a Túr és a Hódos-patak összefolyásához tette át, így a közös határpont 10 km-re délre toldott el. Románia ezzel 115 km² terület nyert.

Összességében a HMB munkájának eredményeként a magyar–román határvonal mentén 16 947 kataszteri hold (97,5 km²) került vissza Magyarországhoz, de a vonal 50 község területét kettészelte, 597 birtokosnak pedig szétvágta a földjét.

5.2.6. Politikai határmegállapítás a jugoszláv határszakaszon

A politikai határrendezés 1922. május végére befejeződött. A magyarországi HMB-ok közül ez működött a legrövidebb ideig, nyolc hónapig. Minden határszakaszra csak egy javaslatot nyújthattak be, amelyet a bizottság továbbíthatott Párizsba, és ha ezt a javaslatot a bizottság elvetette, akkor arra a határszakaszra más javaslatot nem lehetett benyújtani.

A magyar fél taktikája az volt, hogy a magyar követeléseket szakaszonként adagolta, és az egész határra vonatkozólag soha nem nyilatkozott idő előtt. A szerb képviselő mindig megvárta a magyar fél követeléseit, és ennek függvényében terjesztette elő a szerb követeléseket, hogy így ellensúlyozza a magyar javaslatokat.

A *B* és a *C szakaszon*, azaz a Dráva–Mura menti határon a magyar kormány Horvátországra való tekintettel nagyobb területi követeléseket nem támasztott. Ezeken a szakaszokon a bizottság hozta meg a végleges döntést. A többi határszakasz felett a bizottság határszakaszonként döntött, aszerint, hogy a magyar, vagy a szerb területi követeléseket fogadta-e el. 1921 november-decemberében a *B* és a *C határszakaszokat* jelölték ki. Előbbi a Lendva és a Mura összefolyásától a Mura, majd a Dráva mentén a barcsi vasúti hídig 170 kilométernyi hosszan húzódott. Tovább a *B* és a *C szakaszokon* a szerbek kiürítettek 1000 hold (5,8 km²) területet, a magyarok területi nyeresége 300 hold (1,7 km²) lett. A Dráva jobb partján lévő magyar területrészek jugoszláv fennhatóság alá kerültek. Ezt követően a határkijelölő munkálatok 1922. februárig szüneteltek, de a tárgyalások folytatódtak, azokon zajlott a különböző területi igények és követelések ismertetése. A szerbek több javaslatot is tettek a magyar kormánynak, hogy bizonyos területeket „közvetlen megegyezés útján” engedjenek át. Például kérték Sárók, Katymár, Felsőcsikéria és Kelebia községeket, cserébe Horgos község egy részét és Bácsmadaras megszállt részét ürítették volna ki. A szerbek kijelentették, hogy elvből nem engedhetnek át magyar területet. Ezért a magyar biztos gyorsan elfogadtatta a bizottsággal a trianoni határvonalat. 1922. február–áprilisában a *D* és az *E szakaszok* munkái zajlottak. A bizottság döntése szerint ezen a szakaszon a szerbek 6300 holdat (36,3 km²-t) adtak át, míg a magyarok 1700 holdnyi (9,8 km²-es) területet ürítettek ki. Az *E szakasz* mentén a Dunától Szabadka területéig húzódó 135 kilométeres határvonalért a küzdelem heves volt. A magyar félnek Szabadkánál 1600 holdat (9,2 km²-t), míg a szerbeknek ott 200, Szegednél 800, Torontálban 2600 holdat (1,2; 4,6; 15,0 km²-t) kellett kiüríteni (összesen 10 800 hold). A területi nyereség Magyarország javára 9200 hold (53 km²) volt.

Összességében a HMB működésének eredményeként a magyar–jugoszláv határon 34 000 hold (195,7 km²) területet ürített ki a szerb hadsereg 1922. május végéig, az új határok azonban 70 község területét kettévágták és 100 egyéni birtokosnak szétvágták a birtokát.

5.2.7. Politikai határmegállapítás az osztrák határszakaszon

A bizottság a helyszíni szemlék megtartása és a két bizottság nagyszámú beadványainak áttanulmányozása után az 1922. március 28-án tartott ülésén döntött a javaslatokról. A szavazás alá bocsátott vonalat a nem érdekelt hatalmak biztosai állapították meg, és a döntések nem követték sem a magyar, sem az osztrák javaslatokat. A magyar biztos szakaszonként 1-1, tehát összesen 3 javaslatot nyújtott be a bizottsághoz, amelyekben az Ausztriának ítélt 342 község közül 96 községet kért visszacsatolni, 79 823 főnyi lakossággal, szemben az Ausztriának ítélt terület 344 260 fős

összalakosságával. A bizottság a három javaslatot elfogadta. A Népszövetség Tanácsa az első javaslatot elvetette, a második és harmadik javaslaton pedig módosításokat hajtott végre. A magyar megbízott tudomásul vette, hiszen amikor a magyar kormány a döntést kérte, eleve alávetette magát annak határozatának.

A magyar–osztrák határon 1923. jan. 10-én vették át azt a nyolc Vas vármegyei községet (Kisnarda, Nagynarda, Alsócsatár, Felsőcsatár, Németkeresztes, Magyarkeresztes, Pornóapáti és Horvátlövő), amelyek Népszövetség Tanácsának 1922. szeptember 19-én hozott döntése alapján visszakerültek Magyarországhoz, majd fél évvel később csatolták vissza a Rendek és Rótfalva községek helyett Magyarországhoz visszakerült Olmód és Szentpéterfa községeket.

A Nagykövek Tanácsa által 1922. febr. 8-án kiadott pótutasítások alapján a HMB további jogi jegyzőkönyvekkel igyekezett legalább némileg enyhíteni azokat a visszasságokat, amelyeket a határvonalnak a határ menti gazdasági érdekek figyelmen kívül hagyásával történt igazságtalan megállapítása okozott.

A magyar–osztrák HMB. működéséről elmondhatjuk, hogy a határmegállapítás folyamán visszakerült 21 563 hold 800 négyszögöl (124,1 km²) terület és 5854 fő népesség, ehhez a határmegállapítás címén még többletként 19 756 hold (113,7 km²) és 5383 fő jött hozzá, a soproni népszavazáskor pedig 44 628 hold (256,8 km²) és 50 020 fő került vissza Magyarországhoz. Összesen ~~64 383 hold~~ 85 947 hold (494,6 km²) terület és 55 403 fő visszakerülése volt a politikai határmegállapítás eredménye, 22 községnek azonban a területét kettévágták

5.3. A műszaki határmegállapítás (demarkáció) folyamata

A határok pontos kitűzésére minden HMB műszaki végrehajtási utasítást dolgozott ki. Ezek az 1904-es magyar kataszteri felmérési utasításnak a határ megállapítására vonatkozó rendelkezésein alapultak.

A magyar–csehszlovák határvonal műszaki munkálatai során a bizottság a teljes, 805 km hosszú határvonalat 19 úgynevezett munkaszakaszra osztotta fel. Az egyes szakaszok hossza 30-50 kilométer között váltakozott, mindegyiken egy-egy magyar és cseh mérnök közösen végezte a munkáját.

A magyar–jugoszláv határon felosztották egymás között a határvonal műszaki munkálatait. Magyar érdekeltségű lett az A, a C és az E jelű határszakasz, jugoszláv érdekeltségű a B, a D és az F jelű. Az érdekeltség itt egyrészt az anyagi teherviselést – a geodéziai munkálatok anyagköltségeit, a határokmányok elkészítését, sokszorosítását stb. – jelentette, másrészt azt, hogy melyik ország mérnöke végzi és ellenőrzi a földmérési és kitűzési munkálatokat.

A magyar–osztrák határon a helyszíni költségek megosztása céljából és a munkafolyamat célszerűbbé tétele érdekében mind a három határszakaszt 6 alszakaszra osztották, amelyeken felváltva dolgoztak a magyar és az osztrák felmérési osztályok. Az egész határvonal egyik felét a magyar, a másikat az osztrák műszaki személynzet mérte fel.

A politikai határmegállapítás után a HMB-ok kijelölték az egyes szakaszokon a határvonalat és arról részletes leírást adtak a bizottságok műszaki csoportjának. E leírás kézhezvétele után az első feladatuk a már megszavazott határvonalrészeknek fakarókkal való megjelölése volt. A kijelölésnek szigorúan a kiadott utasításoknak megfelelően kellett történnie. A kijelölés után a bizottság tagjai bejárták a határszakaszt és megvizsgálták az ideiglenes kitűzést, hogy az valóban megfelel-e a megállapított határvonalnak, továbbá a kiadott műszaki utasításoknak. A megbízottak a vizsgálat lefolyásáról, a vizsgálat során felmerült észrevételekről, az esetleges javításokról, egyes felmerülő kérdésekről jegyzőkönyvet vettek fel, és azt beterjesztették a bizottsághoz. A határvonal kijelölése a legtöbb szakaszon csak lassan és részletekben történt meg, ahogy azt a HMB megszavazta.

Mindemellett egyes kisebb részek kivételével 1922 végére megtörtént a határvonal kijelölése. Ennek felülvizsgálata után megkezdődhetett a határvonal állandósítása határjelekkel, ami az egyes határpontok jelentősége szerint különböző határjelekkel történt. A legváltozatosabb határjelekkel a csehszlovák határon találkozhattunk, ezek a következők voltak: hármás határoszlop, szakaszhatárkő, főhatárkő, mellékhatárkő, közbeiktatott határkő, faoszlop, határdomb, határfá.

A román határon a jóváhagyás után a határkarók helyére vasbeton határköveket helyeztek el, úgy, hogy minden 300-500 méterre egy-egy főhatárkövet helyeztek le, s a közöttük húzódó határrész kisebb töréseit úgynevezett mellékhatárkövekkel állandósították. A munkálatok alatt egy külön beton-állandósító osztály működött, mert szükségessé vált, hogy cement alépítménnyel lássák el az Ecsedi-láp területén levő határköveket. 106 fő- és 172 mellékkövet láttak el alépítménnyel. A mocsaras

határrészekén határkövek helyett táblával ellátott fapilótákat helyeztek le. A magyar–román HMB Romániában vásárolta meg a pilóták lehelyezéséhez szükséges faanyagot, 200 nagy és 20 kis tölgyfaoszlopot, mivel ott a faanyag 50%-kal olcsóbb volt. A mezőtelegdi impregnáló telepen kreozottal telítették az oszlopokat, hogy tartósabbak legyenek. A pilóták beverését egy román utászkülönítmény végezte el.

Az osztrákok a határvonal minden törését kövekkel akarták állandósítani. Ez azt jelentette volna, hogy sok helyen egymástól néhány méterre kellett volna a köveket felállítani. A műszaki utasítás 200 méter távolságot írt elő. A magyar fél a 100 méteres távolságot javasolta, ami 50%-os kőtöbbletet jelentett. A főköveket egy kilométeres távolságra állították fel, száz méterenként pedig közönséges határköveket helyeztek le, amelyeket folyamatosan számoztak. A határkövek esetében a magyar fél a műkövet javasolta, ezt az osztrákok előbb elfogadták, később olcsósága miatt tiltakoztak ellene. A magyar kormány azonban a már kiírt pályázat eredményeképpen megrendelte a műköveket. A vita kompromisszummal zárult: azokon a határszakaszokon, ahol a magyarok dolgoztak, műköveket, az osztrákoknak kiutalt szakaszokon termésköveket használtak.

A jugoszláv határszakaszon az ideiglenes határt jelölő karókat, később a határköveket 300-400 méterenként kellett elhelyezni. A határkövek közötti töréseket (hajlatokat) határdombbal jelölték.

A csehszlovák határszakaszon a határvonal kijelölése és határkövekkel való megjelölése után a helyi hatóságok által a két állam között ideiglenesen megállapított, úgynevezett „demarkációs vonalat” a már akkor kikövezett vonalra áttették, a salgótarjáni és a nagypaládi szakaszok kivételével az egész határvonalon egyszerre, 1923. szeptember 10-11-én. Ezt követően történt meg az előírt okmányok (határtérképek, határleírások, geodéziai bemérések jegyzőkönyvei stb.) elkészítése, aláírása.

Így alakult ki Magyarország trianoni határa, amely történelmi mércével mérve fiatalnak tekinthető. A békeszerződés értelmében kijelölt határhossz (részleteiben l. 1.6.2. táblázat) összesen 2266,297 km (± 1009 m) lett. Ez az idők folyamán helyenként kisebb mértékben még módosult, de alapjában véve a bécsi döntésekig változatlan maradt.

Határszakasz	km	%
Csehszlovákia	828,627	36,5
Ausztria	375,517	16,5
Jugoszlávia	630,622	28,0
Románia	431,531	19,0
Összesen:	2 266,297	100,0

1.6.2. táblázat. Magyarország határainak főbb adatai a trianoni határok kijelölését követően

TÁJ, ORSZÁG, ÁLLAM: TÖRTÉNETILEG VÁLTOZÓ FOGALMI ÉS TERÜLETI KÉRDÉSEK A MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNYBAN A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉSIG

Hajdú Zoltán

Bevezetés

A címben szereplő fogalmak, kategóriák nem kizárólag a földrajztudomány sajátjai, köznapi használatban és más tudományok körében is megjelentek. Mindegyik történetileg többször módosult, esetleg újraértelmeződött. A magyar földrajztudományban többször programmá vált „földrajzi fogalmaink szigorítása, pontosítása”. A tudományos kutatások és az oktatás területén (azon belül sajátos módon a középiskolai oktatásban is) lényegében a 19. század utolsó harmadától – a modern magyar földrajztudomány megszületésétől – kezdve folyamatos a fogalmak és a fogalmi rendszer pontosítása. Az I. világháború utáni nagy átalakulás után megszülető első „kis földrajzi lexikon” (.....) fogalmi értelmezései között – az országot leszámítva (!) – megtaláljuk a címben szereplő kategóriák rövid meghatározását.

A későbbekben több földrajzi lexikon született, illetve a kisebb-nagyobb terjedelmű közismereti lexikonok földrajzi fogalmait általában szakképzett geográfusok írták. Ha szisztematikusan végig követjük a földrajzi fogalomrendszer változásait ebben a körben, akkor meggyőződhetünk arról, hogy a legtöbb esetben a fogalmak folyamatos pontosítása következett be, de szinte egyik sem vált véglegesen lezárttá.

Történeti földrajzi kézikönyvünk egyik fejezetének szerzőjeként – több évtizedes kutatómunka ellenére – nem arra törekszem, hogy mindenki számára elfogadható meghatározásokat adjak az érintett fogalmakról, hanem arra, hogy bemutassam, milyen kapcsolódási pontjaik jelentek meg a modern magyar földrajztudományban, s ezek milyen problémákat jelentettek, s jelenthetnek napjainkban is.

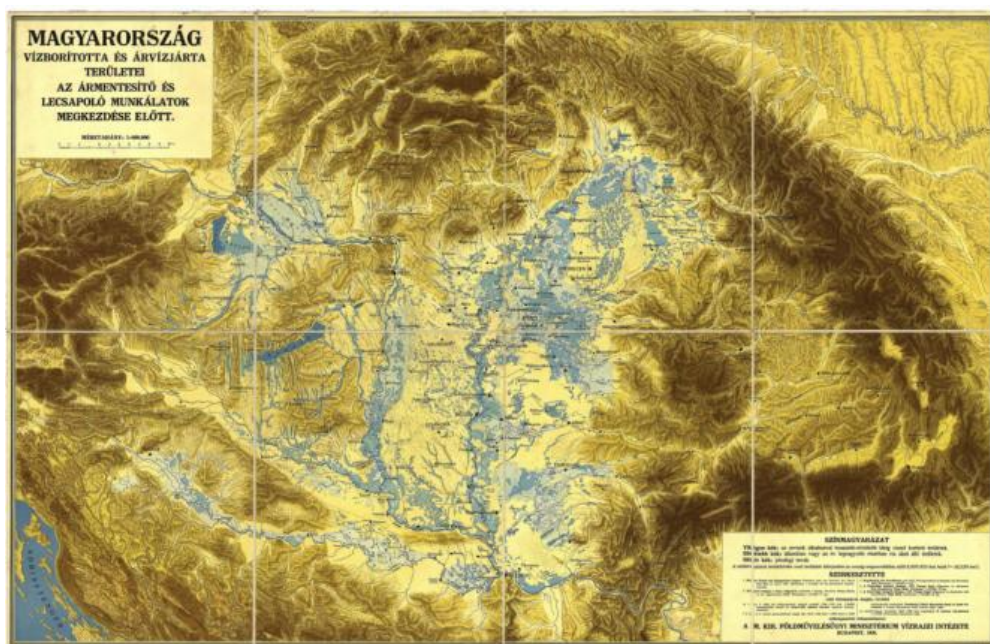
Az elemzés időhorizontja 1920-ig terjed. Az összeomlás és a trianoni békeszerződés előkészítése, kritikája említés szintjén még része az elemzésnek (megjegyzendő, hogy a 2020 körüli időszakban könyvtárnyi anyag jelent meg Trianon kapcsán), de az 1920 utáni időszak már kívül esik a vizsgálati körünkön. A békeszerződés átfogó és földrajzi revíziójának kérdésköre minden tekintetben új feltételek között vetődött fel a két világháború közötti időszakban.

1. A tájról

Bár „táj” szavunk eredete a magyar nyelv történeti, etimológiai szótárai szerint vitatott, minden bizonnyal legmélyebb nyelvi gyökereinkhez nyúlik vissza. Ez azt jelenti, hogy a honfoglalás előtt és után is már valamilyen szinten és körben köznapi használatban lehetett és egyfajta területi jelleget, sajátosságot, viszonyulást fejezett ki.

A honfoglalással a magyarság új földrajzi környezetbe került. Az Alpok, a Kárpátok, a Dinári-hegység nagytérsgéi tekintetben körbezárt – földrajzi fogalmaink szerint – egy medencét, amely egy objektíve létező földrajzi képződmény (természeti, természetes táj stb.). Időben változóan sok különféle néven illették (Pannon-, Kárpát-, Magyar-, Közép-Duna-medence stb.) a különböző korszakokban, és speciális tartalmi meghatározottságok alapján időben változóan többféle egységre (vidékekre, tájakra, természeti régiókra stb.) osztották (HAJDÚ Z. 1995, KOC SIS K. 2007).

A szabályozási és lecsapolási munkálatok elvégzése előtt a medencefenék meghatározó sajátossága volt a vízzel borított, az árvízjárta és a száraz területek térségi (nagy, közepes, kis) és részben lokális elkülönülése. Megoszlásukat, elhelyezkedésüket tekintve legrészletesebbnek és egyben átfogónak a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete által szerkesztett térkép (utólagos) ábrázolása tekinthető (1. ábra). Érdekes, hogy a falitérkép két különböző címmel jelent meg, az egyikben a Kárpát-medence, a másikban Magyarország nevével, a korszak abbóli – téves – felfogásából kiindulva, hogy a két fogalom azonos területet jelent.

1. ábra. Magyarország vízborította és árvízjárta területei (Földművelésügyi Minisztérium, 1938)

A medencefenék „mocsárvilág” jellege az ármentesítés befejezéséig, a 19. század utolsó harmadáig alapvetően befolyásolta az országon belüli települési, gazdálkodási, közlekedési viszonyokat. A vízrajzi adottságok és feltételek jelentősen változtak a különböző időszakokban (pl. az ún. kis jégkorszak idején), és évszakonként is. A nehéz és bizonytalan közlekedési lehetőségekről nagyon sok forrás megemlékezett az évszázadok alatt, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a nagytérégi sószállítási kapcsolatok (Erdélyből az ország belső területei felé) évszázadokon keresztül működtek, a magyar hatalmi és katonai elit mozgásai elé sem emelt gátat a közlekedési nehézség, sőt a kívülről betörő idegen hadseregek (tatárok, törökök stb.) is megtalálták a tömeges vonulások lehetőségeit. Az egyes településeken – például Debrecenen – belül kialakult, „interregionális” forgalmat lebonyolító szekerezők társadalma is jól ismerte az évszakonként változó közlekedési feltételeket, s nagy távolságok megtételére volt rendszerszerűen szakosodva.

A magyar mondavilág, különösen a fehér ló mondája szerint a honfoglaló magyarság tisztában volt a térség számára legfontosabb „természeti erőforrásaival” (ivóvíz, föld, fű), melyek az életmódjához (állattenyésztés, földművelés) mintegy optimumot kínáltak. Ezek a tényezők nemcsak egy nomád társadalom „erőforrás-optimumát” jelentették, hanem a földművelés számára is szükséges feltételeket képezték.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a mindenkori magyar politikai elit tisztában volt-e az ország közepének eme meghatározó vonásával, akkor a válaszuk egyértelműen igen. A formálódó magyar földrajzi gondolkodás (ANONYMUS, OLÁH MIKLÓS stb.) folyamatosan számon tartotta az ország vízrajzi alapmeghatározottságát, a négy nagy folyó és a mocsárvilág egyfajta „rendező szerepét”.

A táj kérdésköre önálló fejezete a magyar tudományos és földrajzi gondolkodásnak, és az Arcanum Digitális Tudománytár révén lehetőségünk van arra, hogy a Földrajzi Közlemények 1873–1920 közötti évfolyamaiban keresést végezzünk, vizsgálva pl. az első említést, az egyes tájak kérdéskörének első megjelenését, majd fejlődését stb. A „táj” és a „magyar állam” fogalmai közötti viszony megítélése többféle megfogalmazásban jelent meg a magyar politikai és földrajztudományi gondolkodásban. 1918-ig elsősorban elméleti-tudományos vonatkozásokban vetődött fel a kérdés, bár volt egyfajta osztrákellenessége. 1918–1920 között a történelmi Magyarország területi integritása megvédésének egyik meghatározó tudományos, illetve politikai kategóriájává vált a „tájállam” fogalma (HAJDÚ Z. 1995, 1996). A táj kérdésköre elméleti tekintetben is megjelent a magyar földrajztudományban, különösen TELEKI PÁL munkásságában (HAJDÚ Z. 2001), de évszázadokon keresztül a meghatározó vonulat az ország, a birodalom természeti sajátosságainak megismerése volt. Az ismétlődések elkerülése végett a továbbiakban az országgal kapcsolatban érintem a folyamatokat.

A földrajztudomány és a földrajz tantárgy középiskolai oktatásának kérdésköre természetes módon összekapcsolódott a dualizmus időszakában (is). A LAKATOS B. – NÉMETH J. által az „utolsó

békeévben” (1913) készült, majd 1923-ban ismét kiadott tankönyvben a szerzők némileg magyarázkodva fogalmaztak a szaktanárok számára: „A középiskolai földrajzoktatás reformja állandóan napirenden van. Módszerének, tárgykörének vitás kérdéseit szakférfiaink nagy buzgalommal igyekeznek tisztázni, de határozott, egységes felfogás mindezekig nem tudott kialakulni” (p. 3.).

A kiinduló pont az, hogy „A magyar Birodalomnak jó természetes határai vannak, azért Földünk egyik legszebben kikerekített országa”. Ebben a megközelítésben, tehát a birodalom az ország, ami több kérdést is felvetett a fogalmak tekintetében. A tankönyv szerint „Hazánk természetes tájai tehát sík-, domb- és hegyvidékek. Összesen 7 tájat különböztetünk meg, u. m. 1. Nagy-Alföld. 2. Kis-Alföld. 3. Dunántúli-Dombvidék. 4. Drávántúli-Dombvidék és Karszt. (Horvát-Szlavonország). 5. Északnyugati-Felvidék. 6. Északkeleti-Kárpátok. 7. Délkeleti-Felvidék (p. 19.) Az egyes tájakat nem ábrázolták külön térképen, szövegesen írták le határaikat. Egyszerre nyújtottak természet- és társadalomföldrajzi ismertetést. A felsorolásban ugyan nem szerepel hazánk természetes tájai között Dalmácia és Bosznia-Hercegovina, az előszóban azonban utaltak arra, hogy „a közfelfogásnak, a földrajzi és történeti követelményeknek tettünk eleget Dalmácia és Bosznia-Hercegovina tárgyalásával”, így a részletes tárgyaláskor Dalmácia a 8., Bosznia-Hercegovina a 9. része lett a Magyar Birodalom területi struktúrájának.

2. Az országról és táji kapcsolatairól

2.1. A honfoglalás kora és a középkor

A hosszú távú térségi folyamatok meghatározó eleme az volt, hogy különböző csoportok, törzsek, népek alakítottak ki a medence egy-egy részén szállás-, uralmi és hatalmi területet. Az egész medencére kiterjedő képződmény csak kivételes jelleggel jött létre, a medence vagy felaprózódott több uralmi terület között, vagy teljes egészében beintegrálódott egy hatalmas birodalomba. A történeti-területi reálfolyamatok egyértelműen azt mutatják, hogy nem a földrajzi egység határozta meg abszolút módon a politikai-uralmi terek alakulását, hanem a térdinamikai és társadalomformáló erők szerepe volt a meghatározó. A nagytérség államformálódási folyamatai és határváltozásainak történeti földrajzi kutatási eredményei azt hitelesítették, hogy a medencére támaszkodó államterület volt időben a legtartósabb (HALÁSZ A. 1936, FODOR F. 1942, BARÁTH T. 1943, RÓNAI A. 1945).

A honfoglalástól kezdve a magyar politikai és katonai elit egyfajta áttekintéssel bírt a medence egészéről. A terület törzsi szállásterületekre való felosztása – HÓMAN BÁLINT 1912. évi hipotetikus rekonstrukciója szerint – tudatos és térracionális berendezkedésre utal. (HÓMAN B. javított rekonstrukciós térképe a saját szerkesztésében ismét megjelent in BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. 1921. p. 67.) Ezt követően több új elképzelés is született, de a szórványos hiteles adatok miatt teljes és végleges eredményre nem lehet jutni.

Az „ország” fogalma feltehetően a törzsi szállásterületek birtoklásához kötődött (GYÖRFFY GY. 1977), de jelentése a kereszténység felvétele után – mint azt az Ómagyar Mária-siralom szövegkörnyezete mutatja – vallási tartalmat is hordozott. Itt kell megjegyeznünk, a korai magyar történeti fejlődés pontos megértésének egyik lényegi problémája, hogy az akkori „írástudók” Bajorországból, Itáliából érkező papok voltak, az ottani latin nyelvű kategóriákkal írták le a magyar viszonyokat, amelyeket feltehetően nem ismertek pontosan, ezért értelmezési és fordítási problémák jelentkeznek még a Magyar Törvénytárban is.

ANONYMUS munkásságát nem csak történeti, de földrajzi tartalma szerint is elemezte a magyar tudomány. Egy dolgot tárgyyszerűen lehet állítani: azt, hogy az 1200 körüli években a magyar udvari elit – hiszen a szerző Béla király (feltehetően III. Béla) jegyzője volt – jól ismerte az ország területét. Anonymus földrajzi névanyaga gazdag, megfogalmazásai többségükben pontosak, maga is jól ismerhette az ország nagy részét.

A formálódó (latin, német, magyar nyelvű) magyarországi „földrajztudomány” a 16. századtól kezdve elsődlegesen a politikai keretekhez igazodott, az ország vált a földrajzi elemzés legfontosabb keretévé. A belső struktúrákat illetően a közigazgatási egységek szerinti feldolgozás uralkodott, de OLÁH MIKLÓS – aki valamilyen formában feltehetően ismerte Lázár deák térképét – 1536-ban, a mohácsi tragikus vereséget követően Brüsszelben írt latin nyelvű történeti, földrajzi, nemzetpolitikai, nemzetstratégiai művében már tudatosan, a négy nagy folyóhoz igazodva tagolta négy részre az ország területét. Művében az ország megroppanásakor a nagy, gazdag, erős Magyarország képét fogalmazta

meg, visszatekintő jelleggel, de előrelátó politikai céllal, és területi terminológiájában nem a „táj”, hanem a „vidék” jelent meg.

A három, majd rövid időre négy részre szakadt ország történelmi időszakában a magyar politikai elit és a formálódó magyar tudomány fenntartotta a virtuális ország-egység gondolatát, sőt lehetőségei szerint kísérleteket is tett az ország valóságos egységének a helyreállítására is. (A „hódoltsági terület” fogalom ebben az értelmezésben azt fejezte ki, hogy a magyar területek nem végleges részei a Török Birodalomnak, csak ideiglenesen „hódoltak be”.) A széttagolt országban leginkább Erdélyben erősödött fel fokozatosan az „önálló fejedelemség” földrajzi és kartográfiai megismerésének igénye és folyamata.

2.2. A törökök kiűzésétől a kiegyezésig

A BÉL MÁTYÁS (1684–1749) és tanítványa, TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS (1700–1762) által megalapozott sajátos, latin nyelvű magyar történelmi földrajzi iskola (BÉL M. 1735, 1792a 1792b, TOMKA-SZÁSZKY J. 1777) kitüntetett szerepet tulajdonított az államnak, illetve az államterület tértörténelmi elemzésének. Szemléletükben a közjogi kapcsolatok jelentek meg irányadóként a területi kérdések kutatása és a területi struktúrák megfogalmazása során.

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (amelyet a szerző németül is megjelentetett, német térszemléletben és nevezéktannal, Bécsből nézve az országot) SZALLER GYÖRGY (1796) lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti és nevezéktani alapjainak (Pozsonyból és Pestről szemlélve az országot) jelentős részét, pl. hogy:

- Magyarország Európa legszebb, egyik leggazdagabb, legkedvesebb országa;
- Magyarország egy természeti javakban rendkívül gazdag ország;
- Magyarország határai a Kárpátokban természetesen, ezért stabilak;
- a korabeli Magyarországnál történetileg volt egy nagyobb Magyarország (Nagy Magyar Ország), amely még szebb, gazdagabb stb. volt.

Magyarország földrajzi elemzése során a természeti tényezők tekintetében megjelennek nála a folyóközölközök, mint természetes földrajzi egységek, de munkájában az ország egészének részletes feldolgozása a közigazgatási egységek keretei között történt. A munka mellékletét képező „mappa” a legtöbb területen jól követhető képet ad a megyei területi beosztásról.

A reformkor meghatározó statisztikus, geográfus, jogász-közjogi kutatója, FÉNYES ELEK (1847) fogalmazta meg a legátfogóbban Magyarország fogalmi és területi problematikájának összefüggéseit: *„Hogy az ország kormányzását megérthessük szükséges előbb ennek különböző felosztásaival megismerkedjünk. Magyarország 4 féle értelemben vették. u.m. legszorosabb, szoros, tágas és legtágasabb értelemben. Legszerosabb értelemben csak az anyaországot értjük, szoros értelemben már a hozzákapcsolt tartományok, – névszerint Horvát, és Tótország – is ide sorozhatók, mellyek szintén szinte magyar törvények által igazgatotnak, tágas értelemben Erdélyországgal együtt vették, mert bár ennek külön politicai igazgatása és országgyűlése van, de a magyar koronának egyik elszakíthatatlan gyöngye, s alapszerkezetében hasonló az anyaországhoz, végre legtágasabb értelemben mindazon tartományok értetnek, mellyek hajdan a magyar koronához tartoztak. ... Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat a következő országok képezik: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh és Moldvaországok”* (II. p. 3.)

A reformkori modernizáció megindulása (vasútépítések, Al-Duna-szabályozás, Tisza-szabályozás, Lánchíd stb.), majd felgyorsulása a történelmi-területi kérdéseket és a napi érdekeket egyszerre vetette fel, illetve jelenítette meg. Korántsem véletlen, hogy SZÉCHENYI ISTVÁN Hitel című művében önálló gondolati elemként jelent meg az „ország geographiai helyzete”. A vasútvonalak és a csatornák tervezésekor természetföldrajzi, megyei területi és egyéni érdekek sora vetődött fel.

A modern magyar földrajztudomány megteremtésének tudatos, az MTA által jóváhagyott intézményesülési folyamatában (ugyanis a mű megírására az Akadémia adott megbízást) meghatározó kiinduló pontot jelentett a „Magyar Birodalom” (a szerző eredetileg kis kezdőbetűvel írta az akkori helyesírásnak megfelelően) természeti, s nem is csak természetföldrajzi viszonyainak leírása (HUNFALVY J. 1863). A „Magyar Birodalom” megnevezés a jogi végzettségű szerző részéről egyértelműen osztrákellenességet fejezett ki, nevezetesen hogy Magyarország nem egyszerűen „ország”, valójában birodalom, így paritásos viszonyban van az „Osztrák Birodalommal”.

HUNFALVY számára még kérdéses volt, hogy valójában milyen nagyságú területet ölel fel a „Magyar Birodalom”, mi tartozik hozzá. Elsősorban az orográfiai viszonyok elemzése révén jutott arra a következtetésre, hogy „A magyar birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejezett jellemmel bíró, földirati egység; határai tehát, kevés kivétellel természeteseek, azaz hegygerinczek és folyók által jelölve” (p. 112.) Mint írja, a D-i határok természeti tekintetben a legproblematisabbak, mivel „Dél felé sem Horvát-, sem Dalmátországi határai nincsenek a természet által kijelölve...” (p. 113.).

2.3. A kiegyezéstől Trianonig

A HUNFALVY által még a kiegyezés előtt megteremtett „Magyar Birodalom” gondolata tovább élt a kiegyezés után is. BALLAGI K. – KIRÁLY P. (1878) kiemelt figyelmet fordítottak a birodalom közjogi viszonyainak a bemutatására, mert úgy ítélték meg, hogy annak ismerete nélkül „a magyar birodalom részei közötti összefüggést eléggé érteni nem lehet” (p. 2.) Részletesen értelmezték a kiegyezés utáni „magyar birodalom belüli” közjogi és területi viszonyokat, az Osztrák Császársághoz fűződő kötelezettségeket. A kiegyezés után végrehajtott közigazgatási reform kiemelkedő jelentőségű volt megítélésük szerint (ezért került be az erről határozó törvény a monográfia címébe), mert az új területi beosztás egyfajta keretet adott az ország területi sajátosságainak földrajzi feldolgozásához, az új folyamatok kibontakozásának megértéséhez.

A hegyrendszerek „rövid rajzolata után” áttértek az Alföldre. Kiinduló pontjuk az, hogy: „A hegyrendszerét mindenfelől alföldek környezik, és főleg délnyugati oldalán van egy nagy területű mélyedés, az úgynevezett magyar medence, mely Kárpátoktól a Balkán hegység északi ágazatáig” nyúlik (p. 8.). A térfogalmak még bizonytalanok, a „kis magyar síkság, vagy pozsonyi medence” a mai Kisalföldet, a „valóságos magyar alföld”, vagy „pesti medence” a mai Alföldet jelentette.

A 19-20. század fordulójának sajátos hangulata a magyar földrajztudományt is mintegy számadásra és újragondolásra készítette. CZIRBUSZ GÉZA (1902) azzal a szándékkal jelentette meg Magyarország földrajzát, hogy az meghaladja HUNFALVY már teljesen elavultnak tekintett összegzését. A hatalmas terjedelmű munkát természeti és társadalomföldrajzi részre osztotta. Magyarország földrajzi helyzetét a „Duna völgyületéhez” tartozóan határozta meg, s részletekbe menően foglalkozott a hidogeográfiai viszonyokkal. Munkájában „Magyarország medencéi” (Kis-Alföld, Nagy-Alföld, Erdély) lényegében nagytájként jelennek meg, belső feldolgozásukban tájhierarchikus rendet követett. Öntudatosan fogalmazta meg: „A Nagy Alföld terjedelmét követő hét síksági tájakra osztom, mely felosztás teljesen új geografiánkban” (p. 67.).

CHOLNOKY JENŐ (1911) első elméleti jellegű politikai földrajzi elemzésében a tartós államalakulások problematikáját vizsgálta. Úgy ítélte meg, hogy az államalakulások is „...kénytelenek engedelmeskedni a természet kényszerének” (p. 71.). Elutasította a „történelmi materializmus” vádját, de földrajzi determinisztikus felfogását egyértelműen megfogalmazta: a tartós államalakulat legfontosabb feltételének a jó, természeti határokat tartotta. Európa két legszerencsésebben határolt államának Nagy-Britanniát és Magyarországot tekintette.

Magyarország déli természetes határait vizsgálva (CHOLNOKY J. 1914) arra a következtetésre jutott, hogy a folyók nem jó természetes határok. A „...hegység az igazi jó politikai határ” (p. 433.) Ebből a felfogásból kiindulva úgy ítélte meg, hogy a déli részen is hegységi természetes határra kell szert tennie az országnak, tehát Magyarországnak terjeszkednie kell dél felé, el kell érnie a természetes határokat, melyeket vonalszerűen „ki is jelölt” (p. 436.) A CHOLNOKY által kijelölt vonal mélyen a Balkán-félsziget északi részén húzódott, nagyjából egybeesett a Duna vízgyűjtőterületének határával.

CHOLNOKY a „medenceállamok” stabilitását, mint történelmi ténytet határozta meg. Szerinte Európa államainak nem egymástól kell félniük, „...hanem az ázsiai medencék sokkal nagyobb politikai alakulásaitól...” (p. 437.) Európa létérdeke, hogy megakadályozza a nagy ázsiai medencék egységes politikai szervezetének kialakulását.

PRINZ GYULA 1914-ben megjelent *Magyarország földrajza* monográfiája abból a szempontból érdekel bennünket, hogy még az I. világháború előtt készült, s egyben mintegy összefoglalja a táj – állam összefüggésrendszerében a magyar földrajztudomány „még tisztán tudományos” megközelítéseinek a legfontosabb kérdéseit. PRINZ a természetföldrajzi elemzésekben tiszta természetföldrajzi, hierarchikus tájszemléletet érvényesített, olyannyira, hogy a *Délvidéki szigethegységek és a Száva medence* nagytáji egységében tárgyalta a Mecseket, a „Frusskagorát” és a

Pozsegai-hegycsoportot, tehát a történelmi Magyarországon belül figyelmen kívül hagyta a magyar–horvát közjogi jellegű közigazgatási határt.

A ország politikai földrajzát tárgyaló fejezetben kiinduló pontja az, hogy a hegyszerkezet „*a Duna kettős medencéjét teszi az állam törzsévé*” (p. 160.) Ettől az időszakról kezdve az „*állami magterület*”, az „*állami törzsterület*” táji tartalma PRINZnél folyamatosan jelen van. A természetföldrajzi környezet és a politikai közületek, az államok közötti kapcsolatokat szemlélve arra a következtetésre jutott, hogy „*Földrésziünk gazdag és erős vonalakkal kialakult tagosulása sok önálló, szorosan zárt egységes területet létesített. Európa államai a morfológiai területek természetes határai közé kényszerültek*” (pp. 178–179.). Földrajzi determinisztikus felfogása így nemcsak Magyarország, hanem egész Európa tekintetében is megnyilvánult. Elméleti tekintetben tovább lépett akkor, amikor „*az Alföld elméleti államának határait*” határozta meg (p. 163.) A magyar természetes határok elmélete szempontjából fontos lépés annak megfogalmazása, hogy az Alföldön keletkező állam természetes határai nem lehetnek folyóhatárok, sőt azokat a medenceállam szempontjából természetellenesnek kell tekinteni, csak a hegységperemen alakulhat ki a medenceállam természetes határa.

PRINZ szerint a magyar állam csak az Adria irányában terjeszkedett hosszabb időn túl a „*természetes*”, a „*természetföldrajzi optimum*” keretein. Ez a túlterjeszkedés azáltal válik magyarázhatóvá, hogy a tenger lett a magyar állam függetlenségének a bázisa. E tekintetben a történeti-reálpolitika alapjaira helyezkedett. Korai államföldrajzi munkásságában már megjelenik az a gondolat, hogy a „*táj államot szül*”, s ennek keretében elméletileg elsősorban a „*medenceállam*”, vagy „*Alföld-állam*”, az „*Alföldi tájállam*” kategóriájával illetve. Összességében úgy vélte, hogy története során „*...a magyar állam belenőtt a természetes geográfiai régióba*” (p. 166.)

A magyar tájelmélet kialakulása és az I. világháború végéig való fejlődése szempontjából egészében véve meghatározó TELEKI PÁL életműve, amelyen belül a tájfelfogása többszöri alakult. Kezdetben teljesen azonosult a német földrajz tájfelfogásával: „*Táj alatt értem azt, amit a német a „Landschaft” szóval jelöl. Nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabbrendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete*” (1917a, p. 17.), majd később sokoldalúbbá válik elméleti megközelítése. Felfogásában ekkor a földrajztudomány már „*syntetikus tudomány*”, s úgy vélte, hogy: „*Ennek a tudománynak a tájban, mint organikus életegységben, a földfelszín helyi, vagy egész életközösségében sajátos, ismeretelméletileg önálló tárgya van*” (1917b, p. 204.)

Az I. világháború rendkívül jelentős hatást gyakorolt a földrajztudományra és a politikai földrajzi gondolkodás fejlődésére. Szinte minden jelentős geográfus eljutott a világháború katonai, politikai jelentőségének elemzéséhez. FODOR FERENC (1917) úgy ítélte meg, hogy a világháború „*...politikai egységeknek földrajzi egységekre való kiegészítésért folyik*” (p. 338.), s így végeredményben földrajzi tényezők mozgatták az élethalálharcot.

LÓCZY LAJOS 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona Országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű (1918) nemcsak földrajzi, hanem teljes (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közgazdasági) képet kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel a közjogi egységeket tekintette kiinduló pontnak, szemlélete elsősorban történeti, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig történeti és természetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott. A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a közjogi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ban a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

2.4. Trianon hatása

1918 őszén a világháborús vereség árnyékában a magyar földrajz- és földtudomány meghatározó egyéniségei – a Magyar Földrajzi Társaság nevében – egy kiáltvánnyal fordultak a világ földrajzi társaságaihoz „*a középső Duna medencéje egységes államának, Magyarországnak az ügyében*”. A kiáltvány – amely geográfus szakemberek, s nem politikusok számára íródott – több okból is rendkívül fontos szerepet játszott a magyar földrajztudomány elméletében és történetében.

a) A magyar földrajztudomány egésze állást foglalt a mellett, hogy az új, modern földrajztudomány nem más, mint „*az egységes szerves földfelszín élettudománya*”.

b) A földrajztudomány nem csak szintetikus élettudomány, hanem a földi terek szintézistudománya is, így eredményeit és véleményét figyelembe kell venni a békeszerződések előkészítésekor, s különösen az államhatárok megvonásakor.

c) A magyar földrajztudomány megemlítette a német földrajztudomány eredményeit is, de részletekbe menően a „győztesek földrajztudományi képviselőitől vett idézetekkel” érvelt az ország egysége fenntartása mellett.

d) RECLUS- és BRIGHAM-idézetekkel bizonyították, hogy a háború előtt a francia és angolszász földrajztudomány jeles képviselői is Magyarország csodálatos természetföldrajzi egységét emelték ki elemzéseikben, Magyarországot valós morfológiai, geológiai, tektonikai, orográfiai és tökéletes táji egységként határozták meg. Az Alpok, a Kárpátok és a Dinaridák egy nagyjából 300 000 km²-nyi, harmadkori medencét zárnak körbe.

e) VIDAL DE LA BLACHE-idézetekkel érveltek a mellett, hogy egy geográfiai egység nemcsak a földtani és klímaregiók eredményeként jön létre, hanem abban jelentős szerepet játszik az ember, a társadalom. Az ember az, aki az évszázadok során kitermeli, megteremti a táj individualizmusát. Magyarország a Közép-Duna-medence állama, azt a magyarság ezeréves tevékenysége során jelentős részben meghatározta, sajátos magyar tájja alakította.

f) Az elemzés során rendszerjelleggel angol, francia földrajzi kategóriák és szemléleti elemek jelentek meg: természeti, klíma- és gazdasági régiók.

g) Magyarország természeti tájai (természeti régiói) egységes nagy természeti és gazdasági régiót képeznek. A „földrajztudományi szózat” tíz természeti régiót határolt le, s jellemezte karakterüket nagyon röviden: 1) a magyar Alföld, vagy nagy magyar medence, 2) a dunántúli vagy pannóniai dombvidék, 3) a kis magyar medence, legnagyobb része a Kisalföld, 4) az erdélyi medence, 5) az északnyugati felföld, 6) az északkeleti felföld, 7) az erdélyi medencét övező keleti és déli Kárpátok, 8) a krassószerényi hegyvidék, 9) a Bihar-hegycsoport, 10) a karsztrégió, amely Horvátországhoz tartozik, de rajta keresztül vezetett és vezet a legrövidebb út a Közép-Duna-medencéből a tengerhez.

h) A centrum – periféria kapcsolat rendszerjelleggel kiépült a Közép-Duna-medence országában, a „periféria régiók egymással csak a központi régió által függnek össze”.

i) Ha a háború után az országot „felosztanák”, annak legnagyobb vesztese a központi régió lenne, de minden más régió is megszenvedné a felosztást.

j) A tájak (természeti régiók) egy nagy gazdasági egységbe szerveződtek a hosszabb távú munkamegosztási kapcsolatok révén. A régiók közötti átmeneti övek nem gyengítik, hanem erősítik az egybetartozást. „A Magyarországot alkotó gazdasági régiók összessége együttélésében egy erős autarchikus, lakóit kielégítő gazdasági életre képes”.

k) A nemzetiségi területi követeléseket a szerzők a természetes és gazdasági egység szempontjából értékelték és minősítették. A magyarosodás két faktoraként a nemzetiségek belső vándorlását, a magyar nyelvtérület felé történő foglалását, valamint a városokba tódulást tekintették.

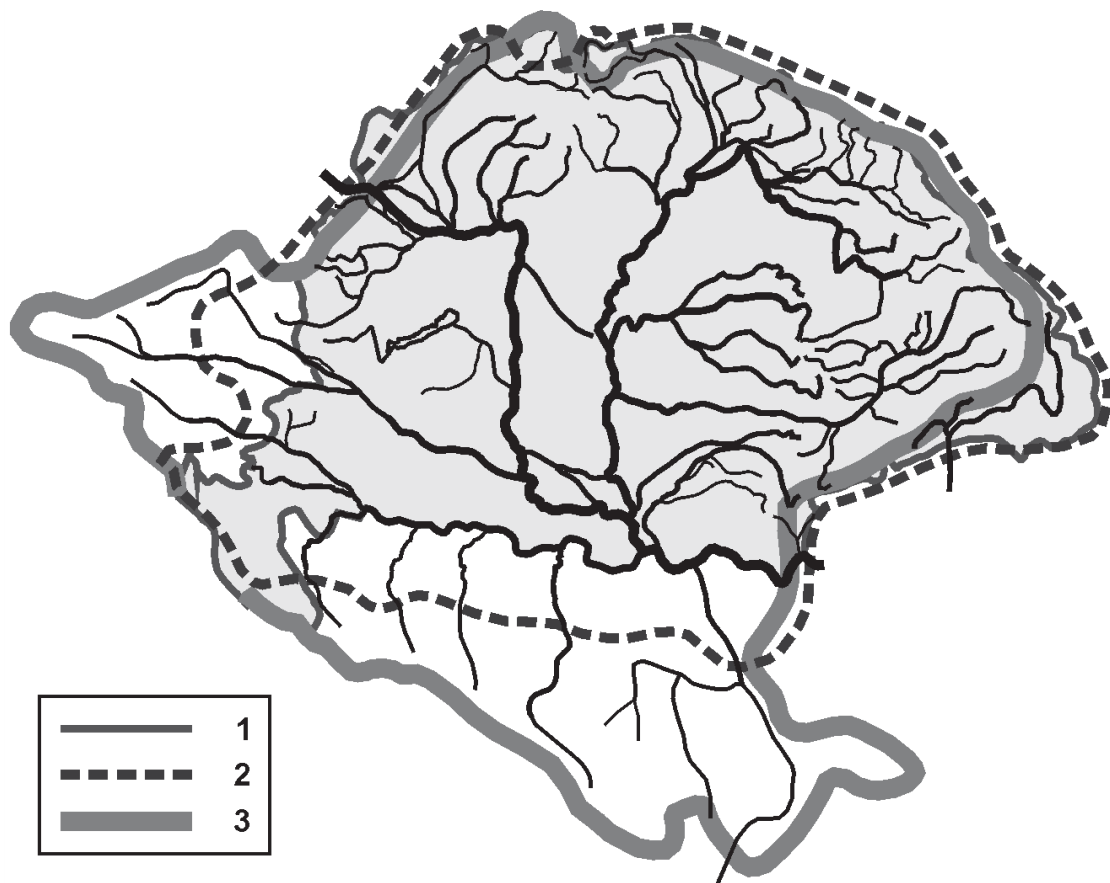
l) Az utolsó fejezetben megfogalmazott „magyar kultúra fölénye” nem irányult szándékosan a nemzetiségek ellen, de alkalmas volt – meg is tették később a politikusok – a nemzetiségek közötti feszültségek keltésére.

1918. október elején TELEKI PÁL szinte egyéni elhatározásból, de a Károlyi-kormány pénzügyi támogatásával megkezdte a békekonferenciára való tudományos felkészülés munkáinak szervezését. Világosan látta, hogy az alapkérdés a nemzetiségi probléma kezelése lesz, ezért megkezdték az 1910-es népszámlálás alapján Magyarország (csak az Anyaország) részletes nemzetiségi térképének elkészítését. A megalakuló Békeelőkészítő Iroda keretei között korábban soha nem látott intenzitással és tudatossággal dolgozták fel az ország területi problematikájának minden elemét, összefüggését. A magyar békeküldöttség tudományos földrajzi anyagának nagy részét TELEKI irányításával készítették el, ő maga is a magyar békeküldöttség tagjaként tevékenykedett 1920 januárjától Párizsban.

A trianoni béketárgyalásokra készült, az egész magyar tudományosságot mozgósító elemzések, illetve a béketárgyalások alatt született memorandumok (CHOLNOKY J. 1920b) kivétel nélkül az ország integritásának szükségességét igazolták, s a történeti Magyarországot egy természeti-természetes, történeti és gazdasági államegységként mutatták be. A III/B kötet (CHOLNOKY J. 1920a) tartalmazta az ábramelléleteket, melyek kivétel nélkül az 1914. évi Magyar Királyság egységét demonstrálták.

Lényegében ezzel egy időben védte meg KALMÁR GUSZTÁV egyetemi doktori értekezését (1918) a budapesti tudományegyetemen, amelyben a „kárpáti-medence” és a magyar államosodás kérdéskörét vizsgálta. A szerzetes tanár későbbi tudományos munkásságának szinte minden elemét érintette az értekezésében.

A béketárgyalásokra való készülődés során megszületett a modern magyar földrajztudomány, azon belül a társadalom- és gazdaságföldrajz, valamint a gazdasági és politikai kartográfia is más minőségi szintre emelkedett (BÁTKY Zs. – KOGUTOWICZ K. 1921, EDVI ILLÉS A. – HALÁSZ A. 1921). Az atlaszok elsődleges feladata a régi és az új államterület összehasonlítása volt, kiemelve a történelmi államterület természeti egységét, természeti erőforrás-gazdagságát, s ahhoz képest az új államterület kicsiségét, szegénységét, természeti-táji lehetetlenségeit. KOGUTOWICZ KÁROLY külön térképet szentelt az ország természetes és politikai határai ütköztetésének, s az volt a véleménye, hogy Magyarországot nem megcsonkítani, hanem természetes határáig terjedően kiegészíteni kellett volna; ennek térképi ábrázolását „Magyarország hegy- és vízrajza” áttekintő térképének „melléktérképeként” (2. ábra) foglalta össze. Számára egyértelmű, hogy az ország elsősorban politikai jellegű térképződmény, határai politikai határok, ezért a nemzetközi és magyar politikai földrajzban kialakult politikai földrajzi határok elmélete alkalmazható Magyarországra vonatkoztatva is. A magyar földrajz legtöbb művelőjével egyetértve megállapította, hogy a természetes határ hosszú szakaszon egybeesik az ország politikai határaival, de az ország déli részén nagymértékben elválik egymástól.

2. ábra. Magyarország természetes határai (Bátky Zs. – Kogutowicz K. 1921). Jelmagyarázat: 1. Magyarország politikai határai 1914-ben; 2. Magyarország természetes határa; 3. a Duna vízgyűjtő medence határa

3. Az államról. Az államtér történeti fejlődésének sajátosságai: területi integrációs és dezintegrációs folyamatok 1920-ig

A magyar államiság problematikája – mint korai történelmünk szinte minden eleme – folyamatos elméleti újragondolás közben van. Az őshazákból az Etelközig tartó vándorlása során (tétélezzük az időszakot bármilyen időtartamra) a magyar törzsi vezetés közvetlen ismeretekkel rendelkezett „nomád” birodalom- és államszervezési kérdésekről. A „vérszerződés” – akár mitologikus formában is – kifejezte azt, hogy a magyarság „megérett” a törzsszövetségi állam létrehozására. Ebben az értelemben azt is megfogalmazhatjuk, hogy a honfoglaláskor nem egy „amorf tömeg” települt be, hanem egy belső struktúrájában „rendezett állam” települt át.

3.1 Honfoglalás és beilleszkedés az Árpádok vezetésével

A magyar hatalmi és területi folyamatok szempontjából fontos időszak a „vezérek kora” (a honfoglalástól Szent István megkoronázásáig), bár kevés biztos ismerettel rendelkezünk róla, s azok döntő része is idegen forrásokból származnak (SZABÓ K. 1869). A törzsi szállás- és birtokterületek feltételezhető területi rendje azt mutatja, hogy a letelepedés és berendezkedés térracionalitást hordozott, a földrajzi feltételekhez alkalmazkodott.

Szent István valójában nem államot alapított (fejedelemmé válásakor maga lett a törzsszövetségi állam feje), hanem államreformot, rendszerváltást hajtott végre: apja munkáját folytatva megtörte a törzsszövetségi államot, „erőszakosan felszámolta a törzsi regionalizmus alapjait”, s helyén létrehozta az abszolutisztikus, „unitárius” berendezkedésű keresztény királyságot, amely alapvetően az egyházra támaszkodott ideológiájában. Ha Szent István két törvénykönyvét elemezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a joganyag nagyobb része szól egyházi, mint világi, államszervezési kérdésekről.

Szent Istvánt és közvetlen utódait „Pannónia királya” címmel szólították meg a külső hatalmak képviselői leveleikben. Ez a megszólítás az európai történeti térszemléletet tükrözte, római hagyományokat fejezett ki, s akár területi igényt is kifejezhetett. Fokozatosan alakult ki a „Magyarország fogalom”, s kezdték „Magyarország királyának” nevezni magukat az uralkodók. Az Árpád-korban a magyar uralkodók különböző területeket szereztek meg (részben békés úton, részben pedig hódítással), s a Magyar Királyság hosszabb időszakra „birodalmi jellegű és berendezkedésű” állammá vált (1. táblázat). A megszerzett, meghódított területeket nem az országhoz, hanem a királyhoz, a koronához csatolták. A BARÁTH TIBOR (1943) által megfogalmazott és térképen ábrázolt Árpád-házi birodalomépítési folyamat szakaszai az alábbiak voltak: Szlavónia 1091, Horvátország és Dalmácia 1097–1105, Ráma 1136, Halics 1187, Hulm 1198, Szerbia 1201, Kunország 1228, Szörénység 1230, Styria 1254, Bulgária 1256. A területek egy része azonban csak nagyon rövid ideig volt ténylegesen a magyar uralkodó birtokában, kiterjedésük és határaik később is gyorsan változtak. II. Endre (1205–1235), „a ki Jeruzsáleminek mondatik” 1222-ben már büszkén nevezte magát Magyarországnak, Dalmáciának, Horvátországnak, Rámának, Servia, Galiczia és Lodoméria királyának. Ez azt fejezte ki, hogy a Magyar Királyság dél és északkelet felé terjesztette ki hatalmi befolyását, részben pedig ténylegesen gyakorolta is hatalmát, ugyanakkor tartós területi befolyásra csak déli irányban volt képes. A déli bántági övezet létrehozása egyértelműen az előretolt védekezést szolgálta. Az Árpád-ház, a nemzeti dinasztia kihalásakor (1301) a korabeli területi elrendeződés egy több évszázados folyamat eredményeit rögzítette.

1. táblázat. A magyar államterület változásai, 900–1941 (Fodor F. 1942)

Az államterület megnevezése		Időszak	Az államterület kiterjedése (km ²)	Az államterület nyeresége, illetve vesztesége
1.	A honfoglalás kori terület	900	127 000	
2.	Szent István Magyarországa	1038	210 000	Ezen kívül lakatlan erdőség

3.	Az Árpádok Magyarországa (a hűbéres tartományok nélkül)	11-13. század	357 000	Magyarország + Erdélyi vajdaság, Lajtán túli terület, Szlavónia, Horvátország, Déli bánágok, Székelyek földje, Fogaras földje, Szászok földje
4.	Nagy Lajos birodalma	14. század	1 100 000	Magyar királyság, Erdélyi vajdaság, Horvátország és Szlavónia, déli bánágok, más királyságok
5.	Mátyás birodalma	15. század	610 000	Magyarország és tartományai, Mátyás hódításai
6.	Magyar királyság	1571	120 000	Erdélyi fejedelemség, török birodalmi terület
7.	Magyar királyság	1629	*900 000	Erdélyi fejedelemség, török birodalmi terület
8.	Magyar királyság	17. század vége	38 000	Thököly fejedelemsége, Erdélyi fejedelemség, török birodalmi terület
9.	Magyar királyság	1699	212 000	Erdélyi fejedelemség, Partium, török birodalmi terület
10.	Magyarország	1740	200 000	Temesi bánág, Katonai határőrvidék, Erdély és Partium
11.	Magyar királyság, Erdély és Horvátország	1780	275 000	Katonai Határőrvidék
12.	Magyar királyság	1848	210 000	Erdély és Partium, Erdélyi határőrvidékek, Magyarország határőrvidékei, Horvátország, Horvát határőrvidékek
13.	Szent Korona országai	1914	325 411	Magyar királyság, Horvátország
14.	Trianoni Magyarország	1922	92 963	Csehországhoz, Romániához, Jugoszláviához, Ausztriához, Lengyelországhoz, Olaszországhoz csatolt területek
15.	Magyar királyság	1938	104 890	Felvidék peremterülete
16.	Magyar királyság	1939	116 951	Kárpátalja
17.	Magyar királyság	1940	160 055	Észak-Erdély
18.	Magyar királyság	1941-	169 956	Bácska, Baranya, Muravidék

* A közölt adat nyilvánvaló nyomdahiiba, helyesen valójában 90 000 (a szerző megjegyzése)

Még ha nem is tekinthetjük abszolút pontosnak FODOR FERENC adatait (szinte minden időszakban voltak vitatott területek), az megállapítható, hogy a magyar hatalmi tér nagymértékben változott, ingadozott.

3.2. Az államtér fejlődése a reformkorig

A „vegyesházi királyok korának” (1301–1526) lényege a szabad királyválasztás lehetőségének a kialakulása volt. Mindegyik dinasztia (Anjouk, Jagellók, Habsburgok) királyai, akárcsak Hunyadi Mátyás, saját uralkodói kultúrát hoztak. A magyar történelem sajátossága, hogy a „Nagy Magyar Birodalom” a vegyesházi királyok uralkodása révén alakult ki (3. ábra).

Az Anjouk uralkodása egyszerre jelentette a sokkal fejlettebb itáliai „kormányzati és gazdasági” kérdések előtérbe kerülését (különösen KÁROLY RÓBERT uralkodása alatt), valamint I. (NAGY) LAJOS belebonyolódását rokoni elkötelezettségei miatt a nápolyi királyság folyamataiba. Rendkívül költséges hadjáratai nem vezettek tartós eredményekre, Dél-Itália birtoklása (1347–1351) csak személyéhez kötődött. A magyar–lengyel perszonálunió (1370–1386) nem járt a két ország egyesítésével. Lajos felismerte a török előrenyomulás veszélyét, de hatalma csúcsán sem tudott átütő sikert elérni a törökkel szemben.

3. ábra. Az ezeréves Magyarország: Magyarország hatalmi tere 1526-ig (Jákó J. – Kogutowicz K. 1920). Jelmagyarázat: 1. a m. szt. kor. ősi birtoka, 2. Horvátország, 3. a m. szt. korona ideiglenes tartozékai, 4. ideiglenes hűbéres tartományok, 5. ideiglenes hódítások

LUXEMBURGI ZSIGMOND magyar uralkodóként (1387–1437) 1410-ben megszerezte a német-római királyi címet, majd 1433-ban a pápa császárrá koronázta, de ez nem eredményezte az erőforrások egyesítését a török elleni küzdelem érdekében. Bár kísérletet tett a török megállítására, de súlyos vereséget szenvedett.

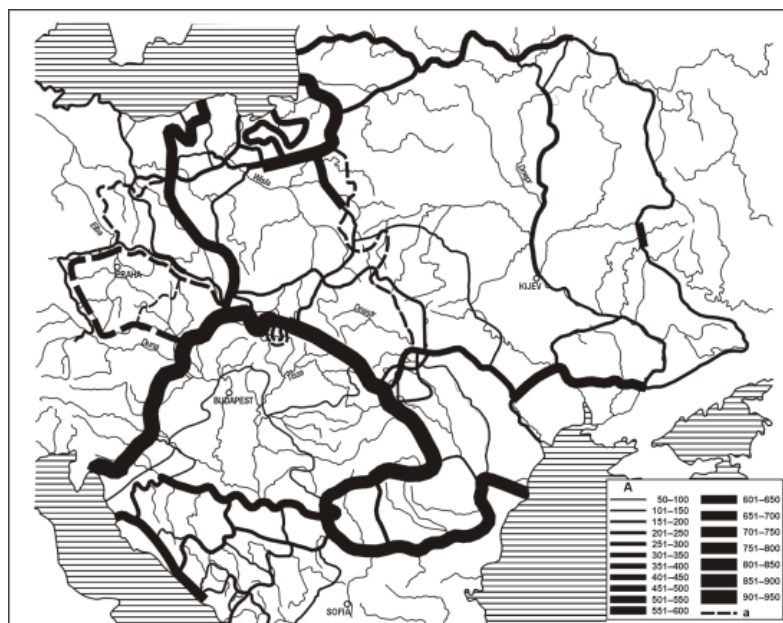
A JAGELLÓ család nem tudott hosszabb távon dinasztiként uralkodni. Potenciálisan hordozták ugyan Közép-Európa keleti térségeiben a belső hatalom megteremtésének a lehetőségét, de nekik sem sikerült a török elleni küzdelem. A várnai csata 1444-ben lényegében véget vetett annak a törekvésnek, hogy a törököket mélyen a Balkán-félszigeten belül állítsák meg.

Egy-egy kiemelkedő képességű uralkodó, mint pl. HUNYADI MÁTYÁS (1458–1490) képes volt az ország erőforrásainak összpontosítására, de nagyratörő egyéni céljainak (mint Bécs elfoglalása) sikere közben elhanyagolta a török elleni stratégiai küzdelmet. Nem tudott dinasztia alapítani, halála után az ország belső helyzete megrendült.

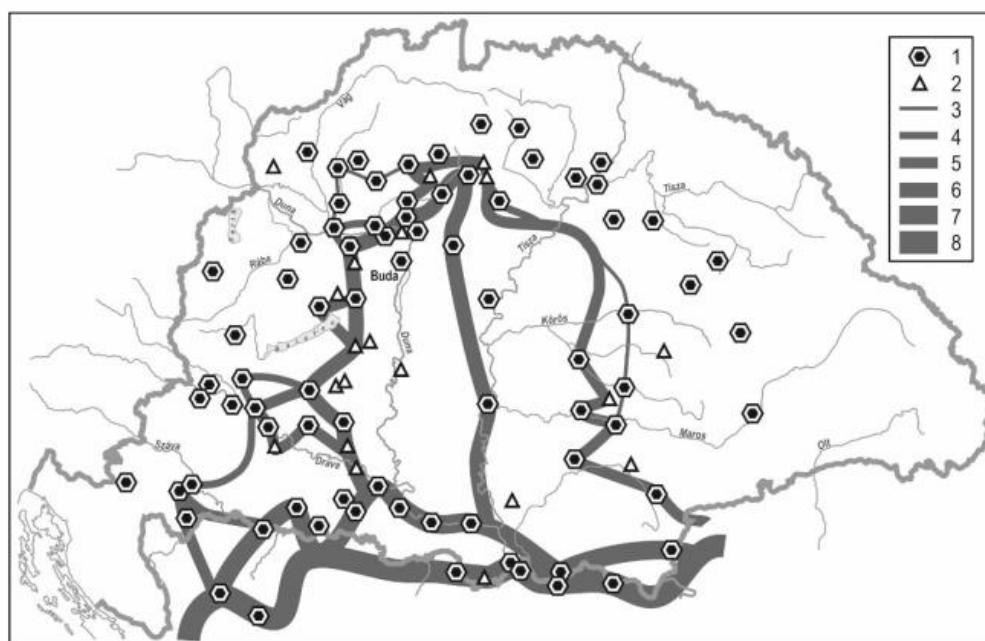
Mátyás uralkodása után az 1514-es év elvileg új európai összefogást hozhatott volna a török ellen, de a meghirdetett keresztes hadjárat rosszul volt előkészítve, s a legnagyobb magyarországi parasztháborúba torkollott. Nem sokkal később, 1526-ban bekövetkezett a középkori magyar királyság mohácsi veresége, mely nem egyszerűen egy csatavesztés volt, hanem a korabeli magyar politikai, katonai, egyházi elit szinte teljes pusztulása is.

Fenti időszakok során történetileg nemcsak az állam-, illetve uralmi területek változtak, hanem azok következtében a határok is (4. ábra). A határok stabilítása tekintetében kivételként megfigyelhető a Kárpátok, mint természetes határ kiemelkedő stabilitása, de sem a balkáni, sem pedig a kelet-európai térségben nem lehet igazán tartós államhatárokról beszélni.

Az 1526 utáni időszak államtörténeti szempontból a magyar államiság tragikus korszaka. Az ország a kettős királyválasztás után két, majd a török hatalom terjeszkedésével 1541-ben három, Thököly rövid felvidéki fejedelemségével négy részre tagolódott. A katonai szembenállás és küzdelem miatt minden „rész-ország” politikai, gazdasági, közigazgatási stb. élete militarizálódott. RÓNAI ANDRÁS (1942) térképén (5. ábra) látható leginkább a hosszú időszaknak az a meghatározó sajátossága, hogy a török elleni védekezés átfogta szinte a történeti országterület egészét.

4. ábra. Az államhatárok tartóssága Közép-Európában: (Rónai A 1945)

5. ábra. A végvári vonalak alakulása a Magyar Királyság belső területein a török elleni küzdelemben (Rónai A. 1942). Jelmagyarázat: 1. vár; 2. megerősített kastély; 3. hatodik védelmi övezet, 1600–1685; 4. ötödik védelmi övezet, 1521–1526; 5. negyedik védelmi övezet, 1591–1600; 6. harmadik védelmi övezet, 1542–1544; 7. második védelmi övezet, 1521–1526; 8. első védelmi övezet 1521-ig

A mintegy 150 éves széttagoltság és folyamatos katonai küzdelem (a török elleni, illetve az erdélyi fejedelmek szabadságharcai) elsősorban az ország magyarok lakta szállásterületein folyt, ezáltal a magyarság szenvedte el a legsúlyosabb gazdasági és vérveszteségeket. Buda 1686. évi felszabadítása a török uralom alól megcsillantotta a reményt a török kiűzésére, de az ország történeti területének teljes felszabadítása nem „menetből”, hanem súlyos harcok és emberierőforrás-vesztések árán történt meg. Közben az országgyűlés 1687-ben elfogadta a Habsburg-ház fiági örökösödéséről szóló törvényt. Magyarország ezzel nem vált azonban a Habsburg Birodalom örökös tartományává, kisebb-nagyobb engedmények révén megőrizte a „kivülállását”. A török kiverése után az ország történeti-területi egysége nem állt helyre automatikusan. A katonai körök – a még fennálló török veszélyre hivatkozva – ragaszkodtak a Határőrvidék fenntartásához, sőt megerősítéséhez (EDELÉNYI SZABÓ D. 1928). Az

ország volt hódoltsági területének újrabenépesítése került előtérbe az „új berendezkedés” vitáiban. KOLLONICS LIPÓT elképzeléseiben a modernizáció kérdése előtérbe került ugyan, de nem tudta hiánytalanul megvalósítani elképzeléseit.

A felvilágosult abszolutizmus (MÁRIA TERÉZIA és különösen fia, II. JÓZSEF uralma idején) az állam és a társadalom modernizációs kérdését egybekapcsolta, ennek érdekében és keretében meg kívánta ismerni az ország valódi helyzetét (katonai térképezés, népszámlálás stb.), s be kívánta integrálni a modernizálódó Habsburg Birodalomba. II. JÓZSEF közigazgatási reformja beleütközött a rendi-nemesi megyerendszer alkotmányos, hatalmi, társadalmi struktúráiba, ami országos ellenállást váltott ki, hatására a nemesi nacionalizmus felerősödött. A földrajztudományon belül is megjelent ennek hatása.

3.3. Modernizációs folyamatok a világháborús területvesztésig

A magyar reformkor jelentős részben „alulról kezdeményezett” modernizációs folyamat volt, a viták során felvetődött az ország, a gazdaság, a vasútépítés, a társadalom valamennyi kérdése, de a Tisza szabályozása és az Al-Duna rendezése is. Az 1848-1849 évi forradalom és szabadságharc eljutott az ország függetlenségi nyilatkozatának megfogalmazásához, de az adott nemzetközi helyzetben ez a törekvés elbukott.

Az 1849-et követő abszolutisztikus kísérlet bukása után 1867-ben létrejött a kiegyezés a magyar politikai elit és az addig illegitimnek tekintett uralkodó között. A kiegyezés egyik meghatározó sajátossága, hogy nem Ausztria és Magyarország kormánya kötötte meg, hanem FERENC JÓZSEF és a magyar uralkodó elit. A Magyar Királyságon belüli közjogi (alkotmányos) területi viszonyokat a történetiség magyar értelmezése alapján rendezték, Erdély ismét egyesült az Anyaországgal, az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés rendezte a két országterület viszonyát. Fiume kérdésben nem sikerült megállapodni, így a kikötő tekintetében ideiglenes megoldás született, ami a világháborús összeomlás végéig fennmaradt, a Határőrvidék polgárosítása viszont elhúzódott. Bosznia–Hercegovina helyzete 1878 után tovább bonyolította a Monarchia alkotmányos-területi szerveződését, valamint a magyar–oszátrák, majd a magyar–horvát viszonyt is.

A kiegyezési törvény a szövegében Horvát–Szlavon–Dalmátországról szólt, de függőben tartotta Dalmácia visszacsatolását, amely oszátrák uralom alatt maradt a világháború végéig. A magyar statisztikusok komolyan vették a törvény szövegét és az 1870-es évek elején külön sorban számoltak Dalmácia adataival, a földrajzosok „nem egyesült társország” fogalma alatt elemezték, sőt HAVASS REZSŐ harcot indított a visszacsatolásáért.

Gazdasági tekintetben a dualizmus korszaka meghozta az átfogó modernizáció lehetőségét a Magyar Királyság számára, s ezzel az ország jelentős részben élni is tudott. Az időszakban végbement a „nagy magyar természetátalakítás”, az árvízvédelem kiépítése és a belvizek lecsapolása, megteremtődött a Budapest-központú vasúti hálózat, kialakult az ország modern fővárosa, megindult a regionális központok formálódása is.

A sokféle, belső integrációt és kohéziót erősítő folyamat mellett a korszakban egyre nagyobb jelentőséget kapott a Monarchia, valamint a Magyar Királyság soknemzetiségű jellege, és felerősödtek a – különösen a külső anyaországokkal rendelkező – nemzetiségek elszakadási törekvései.

FERENC JÓZSEF stratégiai hibát követett el 1914 nyarán, akkor, amikor egy szláv többségű állam uralkodójaként „Mindent meggondolva, Mindent megfontolva”, de a valós helyzetből fakadó veszélyeket és potenciális következményeket fel nem mérve, meg nem értve hadat üzent Szerbiának, majd Oroszországnak. A magyar miniszterelnök, gróf TISZA ISTVÁN a háború kimeneteléből – akár győzelemmel, de különösen ha vereséggel végződik – fakadó veszélyeket felmérve sokáig ellenállt a hadüzenetnek, de végül hozzájárulását adta az általa nem kívánt döntéshez. A magyar földrajztudomány a háború kitörésétől kezdve nyomon követte az eseményeket és fordulatokat, s egyre inkább megfogalmazta, hogy a háború a Világ és Európa újrafelosztásáról szól, s a háború elvesztése fel fogja számolni a Monarchiát, a Magyar Királyságot pedig brutálisan meg fogja csonkítani (6. ábra).

KOGUTOWICZ KÁROLY a béke előkészítésének folyamatával egyidőben már megkezdte a széles magyar közvélemény, mindenekelőtt a diákok és a tanárok tájékoztatását szolgáló atlaszának előkészítését, de a munka csak a békeszerződés aláírása után jelent meg (BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. 1921). Olyan komoly szakembereket vont be a munkába, mint GERGELY ENDRE, GOMBOCZ ZOLTÁN, GYÖRFFY ISTVÁN, HÉZSER AURÉL, HÓMAN BÁLINT, HORGER ANTAL, KEMÉNY GYÖRGY, KOVÁCS ALAJOS, LITKE AURÉL, MARCZELL GYÖRGY, MILLEKER REZSŐ, NYÍREŐ ISTVÁN, PÉCSI ALBERT, PRINZ GYULA, SCHRÉTER ZOLTÁN és STRÖMPL GÁBOR, akik a korabeli magyar tudományos életből kerültek ki. Feltűnő viszont, hogy CHOLNOKY JENŐ, FODOR FERENC és TELEKI PÁL neve nem szerepel a munkatársak között. Az atlasz kiadását VASS JÓZSEF kultuszminiszter finanszírozta.

Az atlasz szerkezetileg római számokkal jelzett 14 csoportra (Csillagászati, földmértani, kartográfiai; Földtani; Hegy-vízrajzi; Éghajlati; Történelmi és néprajzi; Településföldrajzi; Demográfiai; Nyelv, műveltség, vallás; Mezőgazdasági; Állattenyésztés; Ipari; Közlekedési; Kereskedelmi; Közigazgatás, bírászkodás) tagolva mutatta be a történelmi Magyarországot, míg a XV. csoport „Csonkamagyarországot” szemléltette röviden, 15 ábra segítségével. Az atlasz így valójában a történelmi Magyarország „kartográfiai emlékműve” lett.

Összegzés

A magyar fejlődés táji-politikai térszervezési kérdéseinek nem is vázlatos, valójában csak „emléttesszerű” áttekintése után meg kell állapítanunk, a tértörténeti fejlődés meghatározó sajátossága, hogy a honfoglalástól kezdve kialakult egy „eredeti ország” területi tudata, illetve a magyar hatalmi-uralmi pozícióknak megfelelően egy „birodalmi tértudat”. Egy-egy időszakban a magyar uralmi tér rendkívül jelentőssé vált 1526 előtt.

Mind a magyar politikának, mind pedig a tudományos és közgondolkodásnak folyamatosan kezelnie kellett ezt a kettősséget, részben a törvényalkotás, részben pedig a területi identitás szintjén. A formálódó magyar földrajzi gondolkodás, majd tudomány szinte folyamatosan számolt a magyar térszerkezet közjogi meghatározottságaival, sajátosságaival.

Az uralkodó és a magyar társadalom – azon belül a politikai földrajz is – az I. világháború előtt, s különösen a háború alatt rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar társadalom a háború alatt „győzelemre készült”, s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak nagyon áttételes hatásai voltak a politikára. Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül érvényesültek. A magyar földrajzoktatásban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

A Magyar Földrajzi Társaság 1918. évi szövege a francia földrajz szemlélete alapján fogalmazta meg és elemezte Magyarország természeti tájait, s a természeti egységekre épülő egységes nagy gazdasági régiót. A kiáltványban szinonimaként használják a magyar földrajzban korábban meghonosodott „természeti táj” és a most megjelenő „természeti régió” megnevezéseket. (Ettől az időponttól mindmáig a táj és a régió vitában ez a kérdéskör állandóan előjön). A történelmi Magyarországot 10 természeti régióra osztva mutatták be. A természeti régiók jellemzésekor a természetföldrajzi struktúrákon túl megjelentek gazdasági, társadalomföldrajzi elemek is.

Az I. világháborút lezáró békeszerződések alapvető területi átrendeződéseket hoztak. A legnagyobb vesztes az Osztrák–Magyar Monarchia lett, mely teljesen megszűnt, és két korábbi „államalkotó országa” erőteljesen megcsónkítva új, „kisállami” pozícióba került.

Irodalom

ANONYMUS: Gesta Hungarorum 1977. Hasonmás kiadás és a geszta Pais Dezső fordításában. – Helikon Kiadó, Budapest. 172 p.

BALLAGI KÁROLY – KIRÁLY PÁL (1871–1878): Egyetemes földrajz 1-3. – Athenaeum, Pest–Budapest. 435 + 533 + 616 p.

BARÁTH TIBOR 1943: Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében. – Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia. 228 p.

BÁTKY ZSIGMOND 1915: Ellenségeink országfelosztó tervei. – In: Bátky Zsigmond (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Magyar Földrajzi Intézet Rt. Budapest. pp. 163–167.

BÁTKY ZSIGMOND – KOGUTOWICZ KÁROLY (szerk.) 1921: Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. – Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya. Budapest, 116 p.

BÉL MÁTYÁS 1735–1749: Notitia Hungariae novae historico geographica 1-5. – Vienna. (További kéziratban maradt részek kiadása újabb 5 kötetben 2011–2018. MTA Történettudományi Intézet, Bp.)

BÉL MÁTYÁS 1792a: Compendium Hungariae Geographicum. – Landerer, Pozsony – Pest.

BÉL MÁTYÁS 1792b: Compendium Regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae geographicum. – Landerer, Pozsony – Kassa.

CHOLNOKY JENŐ 1911: A tartós államalakulásokról. – Magyar Figyelő 1. 1. pp. 71–76.

CHOLNOKY JENŐ 1913: Modern földrajzi törekvések. – Magyar Figyelő 3. 2. pp. 345–350.

CHOLNOKY JENŐ 1914: Magyarország természetes déli határa. – Magyar Figyelő 4. 3. pp. 432–437.

CHOLNOKY JENŐ 1920a: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. – Új Magyar Szemle 3. pp. 285–293.

CHOLNOKY JENŐ (szerk.) 1920b: A magyar béketárgyalások I-III. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S.-ben 1920, januárus-március havában. – Magyar Királyi Külügyminisztérium. Budapest. (Újrakiadás 2020: Trianon Múzeum. 574 + 521 + 419 p. + CD melléklet)

CZIRBUSZ GÉZA 1902: Magyarország a XX. évszázad elején, föld- és néprajzi, nemzetgazdasági és társadalomtudományi szempontból. – Polatsek, Temesvár. 568 p.

CZIRBUSZ GÉZA 1912: Nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. – Eggenberger, Budapest. 383 p.

CZIRBUSZ GÉZA 1919: Geopolitika. Az anthropo-geografia III-ik része. – Franklin-társulat. Budapest. 62 p.

DÉKÁNY ISTVÁN 1918: A földrajz tudományos módszere és ismerettana. (A tájtényező a fejlődésben). – Földrajzi Közlemények 46. 1. pp. 1–22.

DÉKÁNY ISTVÁN 1922a: A politikai földrajz jelen állása. (Az államföldrajz mibenléte, viszonya a kultúrföldrajzhoz és problémáinak belső tagozása.) – Föld és Ember 2. 1. pp. 42–53.

DÉKÁNY ISTVÁN 1922b: Kritikus fejezetek az államföldrajzban. – Föld és Ember 2. 2. pp. 114–129.

EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES 1928: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Statisztikai Szemle 6. 6. pp. 648–714.

EDVI ILLÉS ALADÁR – HALÁSZ ALBERT 1921: Magyarország gazdasági térképekben. – Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest.

FÉNYES ELEK 1847: Magyarország leírása II. – Beimel. Pest. 520 p.

FODOR FERENC 1917: A turáni államok jövőendő békéjének földrajza. – Turán 2. 8-9. pp. 337–458.

FODOR FERENC 1919: A békeelőkészítés földrajzi vonatkozású munkálatai. – Földrajzi Közlemények 47. 1-10. pp. 45–47.

FODOR FERENC 1941: Erdélyi államhatárok. – In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi Zsebkönyv 1941. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. pp. 27–35.

FODOR FERENC 1942: A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. – In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi Zsebkönyv 1942. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 39–47.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977:

HAJDÚ ZOLTÁN 1995: A magyar államterület változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Tér és Társadalom 9. 3-4. pp. 111–132.

HAJDÚ ZOLTÁN 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Földrajzi Közlemények 120. 2-3. pp. 137–150.

HAJDÚ ZOLTÁN 2001: Teleki Pál tájelméleti munkássága. – Földrajzi Közlemények 125. 1-2. pp. 51–64.

HAJDÚ ZOLTÁN 2004: Carpathian Basin and the development of the Hungarian landscape theory until 1948. Discussion Papers 44. – Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. Pécs. 51 p.

- HAJDÚ ZOLTÁN 2019: Magyarország történeti államföldrajza. – Dialóg Campus. Budapest. 302 p.
- HALÁSZ ALBERT 1928: New Central Europe in economic maps. – Gergely Bookseller. Bp. 149 p.
- HALÁSZ ALBERT 1936: Középeurópai államok I. Europe – Európa. – A szerző kiadása, Bp. 47 p.
- HÓMAN BÁLINT 1912: A magyarság letelepedése (térkép). – In:
- HUNFALVY JÁNOS 1863–1865: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I-III. – Emich Gusztáv. Pest. 539 + 692 + 744 p.
- JÁKÓ JÁNOS – KOGUTOWICZ KÁROLY (szerk.) 1920: A Magyar Hírlap térkép albuma. A Párisban megcsonkított Kis-Magyarország és az új Európa. 28 új térkép magyarázó statisztikai adatokkal. – Pesti Hírlap, Légrády Testvérek nyomda. Budapest. 23 p.
- KALMÁR GUSZTÁV 1918: Magyarország földrajzi helyzete. A magyar nemzet keletkezése és elhelyezkedése a kárpáti medencében. – Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó. Budapest. 70 p.
- KÁDÁR LÁSZLÓ 1941: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. – Országos Táj- és Népkutató Intézet. Budapest. 24 p.
- KOCSIS KÁROLY 2007: A Kárpát-medence tájfelosztásának eddigi főbb hazai kísérletei. – In: Kupa László (szerk.): Tájak, tájegységek, etnikai kisebbségek Közép-Európában. B and D Stúdió, Pécs. pp. 14–21.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1978: A magyar nép táji-történeti tagozódása. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 231 p.
- LAKATOS BÉLA – NÉMETH JÓZSEF 1913–1923: Földrajz. Gimnáziumok és reáliskolák részére. I. – Magyar Földrajzi Intézet Rt. Budapest.
- LASZ SAMU 1906: Földrajz a gimnáziumok és reáliskolák számára. Az új tanterv és az utasítások szerint. – Lampel R. Könyvkereskedése. Budapest
- LÓCZY LAJOS (szerk.) 1918: A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. – Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 528 p. (Újrakiadás: Trianon Múzeum, Várpalota, 2020. 486 p.)
- Magyar Földrajzi Társaság 1918: A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. – Földrajzi Közlemények 46. 7-10. pp. 289–320.
- MILLEKER REZSŐ 1917: A politikai földrajz alapvonalai I. – Csáthy Ferenc Magyar Királyi Tudományegyetemi Könyvkereskedése és Könyvkiadóhivatala. Debrecen. 136 p.
- OLÁH MIKLÓS 1536: Hungaria. – Újrakiadás: in: Gondolkodó magyarok sorozat 1985. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 94 p.
- PRINZ GYULA 1914: Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. – Magyar Földrajzi Intézet Rt. Budapest. 223 p.
- RATZEL, FRIEDRICH 1887: A Föld és az ember. Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai (fordította Simonyi Jenő). – Magyar Tudományos Akadémia. Bp. 623 p.
- RÓNAI ANDRÁS 1935a: Tartós államterületek Kelet-Közép-Európában. Magyarország és Lengyelország geopolitikai helyzete. – Országút 1. 2. pp. 23–27.
- RÓNAI ANDRÁS 1942: Hazánk. Nemzetnevelők könyvtára. – Országos Közoktatási Tanács. Budapest. 271 p.
- RÓNAI ANDRÁS 1945: Középeurópa Atlasz. – Államtudományi Intézet. Bp. – Balatonfüred. 333 p.
- SZABÓ KÁROLY 1869: A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig. – Ráth Mór. Pest. 448 p. (Újrakiadás 2020. Nemzeti Örökség Kiadó, Budapest. 448 p.)
- SZALLER GYÖRGY 1796: Magyar Ország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó újonnan rajzolt mappával egygyütt. Schauuff János betüivel. Pozsony. 249 p.
- TELEKI PÁL 1917a: Táj és faj. – Turán 2. 1. pp. 17–30.
- TELEKI PÁL 1917b: A földrajzi gondolat története. Essay. – A szerző kiadása. Budapest. 231 p.
- TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS (Ioannis Tomka Szászky) 1777: Introductio orbis antiqui et hodierni geographiam. – Landerer. Pozsony – Kassa (Posonii et Casoviae). 692 p.

RÉGIÓ, REGIONALIZMUS ÉS POLITIKAI-KÖZIGAZGATÁSI REGIONALIZÁCIÓ A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON

Hajdú Zoltán

Bevezetés

A szavaknak, a fogalmaknak, a tudományos kategóriáknak, a könyveknek stb. megvan a maguk története, az e kiadványban érintett kifejezések, fogalmak szinte mindegyike hosszú történeti változási folyamatokon ment át. A „régión”, és a hozzá kapcsolódó „regionalizmus”, „regionalizáció” különösen a sokértelmű és sokat változó, átalakuló jelentésű kategóriák körébe tartozik. A magyarországi latinság szótárai (pl. BARTAL A. 1901) szerint a „regio” kifejezés már a korai magyarországi latin nyelvű dokumentumokban megjelent, legáltalánosabban a „terület” jelentésében használták, de szóösszetételben mintegy tucatnyi más értelmezést is megfogalmaztak vele kapcsolatban. A leghíresebb nemzetközi és magyar megjelenése, amit minden középiskolát végzett magyar ismer, a vallásháborúkhöz kötődően vált szállóigévé: „Euius regio, eius religio”, azaz „akié a terület (a föld), azé a vallás”.}

A központi államhatalom számára államterületi öntagolásának kérdése (tudatosan nem önfelosztásról beszélek, mert annak más a jelentése) különböző okokból többször megjelent a magyar történelmi fejlődésben. A kötet vizsgált időhorizontján belül röviden érintem: a törzsszövetségi állam belső területi viszonyait, a keresztény királyság megteremtését és fejlődését 1526-ig, a részekre szakadt ország sajátos helyzetét a „török bennlakta” időszakában, a török kiűzése utáni újraszervezést és berendezkedést, az 1849–1860 közötti, új abszolutizmus időszakát, majd részletesebben érintem az 1867 utáni, modern, liberális állam és közigazgatás formálódásának folyamatait. A dualista korszak modernizációs folyamatain belül a közigazgatás megyék feletti szintje elsődlegesen az állami szakigazgatás területén jelent meg.

Az államterület általános és speciális területi tagolása mögött a mindenkori központi hatalom saját államterületére vonatkozó elképzelése, „önképe” jelent meg, a különböző ágazati területi lehatárolások és központrendszerek szélesebb körű törekvéseket fejeztek ki. A régió és a regionalizáció közigazgatási tekintetben – szinte közmegegyezés mellett – a központi szint alatti és a megyék fölötti (tartományi, országgrészi, kerületi stb.) kategóriát jelentette.

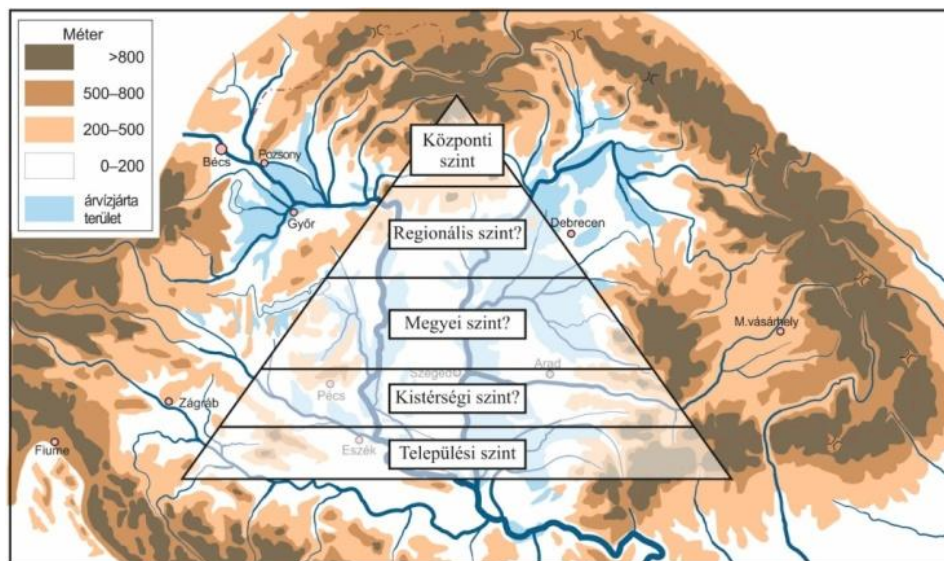
1. Elméleti megjegyzések: a közigazgatási térszervezési teleszkópról

Egy-egy adott ország részstruktúrái (természetföldrajzi táj, gazdasági tér, településhálózati vonzaskörzet, statisztikai egységek stb.) általában hierarchikusan és horizontálisan is tagoltak. Mind a horizontális, mind pedig a hierarchikus viszonyok tartalmi és formai alakulásának kérdései megjelentek és ma is jelen vannak a közigazgatási kutatásokban. Van egy alapvető elméleti, szemléleti és gyakorlati kérdés a közigazgatási területi tagolással kapcsolatban, ez pedig az egyes országok, „mineműsége”, mibenléte. Az országok többségének területe nemzetközi hatalmi alkuk során alakult ki, így a legtöbbjük semmi esetre sem tekinthető természeti földrajzi egységnek, (különösen nem optimálisnak).

Az állam belső területi tagolásának, szervezésének egyik alapkérdése, hogy az adott állam föderatív, unitárius, avagy regionalizált struktúrában oldja-e meg önmaga működtetésének legátfogóbb közigazgatási-területi kérdéseit. A megoldások nem függenek mechanikusan a terület és a népesség nagyságától. Az általános igazgatás és az ágazati szakigazgatás hierarchia-rendszere és területi elrendeződései között akár lényeges eltérések is kialakulhatnak. Az alaplémma az, hogy milyen elemek szolgálják leghatékonyabban az éppen aktuális hatalom érdekeit.

A mindenkori állami igazgatás és az önkormányzati igazgatás egyfajta versenyhelyzetben van, de a központi, törvényhozó hatalom határozza meg a közöttük lévő munkamegosztás alapvető kérdéseit. A modernizáció időszakában (nálunk a felvilágosult abszolutizmustól legalább) a közszolgáltatások szervezése az államok egyik leglényegesebb belső kérdéskörévé vált. Korántsem mindegy sem az állam,

sem az önkormányzatok, sem pedig a lakosság számára, hogy a közszolgáltatások központ- és területrendszere miként alakul (1. ábra).

1. ábra.: A közigazgatási térszervezési teleszkóp kérdőjelei a Kárpát-medence vízrendezések előtti állapotában (szerk. Hajdú Z.)

Az „államismerettani” (államisme) kutatások és publikációk megjelenésétől kezdve kialakult egyfajta statisztikai csoportosítás is, így a statisztikai területbeosztás meglehetősen mély történeti gyökerekkel rendelkezik. A nagy statisztikai egységek egyfajta szemléleti térformáló szereppel rendelkeztek anélkül, hogy direkt közigazgatási funkciói, szervei lettek volna.

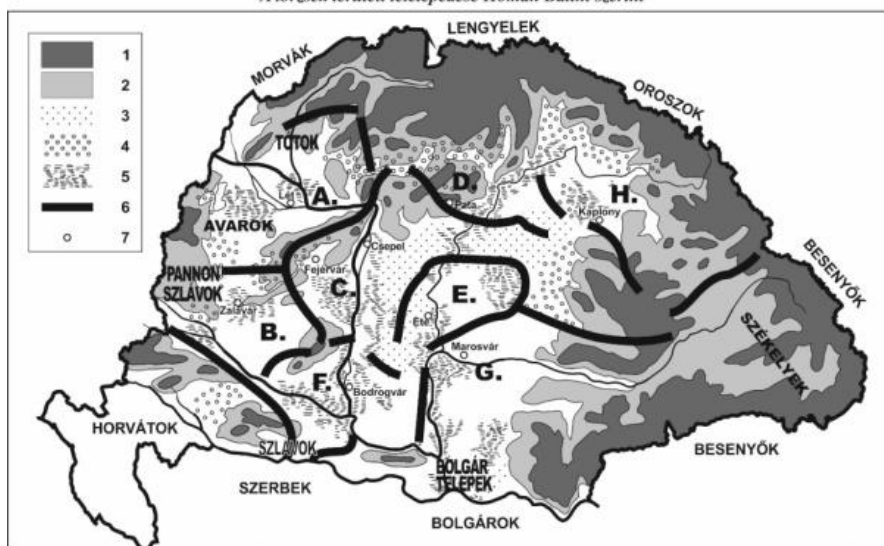
2. Történeti betekintés a magyar állam belső tagolódásának hosszú távú folyamataiba

2.1. A törzsszövetségi állam belső tagozódásának kérdéséhez

A honfoglalás után kialakult törzsszövetségi állam és belső tagozódása körül folyamatos viták voltak és vannak a magyar történettudományban és az állam- és jogtörténetben egyaránt (SZABADOS GY. 2011). A kérdésnek azért van mindmáig elméleti és történeti jelentősége, mert a kezdetet, az „eredeti állapotot” jelenti, amihez kötődtek és kötődnek koncepciók. Ugyanakkor van egy súlyos alapprobléma: nagyon kevés biztos forrással és korrekt tudással rendelkezünk az állapotokról, azok is legnagyobb részben külföldi eredetűek.

A korábbi, krónikás és egyéb hagyományok alapján HÓMAN B. (1912) tett kísérletet a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára, majd 1921-ben megrajzolta az általa feltételezett rendszer hipotetikus határait is (2. ábra)

A törzsek területi letelepedése Hóman Bálint szerint

Jelmagyarázat: 1 – Lakatlan hegyvidék, 500 m magasabb hegység; 2 – 300–500 m hegység és felföld; 3 – Lakatlan pusztaság (homok); 4 – Lakatlan erdő; 5 – Mocsár, láp; 6 – A törzsszállások hozzávetőleges határa; 7 – Hadnagyi mocsárvárak.
A – Huba (Lél) törzse; B – Horkák törzse; C – Fejedelmi törzse; D – Kabarok törzse; E – Ound törzse; F – Botond törzse; G – Gyulák törzse; H – Kund törzse.

2. ábra. A törzsi szállásterületek alakulása a honfoglalás után (Hóman B., in Bátky Zs.–Kogutowicz K. 1921). Jelmagyarázat: 1 – lakatlan hegyvidék, 500 m-nél magasabb hegység; 2 – 300–500 m magas hegység és felföld; 3 – lakatlan homokos pusztaság; 4 – lakatlan erdő; 5 – mocsár, láp; 6 – a törzsi szállások hozzávetőleges határa; 7 – hadnagyi mocsárvárak; A – Huba (Lél) törzse; B – Horkák törzse; C – a fejedelem törzse; D – a kabarok törzse; E – Ound törzse; F – Botond törzse; G – Gyulák törzse; H – Kund törzse

Egy szempont figyelemre méltó a hipotetikus területi elrendeződésben: a központ – periféria viszony ősi megjelenése. A fejedelmi törzs helyezkedett el a központi (külső támadás esetén a legvédelettebb) térségben, s körülötte a többi törzs, s a határok mentén az idegenek, illetve a sajátos kötődésük miatt a székelyek.

Hóman koncepciójának kialakulása óta új írott történeti források alig kerültek elő, ugyanakkor a régészeti ismeretek – különösen az autópálya-építések nyújtotta lehetőségek okán – rendkívül nagymértékben, szinte robbanásszerűen gyarapodtak. Ezzel együtt továbbra is csak feltételezések versengenek a szállásterületek elhelyezkedésére vonatkozó kérdés megválaszolását illetően.

A történeti-területi struktúra egy alapvető elméleti kérdést is felvet, s ez különösen fontos a későbbi regionális szemlélet szempontjából: volt-e (lett volna-e) lehetősége a magyar törzsszövetségi állam törzsi alapú (regionalizált) fejlődésének? (Hóman magát is izgatta a kérdés, ezért foglalkozott többször a német államfejlődés törzsi alapjainak kérdéseivel.)

2.2. Államreform: a keresztény királyság és az egyház kiépítése, belső tagozódása; a területi folyamatok sajátos „kiterő” Mohácsig

Géza fejedelem, majd fia, István hatalmi pozícióból kezdte meg a törzsszövetségi állam felszámolását és a keresztény királyság létrehozását. A folyamat korántsem békésen ment végbe, eredménye a törzsi vezetés nagy részének a megsemmisítése, a törzsek egységének a megbontása, tagjaik részbeni széttelepítése volt. A folyamat eredményeként megtörték a törzsi identitást, ismereteink azonban meglehetősen korlátozottak a folyamatról.

Ha megnézzük István törvényeit a Magyar Törvénytárban, áttekintjük kibocsájtott alapító okleveleit, akkor joggal az lehet az érzésünk, sőt felismerésünk, hogy inkább egyházat, semmint államot teremtett. A püspökségek és egyházközségek létrehozását (minden 10 falu építsen templomot) szabályozó tevékenységét lényegesen pontosabban végig lehet követni, mint a királyi vármegyék alapítását.

Az egyházmegyét István nem egyetlen lépésben hozta létre, csak „mentális térkép” alapján gondolkodhatott, de úgy tűnik, hogy a székhelyeik kijelölésében megjelent egy magas szintű „államterület”-ismeret. Az egyházmegyék központjainak kijelölése részben a már kereszténnyé vált népesség területi csoportosulásán (Esztergom, Győr, Vác, Veszprém), részben a történeti emlékezet

bázisán (Pécs) alapulhatott, részben pedig a perifériák (Bács, Bihar, Csanád, Eger, Gyulafehérvár) egyházigazgatási feladatainak ellátása céljával kerülhetett sor.

Kérdőjelek így is maradtak a legtöbb egyházmegye határai, különösen az országhatárokkal egybeeső külső határai tekintetében. PAULER GY. úgy vélte, hogy biztonsággal csak a Szent István által kijelölt püspökségek központjait lehet ábrázolni, határaikat nem. A Kogutowicz Manóval közösen megrajzolt „Magyarország Szent István halálakor 1938” című iskolai falitérképükön ennek szellemében jártak el. A legjelentősebb kérdőjelet a kalocsai érseki tartomány kialakításának célja és folyamata jelentette és jelenti (KOSZTA L. 2013); a két érsekség léte és az ország két érseki tartományra osztása elsősorban a kritikus királykoronázások esetében vetődik fel történeti problémaként.

A püspöki székhelyek nemcsak egyházigazgatási központok voltak, hanem egyházi feladataik ellátásához rendeltén jelentős részben építészeti és innovációs helyek is; (a templomok és az egyházi épületek a környezetükhöz képest anyag, minőség és méret tekintetében magas szintet képviseltek egyúttal mint oktatási, kulturális, és zenei intézmények jelentek meg mindegyik helyen. Az egyházi központok részben saját maguk gondoskodtak élelmiszer-szükségleteikről, részben pedig az egyházi adók begyűjtésén keresztül oldották meg az ellátást.

A püspökségek megszervezésekor az uralkodónak gondoskodnia kellett a székhelyek védelméről is. Azt ugyanis nem állíthatjuk, hogy a korabeli magyar társadalom minden rétege kitörő lelkesedéssel vette tudomásul az egyházi intézményrendszer létrejöttét; ennek bizonyítéka, hogy az ún. pogánylázadásokkor az felkelők első dolga a templomok és a kolostorok felgyújtása volt.)

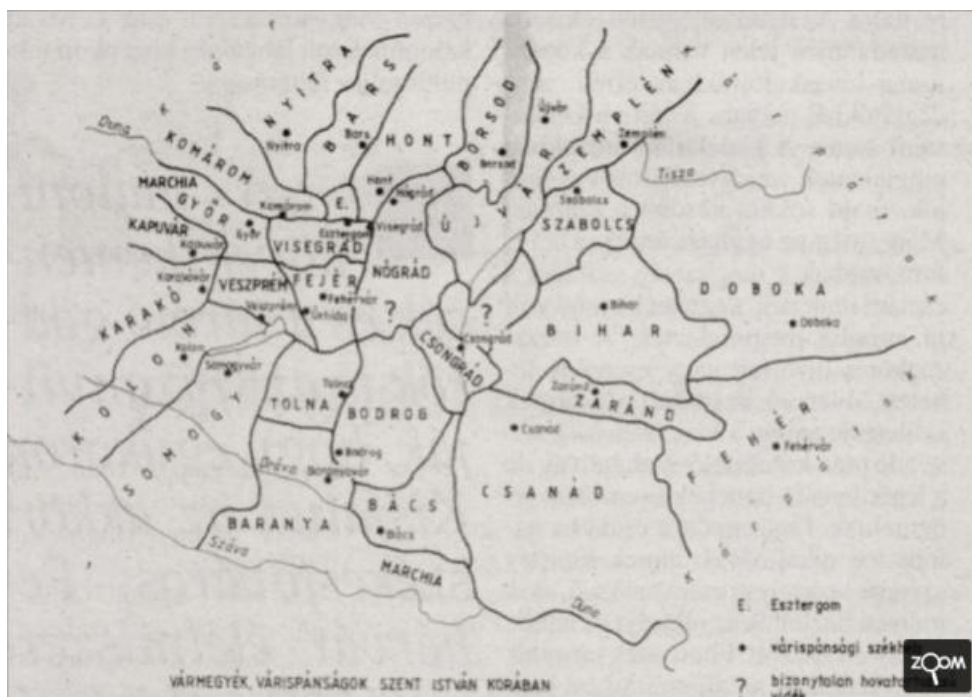
Az Árpád-ház kihalásának időszakára megszilárdult az egyházi területi elrendeződés (3. ábra). Az egyházmegyék több vármegye területét foglalták keretbe. Bár a Szent István által kijelölt püspöki székhelyek érdemben nem változtak, a határok több esetben módosultak a „tisztázódások” folyamatában.

3. ábra. Magyarország egyházi igazgatása a 14. században (Domanovszky S. ...). Jelmagyarázat: a) határok: 1 – érseki tartomány; 2 – egyházmegye; 3 – főesperesség; b) székhelyek: 4 – érseki; 5 – püspöki; 6 – prépostsági; 7 – főesperességi.

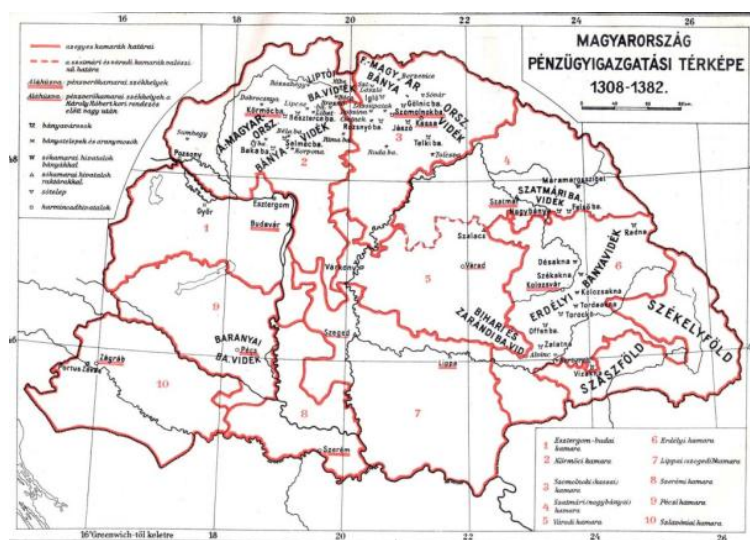
A királyi várispánságok, várbirtokok, vármegyék kialakításáról lényegesen kevesebb korabeli írott forrás rendelkezünk (GYÖRFFY GY. 1977), mint az egyházmegyei székhelyek esetében. A Szent István által életre hívott vármegyei székhelyek és határaik esetében nagyon sok rekonstrukciós kísérlet történt (mintegy másfél tucat ilyen jellegű, nagyrészt ugyanazokra a történeti forrásokra támaszkodó kísérletet produkált a magyar történettudomány és a magyar történeti földrajz), de e tekintetben is részben

hipotézisek versenyéről van szó. A magam részéről KRISTÓ GY. (1988) rekonstrukciós kísérletét tartom a leginkább szerencsésnek (4. ábra), mert „bevallja”, hogy az ismeretek korlátozottsága miatt a megyék és megyehatárok megrajzolása csak feltételezések mentén oldható meg. Sok a nyitott kérdés, már csak az országhatárok bizonytalanságai miatt is.

4. ábra.: Vármegyék, várispánságok Szent István korában Kristó Gy. (1988) szerint (E. jelentése: Esztergom). A bejelölt települések várispánsági székhelyek, a kérdőjelek bizonytalan hovatartozású területeket jelölnek.

Az Árpád-ház kihalása után hatalomra kerülő Anjou-dinasztia új államképet, új gazdaságpolitikai szemléletet hozott. Különösen Károly Róbert helyezte előtérbe a „gazdaságsszervező és pénzügyi gazdálkodó állam” képét, megteremtve annak regionális központját és területrendszerét is. A központok és az illetékességi területek kijelölésekor a meghatározó gazdasági „ág” a bányászat (nemesfém, só) térségi elhelyezkedése volt. Elég egy pillantást vetni a területi tagolódásra, hogy megállapítsuk az érc- és sóbányászat kiemelkedő jelentőségét (5. ábra).

5. ábra.: Magyarország pénzügyigazgatási térképe; (1308–1382) Hóman B.(...) szerint

Korántsem véletlen, hogy Károly Róbert alakította ki a pénzügyi kamarák területi (megyék fölötti, regionális) rendszerét, hiszen itáliai szocializációjánál fogva a gazdasági, pénzügyi kérdések uralkodói tevékenységének egyik meghatározó területét képezték. Nagy Lajos halála után azonban a rendszer alapvetően átalakult. A királyi jövedelmek kezelésének intézményi szerkezete szinte folyamatosan mozgásban volt.

2.3. Mohácstól az ország területének felszabadításáig

A mohácsi csatavesztés az ország politikai, egyházi és katonai elitjének a pusztulását hozta, az uralkodó is elesett. Az ország két, majd három, sőt rövid ideig négy részre szakadása (6. ábra) minden szempontból, s a magyarországi lakosság egészére pedig különösen tragikus állapotokat teremtett. Négyféle államföldrajzi státusz alakult ki; a „három tartósabb rész” (az Erdélyi Fejedelemség, a Királyi Magyarország, és a Török Birodalom részterülete) – változó határok között „berendezkedett” a mintegy 150 év alatt.

Magyarország négy részre szakadt állapotában a 17. század végén

6. ábra: A történelmi államterület négy részre szakadása (.....)

I. Ferdinánd 1528-ban budai székhellyel életre hívta a Magyar Kamarát, amely a királyi jövedelmek kezelésének országos szerve lett. (1531-ben a székhely a török fenyegetettség miatt Pozsonyba került.) A király később Eperjes székhellyel (amely rövid időn belül átkerült Kassára) megosztotta a kamara tevékenységét és illetékességét. 1567-ben ismét módosult a szervezet, létrejött a Szepesi Kamara, amelynek területi illetékessége az ország keleti területeire terjedt ki, s nagyregionális jelleggel működött.

A Királyi Magyarországon a török elleni védekezés életre hívta a megyék csoportosításával a főkapitánysági védelmi rendszert. Az Adriától Északkelet-Magyarorszáig húzódó, területi kiterjedésében folyamatosan módosuló militarizált rendszer fokozatosan eredményes védelmi szerveződéssé alakított ki. A megyéket országgyűlési határozatok kötelezték egy-egy vár fenntartására, sürgős munkálataiban való közreműködésre.

2.4. Új folyamatok a török kiverése után 1849-ig

1686-ban – nemzetközi összefogással – felszabadult Buda, és mivel e fölötti hálája jeléül az országgyűlés lemondott a szabad királyválasztás jogáról, örökletessé vált a Habsburg-ház fiági uralkodása az országban.

A török alól felszabadult területek, szinte a teljes pusztulás képét mutatták, különösen az Alföld déli részén. Állami, központi politikai feladattá vált az újratelepítés és az újraszervezés megindítása. A folyamat az állam meghatározó szerepe mellett támaszkodott az egyházakra, a bírtokosokra, sőt az egyéni telepítőkre is. A folyamat eredményeként új települési rend alakult ki. PRINZ GY. (...) számításai szerint több mint ezer, új, szabályos alaprajzú település jött létre a volt hódoltsági területeken. A folyamat egyik lényegi sajátossága az volt, hogy a központi hatalom szinte teljesen önálló „régiónként” kezelte a volt hódoltsági területet, amelynek újraszervezése önálló folyamat volt.

A felvilágosult abszolutizmus regionális szemlélete és területi politikája nagyon sok, új megközelítést hozott. Az 1723. évi XXX. tc. négy kerületi táblát szervezett külön bírósággént (amelyek csak meghatározott polgári ügyekben járhattak el) Nagyszombat (Dunáninnyi), Kőszeg (Dunántúli), Eperjes (Tiszáninnyi), és Nagyvárad (Tiszántúli) központtal (utóbbit rövid idő múltán áthelyezték Debrecenbe).

Miután III. Károly 1713-ban a Habsburg-ház családi szabályaként fogalmazta meg a leányági örökösödés elvi lehetőségeit, és azt az 1722-1723-as országgyűlésen a magyar rendekkel is elfogadtatta (Pragmatica Sanctio), Mária Terézia (1740–1780) került a trónra, aki a bonyolult nemzetközi helyzetben pozícióját erősítő kompromisszumokat keresett és nagyrészt talált is a magyar rendekkel, illetve a politikai elittel. A magyar társadalom szempontjából a legfontosabb az volt, hogy megkezdte az állam szerepének újragondolását, több területen (közigazgatás, úrbéri viszonyok, oktatás) avatkozott be átfogó jelleggel, és ezek mellett megkezdte a magyar területi struktúra egyfajta – korántsem teljes és átfogó – integrálását. Az osztrák tartományokban Mária Terézia uralkodása alatt kezdődtek meg az I. katonai felmérés munkálatai, amelyek célja a birodalom területének mindenre kiterjedő pontos megismerése volt. A főispánok jogi helyzetének egységesítésével, a megyeszékhelyek egyértelmű kijelölésének elrendelésével a megyei közigazgatás egységesítését célozta.

Fia, II. József (1780–1790) radikálisan, kompromisszumokat nem keresve, a jó állam megteremtésének ideológiájától vezérelve rendeleti úton kormányzott. Az édesanyja uralkodása alatt az osztrák területeken végrehajtott I. katonai felmérés munkálatait 1782–1785 között végrehajtotta Magyarországon is, így a katonai elit és a kormányzat is pontos képet kapott az ország területi viszonyairól, és „Az ország népe számának és állapotjának tudva tartása” céljával 1784–1787 között megtörtént az első professzionális népszámlálás végrehajtása is. Modernizációs törekvései azonban beleütköztek a magyar politikai és hatalmi elit érdekeibe, s egyfajta szembenállás alakult ki törekvéseivel szemben. Az uralkodó a rendi ellenállás központjait, a megyéket tekintette reformjai legfőbb és legerősebb ellenfelének, ezért a kezdetektől fogva azok gyengítésére törekedett. (A törpe megyék egyesítése is ellenállást váltott ki, de különösen meggyűlt a baja Pest vármegyével.)

1784-ben már megindult az átfogó területi reform előkészítése. Az anyaországban 8, Erdélyben 2 kerületet tervezett, ugyanakkor az országot jobban ismerő Magyar Udvari Kamara 12 magyarországi kerület kialakítására tett javaslatot. A kialakított kompromisszum eredményeképpen 10, megyék fölötti kerületet hoztak létre 1785 nyarán (7. ábra). A központok: – Besztercebánya, Győr, Kassa, Munkács, Nagyvárad, Nyitra, Pest, Pécs, Temesvár, és Zágráb – kerületükön belüli térszerkezeti pozíciói erősen eltérőek voltak. A reform figyelmen kívül hagyta az anyaország és Horvátország közjogi határát, és Zala megyét Zágrábhoz csatolta. A Határőrvidék viszont megőrizte különállását.

7. ábra: II. József területrendezése, 1786 (Hajdú Z. 2001). Jelmagyarázat: 1 – történeti országhatár; 2 – Erdély, illetve a Határőrvidék határa; 3 – kerülethatár; 4 – vármegyehatár

A kerületek között a területi és a népesség nagyságát illetően jelentős különbségek voltak (HAJDU L. 1982), a kerületi központ – kerület belső struktúrája (kiépített utak nélkül) ellentmondásosan alakult, különösen az Alföld területén.

A reformkori gazdasági pezsgés nyomán megjelent nagy összegű csalások kikényszerítették a váltótörvényszéki különbíróóságok életre hívását (1840. évi XV. tc.) Pest, Pozsony, Sopron, Károlyváros, Arad, Debrecen, Eperjes, és Fiume székhelyekkel.

A rendi korszak végére, 1847-re kialakult politikai és regionális területi tagolás (FÉNYES E. 1847) magában hordozta a korábbi történeti elemek változásait. Fényes külön részletezte a szerinte legfontosabb – politikai, törvénykezési, egyházi, katonai, biztossági, literáriai/oktatási, bányászati, postaintézeti – területi tagozódásokat, s megállapította, hogy mindegyik saját kialakulását és történeti fejlődését hordozza magában „tagosultságában”.

A Magyar Korona Országai – amely valójában csak virtuális területi egységet képezett a korszakban – politikai felosztását Marczali Henrik és Kogutowicz Manó történeti földrajzi térképével szemléltetjük (8. ábra).

8. ábra: A Magyar Korona Országai 1847-ben (Marczali H. – Kogutowicz M.)

Ha a vármegyék feletti felosztások szempontjából nézzük a Fényes Elek által részletekbe menően vizsgált Magyarországot (az anyaországot); akkor azt állapíthatjuk meg, hogy nagyon változatos az „ágazatok” központ- és területrendszere:

- törvénykezési tekintetben négy kerületre tagolódik az ország (Dunáninneni, Dunántúli, Tiszáninneni és Tiszántúli kerület, 13, 11, 10, illetve 15 vármegyével);
- váltótörvényszéki tekintetben 8 kerületre tagolódik az ország;
- egyházi tekintetben mindegyik felekezet másképpen tagolja saját területi rendszerét; (nem tekinthetjük minden lakosra egyformán vonatkozóan a különböző egyházak területi struktúráját, ezért – Fényessel ellentétben – nem tárgyaljuk);
- katonai tekintetben 4 katonai parancsnokságra tagolódik az ország, a legizgalmasabb eleme a rendszernek az, hogy: „A magyarországi vagy budai magában foglalja az egész polgári anyaországot, Temes-, Krassó, Torontál-, Szerem-, Verőcze, Pozsegavármegyéket kivéve” (FÉNYES E. 1847, p. 6.);
- biztossági tekintetben 10 tartománybiztosi kerületre tagolódt az ország, Pozsony, Besztercebánya, Sopron, Buda, Kassa, Debrecen, Pécs, Szerém, Temesvár, Zágráb központokkal;
- oktatásigazgatási szempontból 6 iskolai kerületre került felosztásra az ország, Pozsony, Győr, Kassa, Nagyvárad, Zágráb, Buda székhelyekkel;
- bányászati tekintetben 4 bányakerületre oszlik az ország;
- postaügyi tekintetben pedig 6 postakerületre (budai, pozsonyi, kassai, temesvári, varasdi, eszéki) tagolódik az ország.

Ha minden érintett, Fényes által részletesen és tételesen bemutatott területi és központrendszert egy ábrára rajzolunk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy 1847-ben a 4-10 „ágazati irányítási tartományra” tagolódo területi és központrendszer mutat ugyan részleges egybeeséseket is, de nem jöttek létre az egyértelmű „igazgatási tartományi központok”.

2.5. Az abszolutizmustól a kiegyezésig

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése után berendezkedő győztes Habsburg-hatalom ismét az abszolutizmus megerősítése, Magyarország területi feldarabolása és beolvasztása mellett döntött. 1849 októberében katonai közigazgatást vezettek be, öt katonai kerületet (Buda-Pest, Kassa, Nagyvárad, Pozsony, Sopron székhelyekkel) alakítottak ki. 1849 novemberében létrehozták a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság új koronatarományt. 1850 szeptemberében megszüntették a katonai diktatúrát és felszámolták a katonai igazgatási kerületeket; helyettük öt polgári közigazgatási kerületet hoztak létre, amelyek nem teljesen estek egybe a korábbi katonai kerületekkel, majd 1851 decemberében korrekciós megyei területi reformot hajtottak végre.

1853. január 19-én Bach Sándor belügyminiszter a kísérletezések és ideiglenesség után a „végleges” területi beosztás kialakítása mellett döntött (9. ábra). A kerületek és vezetőik, a kerületi főispánok a közigazgatás kulcspozíciójába kerültek. A külső viszonyok kedvezőtlen alakulása és a belső kompromisszum keresése miatt ez a „végleges” kerületi rendszer 1860. július 1-jén megszűnt.

9. ábra. Bach Sándor végleges közigazgatási beosztása, 1854 (Hajdú Z. 2001). Jelmagyarázat: 1 – történeti országhatár; 2 – koronaországok határa; 3 – kerülethatár; 4 – vármegyehatár

3. A liberális magyar állam kiépülése, virágzása és tragédiája 1918 végén

Az 1867. évi kiegyezés keretében, majd azt követően került sor az alkotmányos-területi struktúrák rendezésére. Az anyaország ismét egyesült Erdéllyel, az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés pedig rendezte a társország autonómiájának helyzetét.

A kiegyezés után elindult a mindenre kiterjedő modern magyar közigazgatás intézményeinek megteremtési folyamata, amit (MEZNERICS I. – TORDAY L. (1937) foglaltak össze. A Magyar Közigazgatási Intézet keretében megszületett munkát az intézet igazgatója – Magyary Zoltán – alapvető jelentőségűnek nevezte, mivel lényegében először került sor a dualista állam teljes közigazgatási intézmény- és szervezeti rendszerének áttekintésére. A kötet a közigazgatás központi szerveinek ismertetése után a miniszterelnök közvetlen felügyelete alatt működő szerveket tekintette át, majd a minisztériumok (belügy-, pénzügy-, iparügyi, kereskedelmi és közlekedésügyi, földművelésügyi, vallás- és közoktatásügyi, igazságügyi minisztérium) felügyelete alatt működő közigazgatási rendszert, s annak keretében az időnként módosuló területi beosztást is elemezte. A mi szempontunkból – hiszen a teljes rendszer felsorolására nincs terjedelmi lehetőségünk – a következőket szükséges kiemelni:

- Sem az egyes minisztériumokon belül, sem pedig a minisztériumok között nem került sor a szakigazgatási központ- és területrendszer összehangolására. Ennek részben történeti okai voltak, a korábban kiépült szervezetek infrastruktúrája és személyi állománya szinte kötötte a szakigazgatás központjai működését.

- A korszakban viszonylag gyorsan kiépült a modern vasúthálózat, a távíró- és postaszolgáltatás, amelyek új lehetőségeket teremtettek a közigazgatás egészének működése számára. A posta- és távíró-igazgatóságok nagyregionális jelleggel épültek ki és funkcionáltak a világháború előtt. Központjaik: Budapest, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárád, Pécs, Pozsony, Szombathely, Temesvár, és Zágráb voltak.

- A megyei törvényhatóságok területi rendszere tekintetében történtek kisebb reformok, de inkább csak korrekciók, a racionális területi és székhely-struktúra kialakítása elmaradt.

- A jelentős részben a megyei keretekre épülő szakigazgatási területbeosztás így sok tekintetben torz és aránytalan maradt.

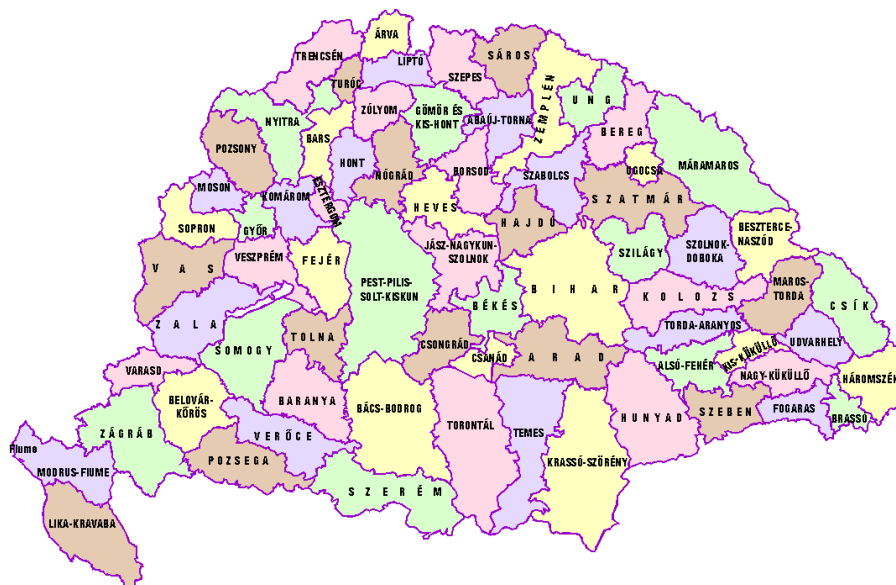
Ha a bírósági központ- és területi rendszer átalakulásának folyamatait vizsgáljuk 1868–1918 között, akkor bepillantást nyerünk a kor történetiségéhez, illetve az akkori jelenhez való viszonyulásába. A kiegyezés után formálódó liberális magyar állam a jogállamiság kiépítése céljával elválasztotta egymástól a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, megteremtette a bírói függetlenség – mint a rendszer alapkövetelménye – jogi feltételeit. A felsőbb bíróságokat vizsgálva megállapítható, hogy az 1868. évi LIV. törvénycikk a történetileg kialakult rendszer elemeit átalakította, miáltal a Királyi Kúria megnevezést egyedül a Hétszemélyes Tábla viselhette a továbbiakban. A törvény az ország területén két Királyi Ítéltáblát hozott létre, Pest és Marosvásárhely székhellyel, meglehetősen sajátos – de a korszak jogi szakemberei szerint arányos – ügyfélforgalommal. A gazdasági élet és a társadalmi viszonyok rendkívül gyors fejlődése, átalakulása, az ügyfélforgalom robbanásszerű gyarapodása azonban szinte ellehetetlenítette a két Királyi Ítéltábla gyors és szakszerű működését. Az 1890. évi XXV. törvény reagált a kialakult helyzetre, radikálisan megnövelte (11-re) a Királyi Ítéltáblák számát, újrászabta illetékességi területeiket. A 11 székhely: Budapest, Debrecen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, Szeged, és Temesvár lettek. A törvény megfogalmazása szerint az ítéltáblák illetékességi területébe a velük földrajzilag összefüggő megyék törvényszékei tartoztak.

Tanulmányomban nem érintettem a dualizmus korszakának utólagos, funkcionális regionális struktúra-hipotéziseit (GULYÁS L. 2020); a magam részéről azt gondolom, hogy az 1890-ben kialakított Királyi Ítéltáblák 11 központja és illetékességi területe alapvetően visszatükrözte nemcsak Magyarország (az anyaország) bírósági-ügykoncentrációs és ügyintézési, hanem gazdasági, népességkoncentrációs, kulturális, és közlekedési területi struktúráját is. Budapest, mint országos és egyben növekedési, magterületi, nagyregionális központ mellett a másik 10 város szinte minden tekintetben megfelelt az elvárható, megkívánható megyék feletti „államfelelősségi” elvárásoknak.

Ha földrajzi eloszlási szempontból nézzük a 10 vidéki központot, akkor kettő (Győr, Pécs) a Dunántúlon, kettő (Kassa, Pozsony) a Felvidéken, kettő (Marosvásárhely, Kolozsvár) Erdélyben, öt (Budapest, Debrecen, Nagyvárad, Szeged, Temesvár) az Alföldön helyezkedett el, a magyar anyaország kiegyensúlyozott területi elrendeződésének korabeli és potenciálisan távlati lehetőségeit hordozva.

Csak a végiggondolás javaslatával fogalmazom meg, hogy minden érdeklődő a maga számára képzelje el, vagy rajzolja rá a korszak legalapvetőbb, legismertebb, „formalizált” alapstruktúrájára (10. ábra) feltűnő színnel Budapestet és a 10 vidéki törvényszéki központot. Megéri a minimális időt igénybe vevő tevékenység, saját alkotása bázisán gondolkodhat a békeidők vége felé az ország települési és regionális alapjairól, s azok általánosíthatóságáról (generalizálhatóságáról).

10. ábra. Magyarország közigazgatási beosztása és statisztikai régiói 1900-ban (Hajdú Z. 2001).
Jelmagyarázat: 1 – országhatár; 2 – vármegye-határ; 3 – járáshatár; 4 – statisztikai régió határa

5. Összegzés

Több évszázad magyarországi „formalizált regionális” területi folyamatainak vázlatos áttekintése után nem illik nagyívű összegzést megfogalmazni. A történetileg változó államterület belső tagolását különböző jellegű központi hatalmak; nagyon eltérő politikai és hatalmi viszonyok között, de mindenkor saját hatalmi érdekeik alapján tűzték napirendre. Változott az államterület politikai tagolása, az általános közigazgatás jellege és területi rendje, de a megyék feletti régiók tekintetében a legtöbbet az állami (ágazati) szakigazgatás térbeli pozíciója változott.

Irodalom

- BARTAL A. (szerk.) 1901: A magyarországi latinság szótára. – Budapest, Franklin-Társulat.
- BÁTKY Zs. – KOGUTOWICZ K. (szerk.) (1921):
- BEÉR J. – CSIZMADIA A. 1966: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényinkből, 1001–1949. – Gondolat Kiadó. Budapest.
- DOMANOVSKY S. (szerk.)
- EDELÉNYI-SZABÓ D. 1928: Magyarország közbizleti alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Magyar Statisztikai Szemle, 6. 1. pp. 648–714.
- EMBER GY. 1946: Az újkori magyar közigazgatás története. Mohácsiától a török kiűzéséig. – Magyar Országos Levéltár. Budapest.
- FÉNYES E. 1847:
- GULYÁS L. 2020: Tóth József és a regionális tudomány, avagy hány régió létezett a dualista Magyarországon? – In: Szónokiné Ancsin G.–Kókai S. (szerk.): Tóth József professzor a földrajztudomány mestere.–Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet. Szeged–Nyíregyháza. pp. 109–124.
- GYÖRFFY GY. (1977):
- GYÖRI R. 2005: A történeti régió. – In: Nemes Nagy J. (szerk.): Régiók távolról és közelről. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 63–72.
- HAJDU L. 1982:
- HAJDU Z. 2001: Magyarország közigazgatási földrajza. – Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- HERMANN R. (szerk.) 2021: A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990. – Budapest.,
- HÓMAN B. 1912: A honfoglaló törzsek megtelepedése. – Turul, 30. 1. pp. 89–114.
- HÓMAN B. 1921: ????? – In: Bátky Zs. – Kogutowicz K.

- KOSZTA L. 2013: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. – Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. Pécs.
- KRISTÓ GY. 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó. Budapest.
- LIKTOR Z. A. A régi magyar bírósági rendszer. A kezdetektől 1848-ig. <https://kuria.hu/kuriai-dontesek/liktor-attila-regi-magyar-birosagi-rendszer-kezdetektol-1848-ig> Letöltés: 2023. december 10.
- MARCZALI HENRIK–KOGUTOWICZ MANÓ
- MEZNERICS I.–TORDAY L. 1937: A magyar közigazgatás szervei, 1867–1937. – Magyar Közigazgatástudományi Intézet. Budapest.
- NAGY I. 2015: A Magyar Kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után, 1528–1686. – Magyar Nemzeti Levéltár. Budapest.
- NEMES NAGY J. 1997: Régiók, regionalizmus. – *Educatio*, 3. sz. pp. 407–423.
- PAULER GY.
- PAULER GY. – KOGUTOWICZ M.
- SIPTA I. 1998: A magyar bírósági rendszer története. – Multiplex Media – Debrecen University Press. Debrecen.
- SISKA K. 2017: Az oszmán közigazgatási rendszer dimenziói. – *Magyar Közigazgatás*, 1. pp. 180–194.
- SZABADOS GY. 2011: Magyar államalapítások a IX-X. században. (Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól). – Szegedi Középkorász Műhely. Szeged.
- SZABÓ P. 2005: A régió: „meghatározott területi egység”. – In: Nemes Nagy J. (szerk.): Régiók távolról és közelről. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 7–62.
- SZAMEL K. 1981: A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon. – Államigazgatási Szervezési Intézet. Budapest.
- SZÁNTAY A. 2008: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon. – *Történelmi Szemle*, 3. pp. 313–333.

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG RÉGIÓI KÜLÖNBÖZŐ TÉRSZEMLÉLETEK TÜKRÉBEN

Kókai Sándor-Horváth Gergely

Bevezetés

Kétségtelen tény, hogy a történelmi Magyarország földrajzilag is meghatározott történelmi régiói „feltámadni” látszanak. A területi folyamatok ma sem állnak meg az országhatároknál, a társadalmak, a helyi és térségi közösségek újraélednek a globalizálódó világban. A trianoni határok szabdalta régiók lakói önmaguk helyét, múltját keresik, amelynek eredményeként a történeti földrajzi megközelítésű régiókutatások is reneszánszukat élik napjainkban. Nem véletlen, hogy a történészek és a geográfusok széles táborát bevonva sorra születnek az ún. régiómonográfiák, jelezve a kutatóműhelyekben folyó alap- és alkalmazott kutatások színvonalát, amelyeknek egyik központi kérdésköre a régió fogalmának, illetve horizontális és vertikális tagoltsági szintjeinek eltérő értelmezése (NEMES NAGY J. 1997, SÜLI-ZAKAR I. 1997, PAP N. – TÓTH J. 1999, GULYÁS L. 2006).

A másik, szintén a térbeliséghez kapcsolódó fontos megközelítés, hogy – a tematikus térképeken túllépve – grafikus térszerkezeti ábrák és térszerkezeti modellek formájában is jelenítsék meg a történelmi Magyarország különböző szemléletű (pl. természeti, társadalmi, gazdasági, modernizációs, közigazgatási stb.) régióit, országrészeit, illetve a Kárpát-medence nagytárait és a közöttük zajló munkamegosztás formáit. Olyan állapotrajzok készülnek a mindenkori Magyarország társadalmi-gazdasági-települési térszerkezetéről és ezek változásainak folyamatairól, amelyek komplex egészet alkotva szintézisei és esszenciái a kutatásoknak. A történész és geográfus szakma csoportjai és egyéniségei úttörő szerepre vállalkoznak, hiszen mindkét fél – bár olykor árnyalatilag is más-más gondolatvilággal, elemzési és szintézisalkotó szemléletmóddal – ugyanazt a nemes ügyet szolgálja, feltárni és elemezni a történelmi Magyarország differenciálódó országrészeinek, régióinak sajátosságait és kapcsolatrendszeit, elhelyezve a térség – ritkábban az egész egykori Osztrák–Magyar Monarchia – egységesen működő és funkcionáló, egyszerre tradicionális és ugyanakkor modernizálódó térszerkezeti rendszerében.

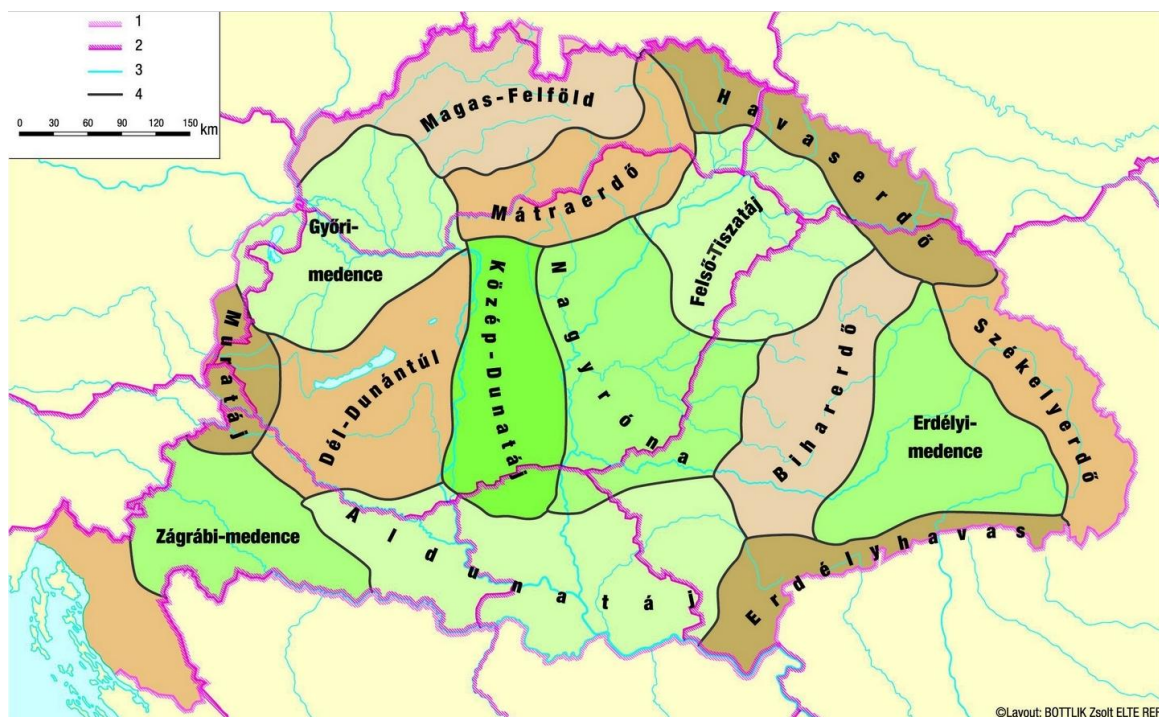
A történelmi Magyarországon nem vonható kétségbe Erdély, Horvátország és Szlavónia tartományi múltja, és a Dunántúlnak is van Pannónia provinciától kapott öröksége (HAJDÚ Z. 2003). Nagyságrendileg ebbe a felsorolásba illeszkedik az Alföld, a Felföld és a Délvidék (vagy Alvidék) is, bár tartományi előzményeik – ha egyáltalán megfogalmazhatók – a korábbi történelmi korokban korántsem olyan egyértelműek, mint az előbbieké. A területi kutatások mindig különböző elméletek, szemléletek halmazai, így elfogadható, hogy ugyanazon földrajzi térre – azonos időszakra vonatkoztatva is – több térszerkezeti ábra és modell készülhet, amelyek kisebb-nagyobb eltéréseket mutathatnak. A történelmi Magyarország régióinak számát, kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs egyetértés a magyar természet- és társadalomtudományok művelői között. Ezért célszerűnek tűnik a különböző megközelítésű elképzelések földrajzi szemléletű eredményeit a történelmi Magyarország példáján bemutatva néhány problémakört vázlatosan érinteni és keletkezésük időrendjében is rendszerezni. Az alábbiakban lehetőségeket mutatunk be a történelmi Magyarország régióinak lehatárolására.

1. Természetföldrajzi szemléletű elképzelések

Vitathatatlan, hogy a természeti környezet adottságként meghatározó szerepet játszott és játszik a régiók kialakulásában. A természeti adottságok fontos tájalkotó és tájformáló tényezők, egyúttal a társadalom által felhasznált és igénybe vett helyi és helyzeti energiák meghatározó elemei, ezért tárgyalásuk kihagyhatatlan egy komplexitásra törekvő geográfiai áttekintésből. A földrajzi tájak lehatárolása és hierarchikus rendszerének kialakítása elvileg a természetföldrajzi tényezők – földtani felépítés, domborzati formák, éghajlat, vízrajz, talaj, élővilág – földfelszíni elrendeződésén alapul, ám mivel a táj a fenti, külön-külön is nehezen rögzíthető tényezők komplex együttese, objektív tájhatárokat gyakorlatilag nem lehet kijelölni (CSORBA P. 2018), a különböző tájfelosztások a kompromisszumokra való törekvések ellenére a mindenkori szerző(k) szubjektív felfogását tükrözik. Ennek ellenére a magyar földrajztudomány kiválóságai újabb és újabb kísérleteket tettek a Kárpát-medence, illetve a mai

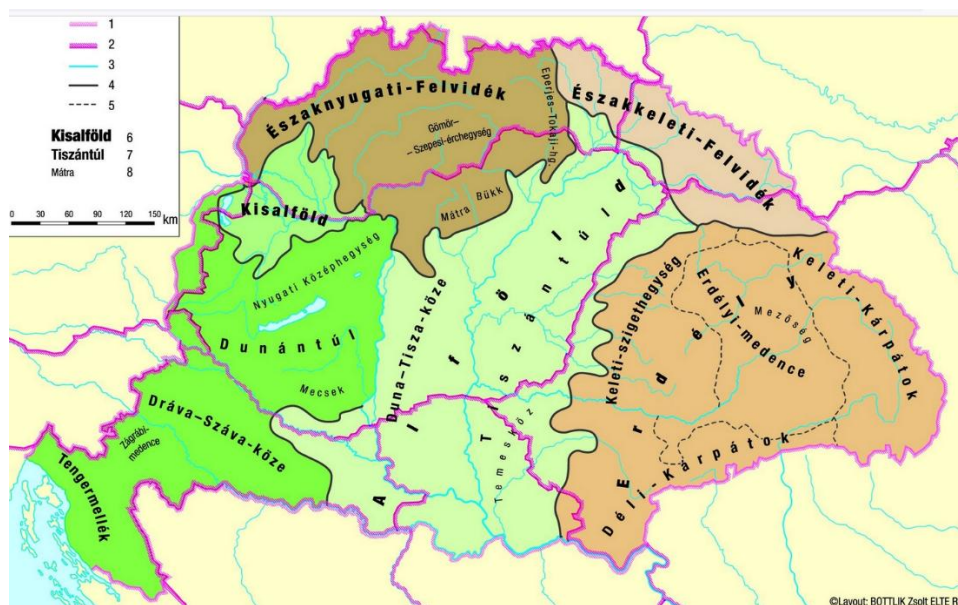
Magyarország területének természetföldrajzi szemléletű felosztására, többek között a nagytájak (országrészek, nagyrégiók) elhatárolására (GERCSÁK G. 2023). Azonban az egyszerűbbnek tűnő természetföldrajzi szemléletű felosztások (többek között HUNFALVY JÁNOS, CZIRBUSZ GÉZA, PRINZ GYULA, BULLA BÉLA, MENDÖL TIBOR, FODOR FERENC, SZÉKELY ANDRÁS, SOMOGYI SÁNDOR, HAJDÚ-MOHAROS-JÓZSEF, HEVESI ATTILA, FARAGÓ IMRE, KOCSIS KÁROLY stb. tollából) is csak néhány nagytáj léteben (pl. Alföld, Erdély, Felvidék stb.) jutottak egyezsége, határaik megvonásában viszont kevéssé.

Az elmúlt száz év tájfelosztásai közül első helyen említendő PRINZ GYULA természetföldrajzi tájtagolása. A Kárpát-medence általa kialakított és a „magyar földet” részletesen tárgyaló nagy munkában (1936) ismertetett tizenöt nagytája meglehetősen eltér a „szokványos” tájfelosztásoktól, nevezéktanilag is igen sajátos, olykor egészen egyedi elnevezésekkel, mint pl. „Magas-felföld” és „Alduna táj”, vagy mint az Alföld középső részének „Nagyróna” neve (1. ábra). Néhány nagytáj (pl. a Kisalföld – nála Győri-medence néven –, vagy az Erdélyi-medence) határai azonban alapjában véve nem nagyon különböznek más felosztásokétól.

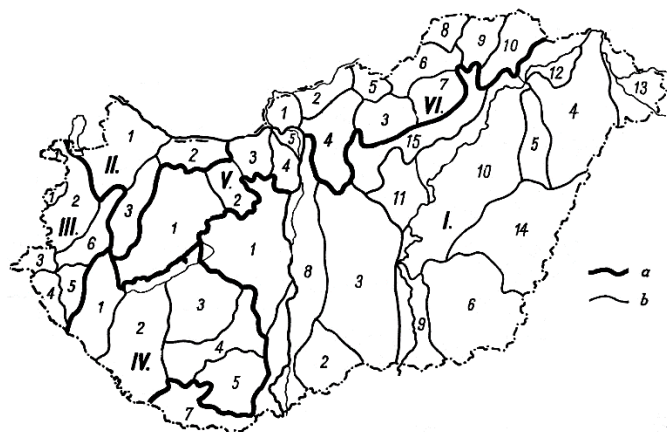
1. ábra. Magyarország tizenöt nagytája Prinz Gy. (1936) szerint (az eredeti változat [p. 295.] alapján in Kocsis K. et al. 2006). Jelmagyarázat: 1 = a magyar állam határa 1914-ben; 2 = a magyar államhatára napjainkban; 3 = folyók; 4 = nagytájak határa

A második világháborút követően BULLA BÉLA és MENDÖL TIBOR foglalkoztak a tájak felosztásával nagysikerű földrajzi munkájukban (1947). Hosszú évtizedekre ez volt az utolsó alkalom, amely a tájakat még a maga természetes Kárpát-medencei egységében tárgyalta. A *Kárpát-medence tájai* című fejezetben hat nagytájat különítettek el (Alföld; Kis-Alföld; Dunántúl a Dráva–Száva-közével és a Tengeremellék; Északnyugati-Felvidék; Északkeleti-Felvidék; Erdély), és azon belül megneveztek néhány olyan kisebb tájegységet is, ami nagyjából a későbbi hierarchiarendszerek középtájának felel meg. (A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy hetedikként önálló alpontra tárgyalták Budapestet). Bár ez nem kizárólag természetföldrajzi indíttatású tájbeosztás, hiszen ugyanezen keretek között tárgyalták a szerzők a társadalmi-gazdasági jelenségeket is, a nagytájak határait azonban egyértelműen a természeti környezet jellege alapján vonták meg. Tájbeosztásukat térképen nem ábrázolták, az a szerzők tájleírásai alapján utólag lett megszerkesztve (2. ábra).

2. ábra. A Kárpát-medence tájbeosztása Bulla B. – Mendöl T. (1947) szerint (in Kocsis K. et al. 2006). Jelmagyarázat: 1 = a magyar állam határa 1914-ben; 2 = államhatár 2006-ban; 3 = folyók; 4 = nagytájak határai; 5 = középtájak határai; 6 = nagytájak nevei; 7 = középtájak nevei; 8 = egyéb tájak nevei

BULLA BÉLA 1962-es, Magyarország természetföldrajzát átfogóan ismertető, tankönyvként kiadott monográfiájában a „Magyar tájak” című fejezet alcímeként azt adta meg, hogy „rövid szinopszis”, ennek ellenére egy nagyon alapos, átgondolt, hierarchikus tájfelosztást ismertet, 6 nagytájat és 44 középtájat különítve el (3. ábra) és minden tájat röviden, de átfogóan jellemezve. Mint írja, „Magyarországon a természetes tájképző tényezőknek négy komplex területi egysége rajzolódik ki a térképeken: 1. Alföld; 2. a Kisalföld; 3. a Dunántúli-középhegység; 4. az Északi-középhegység. Az Alpoktól a Dunáig és a Kisalföldtől a Drávaig nyúló terület sem a középhegységekhez, sem a síkságokhoz nem sorolható. Átmeneti jellegű terület az mind domborzatában, mind éghajlatában, mind vizeinek és növénytakarójának, mind pedig talajainak képében. Ez a heterogén, átmeneti jellegű terület, amelynek fő földrajzi jellemvonása a határozott táji egyveretűség, egységesség hiánya, kettős osztatú. K-i, nagyobbik része a Dunántúli-dombság, az ország ötödik nagytája, Ny-i, kisebbik része az ország Ny-i peremterülete: az Alpokalja (p. 366). Majd még hozzáteszi: „A hat természeti táj közül teljes egészében csak a Dunántúli-középhegység tartozik Magyarország területéhez; a másik öt az ország határain túl is folytatódik” – azonban BULLA az adott kor politikai viszonyai között az országhatárokon túl terjedően már nem folytatta a tájfelosztást.

3. ábra. Magyarország tájai Bulla B. (1962; p. 365.) szerint. Jelmagyarázat: a – nagytájak határa, b – középtájak határa

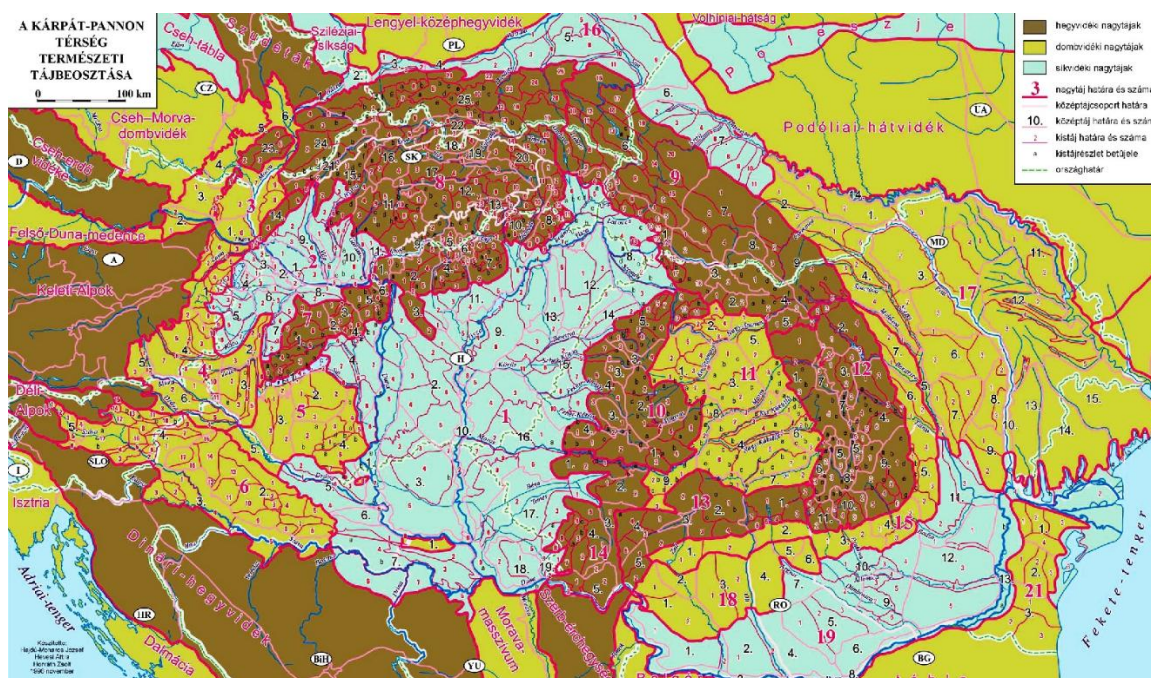
Különösen az 1960-as évektől kezdve, főleg az akkori MTA Földrajzi Kutatóintézetben egyre jobban felerősödtek a különböző megközelítésű, de alapvetően természetföldrajzi szemléletű táj kutatások és tájleírások, kiváló tájmonográfiák jelentek meg. Történeti földrajzi szempontból azonban ezek nagy hátránya, hogy az akkori kor politikai viszonyai miatt azok szigorúan az országhatárok által közrefogott területre vonatkoztak, továbbá szinte kizárólag természeti tényezőket tárgyaltak. Természetesen a tájleírások részét alkották a tájfelosztások is, amelyeket összegezve készült el egy nagyon alaposan átgondolt, hierarchikusan felépített tájbeosztás (PÉCSI M. – SOMOGYI S. 1967), részletesen ismertetve Magyarország tájbeosztásának főbb elvi-módszertani szempontjait. Ennek megalapozásaként SOMOGYI S. (1964) a természeti táj fogalmát úgy határozta meg, hogy a Föld felszínének olyan része, melyben a külső és belső erők keltette anyagmozgás-folyamatok törvényszerűségei és az általuk létrehozott formák típusai időben és térben megközelítőleg azonosak. Bár azt is leszögezte, hogy az antropogén hatások nélküli természetes táj ritkaság és a természeti tájba beleértendő a társadalmi munka által létrehozott, állandó jellegű hatások is, mégis a társadalmi-történelmi szempontok kevésbé jelentek meg a tájfelosztásban, amely a nagytájaktól a kistájakig terjedően több hierarchikus egységet alakított ki. A legkisebb egységek, a kistájak méretét illetően a legnagyobb 1829 km², a legkisebb 11 km² területű volt. Történeti földrajzi szempontból alighanem a nagytájak szerepe a legfontosabb, de csak elvileg, mert az 1960-as évek politikai korlátai miatt a tájfelosztást szigorúan a trianoni határok közé szorították. A táji hierarchia kidolgozása során az az elv érvényesült, hogy a nagytáj a földfelszínnek azt a taxonómiai egysége, amely valamely domborzati típus (pl. síkság, dombság vagy hegység) egészére terjed ki, és azon belül a többi tájalkotó tényező többségében lényegében azonos természetű környezetet alkot, általában azonos méretű és értékű hatást fejt ki, és ezáltal szembetűnően elkülönül a többi (nagy)tájtól. A szerzők hat nagytájat – Alföld, Kisalföld, Nyugat-magyarországi-peremvidék, Dunántúli-dombság, Dunántúli-középhegység és Észak-magyarországi-középhegység – különítettek el (amelyek legtöbbször túlnyúlik az országhatáron), és ezeket 35 ún. középtájra és 230 kistájra tagolták tovább.

Ez a felosztás több évtizeden át minden – valamely módon a magyarországi tájakhoz kapcsolódó – tanulmánynak az alapja volt. Jó minőségű, bár kis méretarányú (1:1 000 000) kartográfiai feldolgozása Magyarország nemzeti atlasza 1989. évi kiadásában jelent meg (4. ábra), majd egy évvel később megjelent a kétkötetes „kistájatlasz” (MAROSI S. – SOMOGYI S. 1990), amely minden kistájról azonos szempontok szerint feldolgozva, adatokkal alátámasztva adott részletes ismertetést, összefoglalóan jellemezve az egyes kistájak domborzatát, földtani és éghajlati jellemzőit, vízrajzát, talajait és esetleges sajátos adottságait, majd kistájanként egy tájtipológiai összeggel zárult – ám sajnos csak térképvázlatokat tartalmazott. Ennek a „bibliként” kezelt kiadványnak a második, DÖVÉNYI ZOLTÁN által szerkesztett bővített kiadása (2010) a természetföldrajzi tájalkotó tényezők újabb kutatásokon alapuló átdolgozásán túl az egyes kistájak legfontosabb társadalomföldrajzi összetevőit – közlekedés, településhálózat, népesség – is tárgyalta, táblázatban összegezte táji adottságokat és értékeket, és nem utolsósorban minden kistájról jó minőségű színes térképet is megjelentetett.

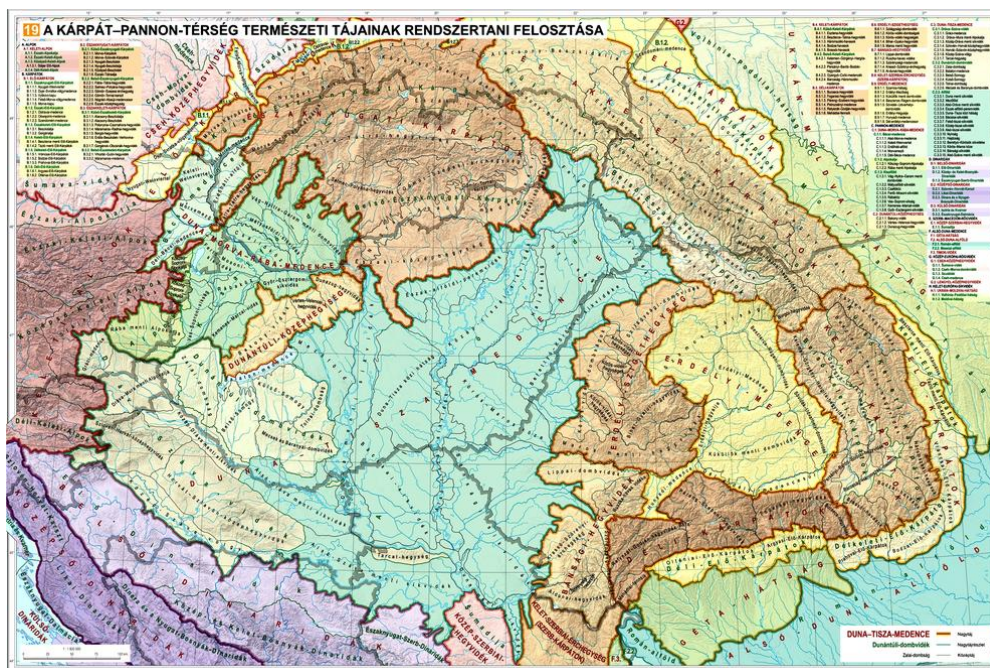
4. ábra. Részlet a természeti tájak rendszertani felosztása című, az 1989. évi Nemzeti Atlaszban megjelent térképből (pp. 86–87.)

A rendszerváltozást követően végre nem akadályozták politikai korlátok, hogy a tájfelosztások újra a Kárpát-medencére, mint egy teljes természeti és történeti egységre kiterjedjenek. Különösen részletes felosztást (5. ábra) készítettek HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF–HEVESI ATTILA (1997), akik rámutattak arra, hogy a Kárpát-medencén belüli természetföldrajzi tájak esetében sem a határoló folyóvölgyek, sem pedig a medenceperemek nem alkotnak természetes határt, annak ellenére, hogy a tektonikailag kijelölt folyóvölgyek és medencék mozaikszerűen feldarabolják és elhatárolják a jelentősebb rögzvidékeket, fennsíkokat és hegységeket. Ugyancsak Kárpát-medencei kitekintésűek FARAGÓ IMRE munkái. 2015-ben megjelent, a tájakat részletesen ismertető könyve egyik fő fejezetének a „Néprajzi és történeti-földrajzi tájak” címet adta. Történeti földrajzi szempontból különösen érdekes és dicséretes, hogy mindkét említett munka visszanyúlt korábbi évszázadokban használt, részben már elfelejtett történelmi nevekhez, bár azok elhatárolása bizonyos nevek esetében meglehetősen hipotetikus, sőt helyenként vitatható is. FARAGÓ arra is rámutat, hogy maga a Kárpát-medence név a korábbi történelmi Magyarország területének jelölésére csak a trianoni békediktátum után terjedt el, ráadásul a név szakmailag teljesen helytelen, hiszen valójában kárpáti medencék vannak, ráadásul a Kárpát-medencébe beleértjük a Kárpátok vonulatait is, ami nyilván szöges ellentétben áll a 'medence' fogalommal. Éppen ezért újabban a földrajzi irodalomban szívesebben alkalmazzák a „Kárpát–Pannon-térség” nevet, illetve fogalmat.

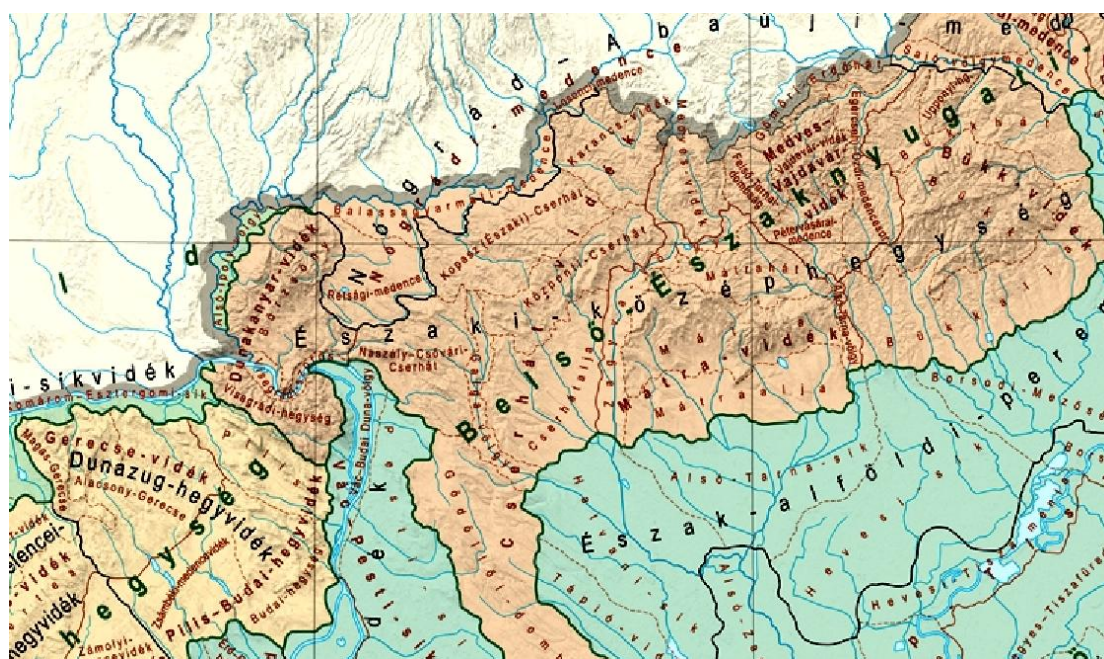

5. ábra. A Kárpát–Pannon-térség természeti tájfelosztása (Hajdú-Moharos J. – Hevesi A. 1997) a Pannon Enciklopédia könyvsorozatban (pp).

A legújabb részletes tájfelosztás Magyarország új nemzeti atlaszának KOCSIS KÁROLY főszerkesztésével készült, 2018-ban megjelentetett „Természeti környezet” című kötetében jelent meg. Ez mellett, hogy a korábbi MAROSI S. – SOMOGYI S.-féle felosztás hierarchiai egységeit megtartotta, még teljes európai kitekintéssel ki is bővítette több kategóriával (tájrendszer, tájalrendszer, nagytájrészlet), és ennek a logikai rendszerében korábbi nagytáji besorolását csak a Dunántúli-középhegység őrizte meg, míg az Alföld, a Kisalföld, a Dunántúli-dombsíkok és az Alpokalja nagytájrészlet lett, az Északi-középhegység pedig középtáji besorolást kapott (6. ábra). Kistájszintű felosztásra azonban ez az atlasz is csak Magyarország politikai határain belül vállalkozott, bár a korábbiaktól eltérően a határok mentén a nevek megírásával jelezte a határon átnyúló tájak kiterjedését (7. ábra).

6. ábra. A Kárpát–Pannon-térség természeti tájainak rendszertani felosztása (in Kocsis K. 2018. pp. 122–123.)

7. ábra. Magyarország természeti tájainak rendszertani felosztása (részlet; in Kocsis K. 2018. pp. 126–127.)

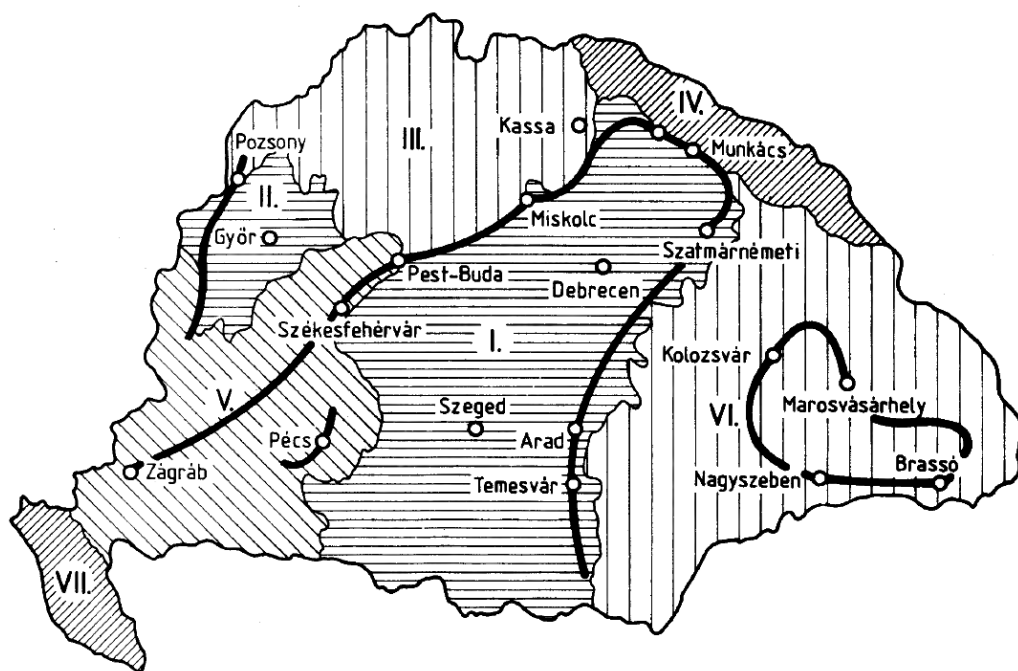
Kétségtelen, hogy a természetföldrajzi alapon lehatárolt és elnevezett tájak nem feleltethetők meg egyértelműen a történelmi régióknak, ugyanakkor egyet kell értenünk HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF–HEVESI ATTILA (1997) megállapításával, amely szerint természeti alapú beosztásnak lehetőség szerint összhangban kell állnia a történelmi-néprajzi terület egységekkel (illetve az ellentmondás a legkisebbre csökkentendő); ugyanakkor a természeti tájfogalmak idővel maguk is társadalmi tájmegjelölésekké válhatnak. Ebből a szempontból nézve érdekes tájneveink eredetét, etimológiáját is vizsgálni. MIKESY GÁBOR (in KOC SIS K. 2018) szerint sok tájunk neve a földrajzi objektum valamely jellegzetes tulajdonságára, például formájára, vízrajzi viszonyaira, növényfedettségére utal, lásd Völgyesség, Sárrét, Bükk, Cserhát stb., vagy pl. a középkorban a csaknem néptelen, az erdőhatár fölé magasodó hegységeket egységesen Havasnak nevezték, míg a az erdőségekkel fedett középhegységeket már jobban elkülönítve

Mátraerdőként, Bakonyerdőként, Biharerdőként említették, de rajtuk a mai Mátránál, Bakonynál, Bihar-hegységnél jóval nagyobb területeket értek. Mivel a folyó menti területek voltak a gazdasági élet legfontosabb színterei, ezért az ilyen tájak nevei – Bodroγκöz, Muraköz, Temesköz, Csallóköz stb. – már a 13. században ismertek voltak. Persze voltak olyan középkori tájnevek is, amelyek idővel teljesen eltűntek, pl. Turtur (a Magas-Tátra neve volt), vagy a Bolhád (a Mátrától északra fekvő dombvidéket és medencesort értik rajta, bár pontos helye vitatott; ennek ellenére napjainkban tapasztalhatók kísérletek a név feltámasztására).

2. Társadalomföldrajzi szemléletű elképzelések

A társadalmi folyamatok tér- és időbeli alakulása a történelmi Magyarország fejlődésének egyik – ha nem a legfontosabb – olyan alfája és ómegája, amelynek sajátosságai nélkül nem érthetők meg az elmúlt évszázadok történései, sem Trianon, sem az azt követő időszak. A régiók számát és kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a társadalomföldrajzi szempontú felosztásokban sem, az azonban egyértelmű, hogy az egyes régiók – akár önállóan (TÓTH J. 1997), akár a tágabb horizontú makrorégiók (pl. Délvidék, Felföld stb.) részeként (SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2003) – kiemelkedő szerepet játszottak a társadalmi-gazdasági, térszerkezeti, etnikai, demográfiai stb. folyamatokat tekintve (KÓKAI S. 2006).

Nagy térszerkezeti egységek, régiók a 18-19. századig a rendelkezésre álló források alapján FRISNYÁK SÁNDOR (1996) szerint sem határozhatók pontosan körül, azok többé-kevésbé a természetföldrajzi nagytájakkal eshettek egybe, de a vásárvonalak régióképző erejéből kiindulva mégiscsak elkülönít hat nagy Kárpát-medencei régiót, valamint hetedikként hozzáveszi az Adria-menti „Karszt és Tenger mellék” egységet (8. ábra).

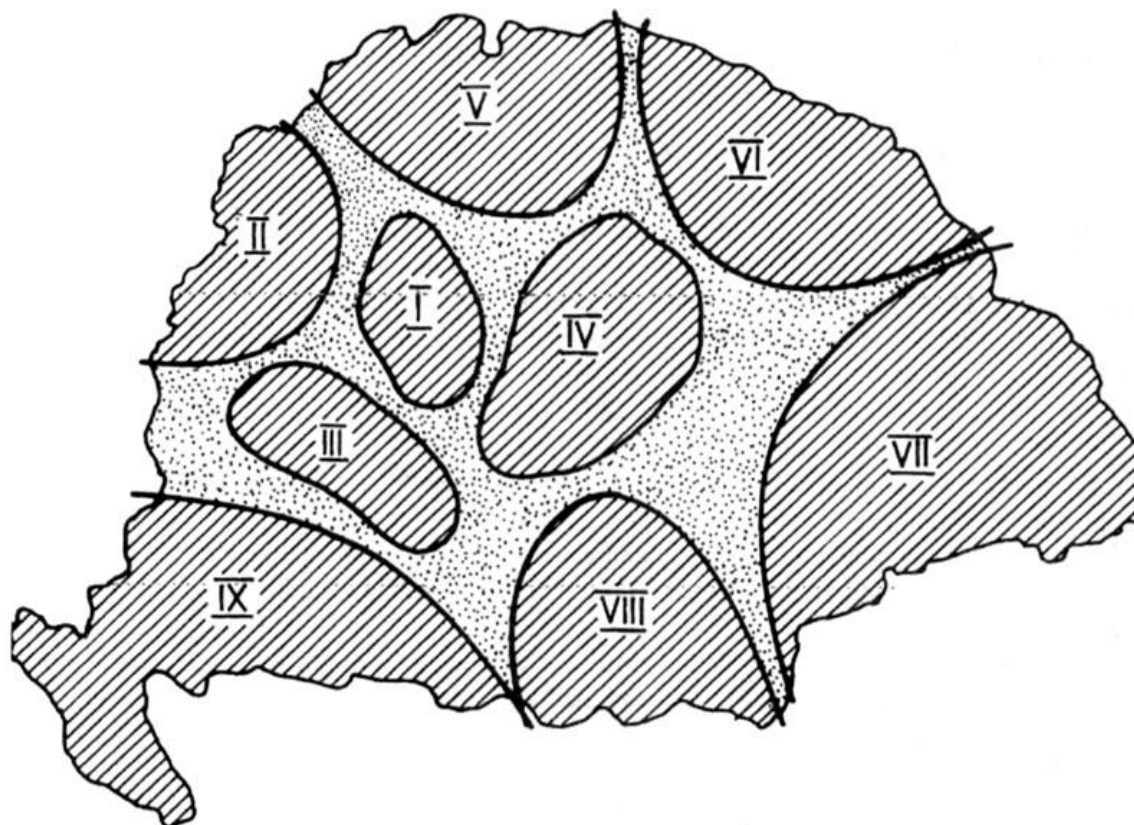

8. ábra. Feudális kori régiók és a fő vásárvonalak (Frisnyák S. 1996). Jelmagyarázat: I. – Alföld; II. – Kisalföld; III. – Felvidék; IV. – Erdély; V. – Északkelet-Felvidék; VI. – Dunántúl; VII. – Karszt és Tenger mellék

2. 1. Néhány centrum-periféria elképzelés

Az elmúlt évtizedek egyik leginkább kutatott Kárpát-medencei térrelációja a centrum-periféria ellentét és annak különböző megközelítései. A kérdéskör 19. századi alkalmazhatóságához kiindulhatunk TÓTH JÓZSEF (1997) azon megállapításából, amely szerint „...a XIX. század folyamán az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között körvonalazódni kezdtek a regionális fejlődés magterületei, elkülöníthetők bizonyos régiókezdemények, melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal

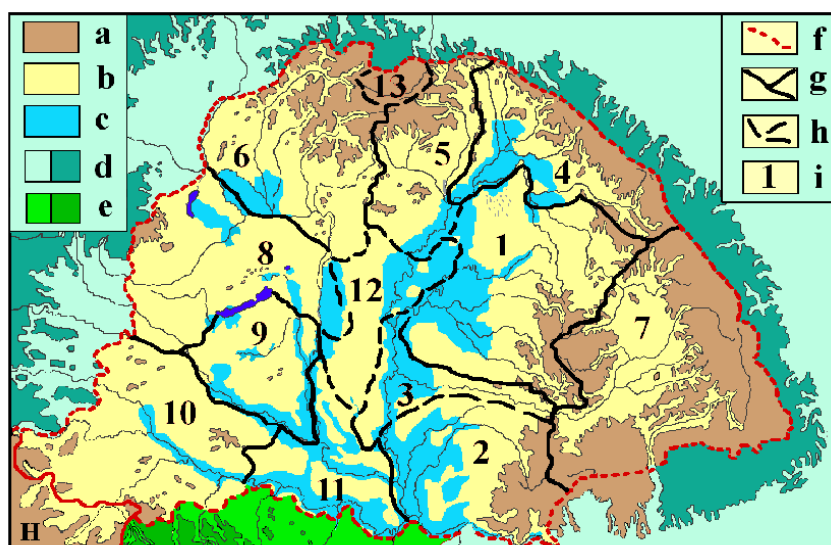
definitív régiók alakulhattak volna ki...” (p. 223.). Számos olyan tudományos munka született, amelyek – különböző vizsgálatok révén – a centrumtérsegek lehatárolására vállalkoztak.

9. ábra. A történelmi Magyarország régiói a 20. század elején (Tóth J. 1997)

TÓTH J. arra is rámutat, hogy „...a régiók csak attól kezdve értelmezhetők, amikor a termelőerők fejlődési folyamata eljutott abba a fázisba, amelyben a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően olyan térségek különülnek el egymástól, amelyeknek saját fejlődési ívük, struktúrájuk, jövőjük, így fejlesztési problémáik is vannak, amelyek bizonyos belső kohézióval rendelkeznek, textúrájuk a magterületen sűrű és a perifériák felé ritkul, az ott élő lakosság tudatában entitásként tükröződnek és bizonyos komplexitásuk van...” (p. 128.). E meghatározás egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági önfejlődésből születő régiók (9. ábra) megjelenése és kutatása a legfontosabb. Nem a mindenkor felülről kiinduló regionális – zömmel igazgatási – átszervezések, mint többek között a történelmi Magyarország 18-19 századi felosztási kísérletei (pl. II. József idején vagy a Bach-rendszer alatt stb.). Érdekesség, hogy Horvátország és Erdély különállása mellett a Bánság volt az egyetlen olyan országrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol az igazgatásban, a területfejlesztésben, a telepítési politikában 1718–1918 között váltakozó intenzitással a regionális elvek is érvényesültek, dacolva és ellentétbe kerülve olykor a magyar alkotmányjogi hagyományokkal (KÓKAI S. 2010).

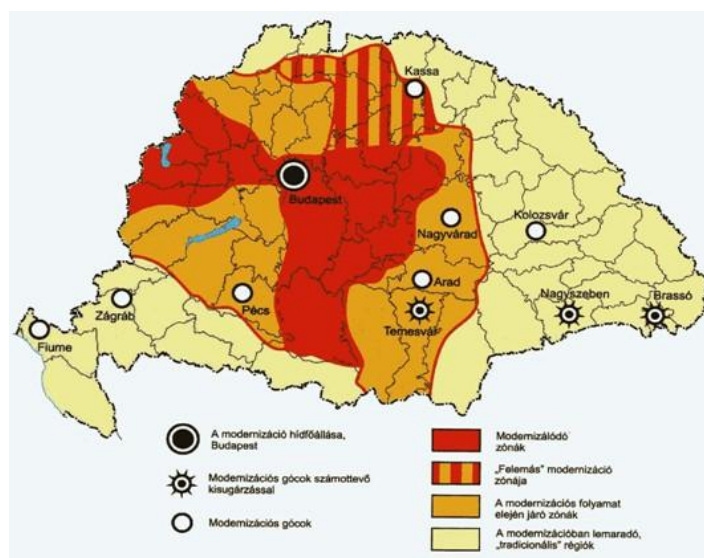
Korábbi (10-16. századi) régiók elhatárolására CSÜLLÖG GÁBOR (2001) tett kísérletet. Szerinte „a földrajzi (térségi) régió a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége, amelynek kiterjedése alapvetően a régiócentrum(ok) hatóterének függvénye” (p. 7.). A régiók kialakulásában a regionális összetevők – az általa megfogalmazott aktivitási térszínek, a térszervező vonalak és áramlási pályák, valamint a centrum-, háttér- és előtértérsegek – nagytérsegi elrendeződése meghatározó. Alapvető sajátosságnak említi, hogy nemcsak a nagytérsegen, hanem egy régió belül is kialakult a centrum–periféria kapcsolatrendszer. Ezekre alapozva a 16. századig terjedően 10 földrajzi régiót és 3 köztes térséget (10. ábra) különít el, közülük legjellegzetesebbeknek azokat tartja, amelyek közvetlenül a térszervező vonalakhoz szerveződnek és mind a négy aktivitási térszín megtalálható bennük.

10. ábra. Földrajzi régiók a 14-16. századi Magyarországon (Csüllög G. 2001). Jelmagyarázat: a – 500 m feletti erdő-térszín; b – település-térszín; c – folyó-térszín; d – külső területek; e – bányák; f – országhatár g – régióhatár; h – régióhatárok köztes térségeken; i – régiók: 1. Tiszántúl; 2. Temesi délvidék; 3. Maros folyosó; 4. Kelet-Tiszaninnen; 5. Nyugat-Tiszaninnen; 6. Dunáninnen; 7. Erdély; 8. Nyugat-Dunántúl; 9. Dél-Dunántúl; 10. Szlavón délvidék; 11. Duna-Száva menti délvidék; 12. Alföldi köztes térség; 13. Felvidéki köztes térség; H – Horvátország

2.2. A nyugati és keleti országrészek fejlettségbeli különbségeinek vetületei

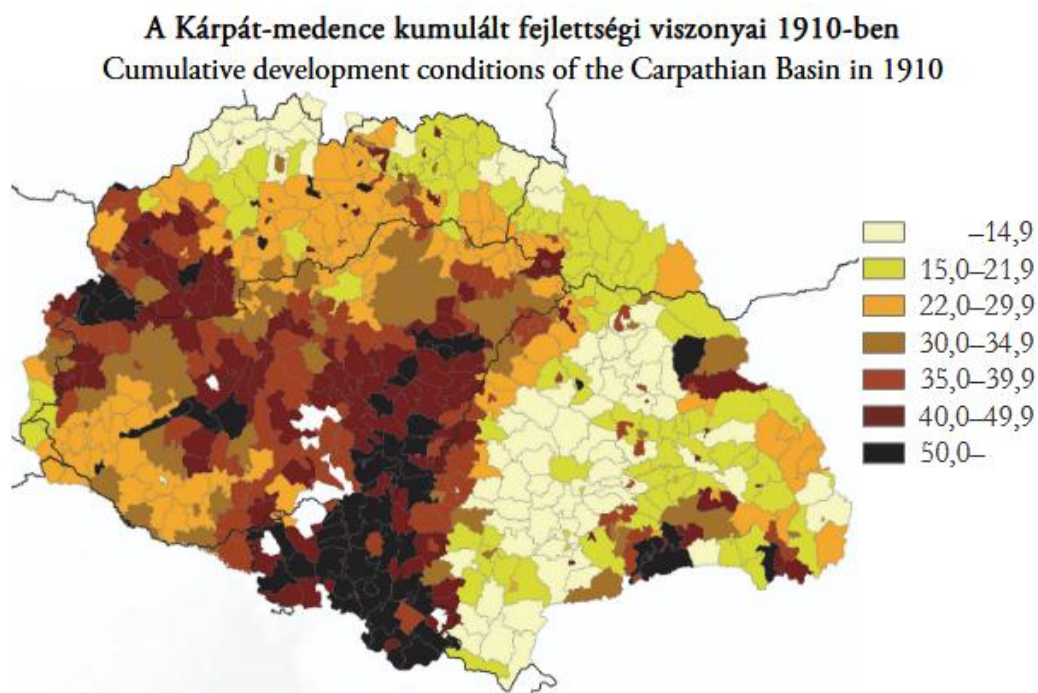
Magyarország fejlődését tekintve a gazdaság az egyik olyan tényező, amelynek – egyben a legvitatottabb – tényei és adatai egyértelműek, de magyarázatuk korántsem. A kulcskérdés az, hogy a korábbi klasszikus gazdaságtörténeti feldolgozásokhoz (pl. BEREND T. IVÁN, RÁNKI GYÖRGY, GUNST PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, HANÁK PÉTER, KÖVÉR GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS stb.) képest, amelyek az ország – ezen belül például az Alföld – elmaradottságáról szoltak, a társadalmi-gazdasági fejlettség vizsgálatának új megközelítési formái (pl. modernizáció, humán fejlettségi faktorok stb.) milyen új eredményeket hoztak. Hogy van-e mindennek szemléletet és régiót formáló hatása, e tekintetben BELUSZKY PÁL (2000, 2001, 2008) kutatási eredményei kiemelkedő jelentőségűek, amelyek közül a történelmi Magyarország modernizációs zónáit (11. ábra) összegző a legismertebb. Ebben a munkájában korrekt módon ismerteti az eddigi kísérleteket, és kellő visszafogottsággal helyezi ezek sorába saját térszerkezeti vázlatát, nem titkolva az alkotóelemekben rejlő nehézségeket.

11. ábra. Modernizációs zónák a 20. század elejének Magyarországon (Beluszky P. 2008)

Sajátos például a Bánságról alkotott képe (BELUSZKY P. 2000, 2001). Egyrészt kizárja az Alföld területéből, másrészt két és fél megyére szűkíti le modernizációs térképén. Kettévágva a régiót Krassó-Szörény vármegye nagy részét Erdély tradicionális, alig modernizálódó régiójához, míg Temest és Torontált – Szabolcs, Bihar, Csanád és Arad megyékkel együtt – a modernizációs folyamat elején álló köztes zónához kapcsolja. E köztes zóna – véleménye szerint – még nem szerveződött régióvá, azaz „...A zóna mind gazdaság- és településtörténeti szempontból, mind a lakosság nemzetiségi (pl. Temes vármegyében a lakosság nemzetisége községről községre változott) és vallási összetételét tekintve, mind természetföldrajzi szempontból rendkívül heterogén volt. Így nem jött létre belső kohézió. Növelte e kontakt zóna kiegyensúlyozatlanságát, hogy az ide tartozó, rohamosan növekvő, modernizálódó nagyvárosok – Nagyvárada, Arad, Temesvár – környezete modernizációban hátramaradott térség volt...”. Ehhez még hozzáteszi, hogy „...e vizsgálat során kirajzolódó modernizációs zónákat mutatjuk be, hangsúlyozva, hogy e régiókat a magyarországi modernizáció szintjéhez képest-határoztuk meg (azok tehát csak ebben a relációban értelmezhetők)...” (BELUSZKY P. 2001. p. 239.).

E sorba illeszthetők be a Magyar Tudományos Akadémia HUN-REN BTK Történettudományi Intézetében Demeter Gábor vezetésével (Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport) folyó kutatások, melyek a fennmaradt szeriális forrásokban rejlő komparatív statisztikai lehetőségekre (pl. 1767-es úrbérrendezés, Lexicon locorum, 1828. évi országos adóösszeírás, mint a „feudális” jellegű összeírások záró akkordja stb.) fókuszálnak. Az adatbázisépítés és statisztikai szemléletű értékelése már lehetővé teszi az egyes települések és megyék adatainak összehasonlítását, s ami témánk szempontjából még fontosabb az egyes régiók sajátosságainak elkülönítését és komparatív értékelését. Az inter- és intraregionális egyenlőtlenségek mintázatának vizsgálata hiánypótló, új elemekkel gazdagítja történeti régiókhoz kapcsolódó ismereteinket szemléletében és eredményeiben egyaránt. A regionális fejlettségi különbségek feltárását több időkeresztmetszetben is elvégezte az említett kutatócsoport (Demeter G.-Papp I.-F. Romhányi B.-Pénzes J. 2023a, 2023b), melyek közül az 1910. évi állapotokat mellékeljük (12. ábra). A térkép és a hozzá kapcsolódó tanulmányok nem természetföldrajzi, vagy statisztikai régiók szerinti vagy adminisztratív beosztás alapján különíti el a vizsgált entitásokat, hanem területi egyenlőtlenségek alapján. A fejlettség területi változását történelmi távlatokban, az egykori államterület egészére vonatkozóan mutatja be.

Forrás: Demeter (2020b) módszere alapján.

12. ábra. Magyarország komplex fejlettségi térképe 1910-ben
(Ezt a térképet a Területi Statisztika alább hivatkozott számából a 328. oldalról vágtam ki!!)

DEMETER G.-PAPP I.-F. ROMHÁNYI B.-PÉNZES J. (2023a): A területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330-2010 (I.). Területi Statisztika 63, pp. 271–299.

DEMETER G. – PAPP I. – F. ROMHÁNYI B. – PÉNZES J. (2023b): Területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330-2010 (II.). Területi Statisztika 63, 300–335.

2. 3. A funkcionális téregységek néhány típusa

A régió kutatások zöme egy-egy társadalmi-gazdasági elem alapján történő térfelosztás, amely történhet az adott területen élő népesség jellemzőinek, demográfiai, társadalmi viszonyainak, gazdaságának, településhálózatának vagy éppen közigazgatási egységeinek megfelelően. Ebben az esetben a régiók határainak kijelölésénél kettős tendencia érvényesülhet, ez egyrészt a hasonlóság (homogenitás), másrészt a funkcionális kapcsolat, amelyek eredményeként a különböző téregységek megrajzolhatók. Az esetek nagy részében egy-egy homogén térség több funkcionális egységre is tagolódik. Jó példa lehet erre, hogy a vásárvonalon elhelyezkedő városok homogénnek tekintett vonzáskörzete minimum két funkcionális térre terjedt ki a történelmi Magyarországon.

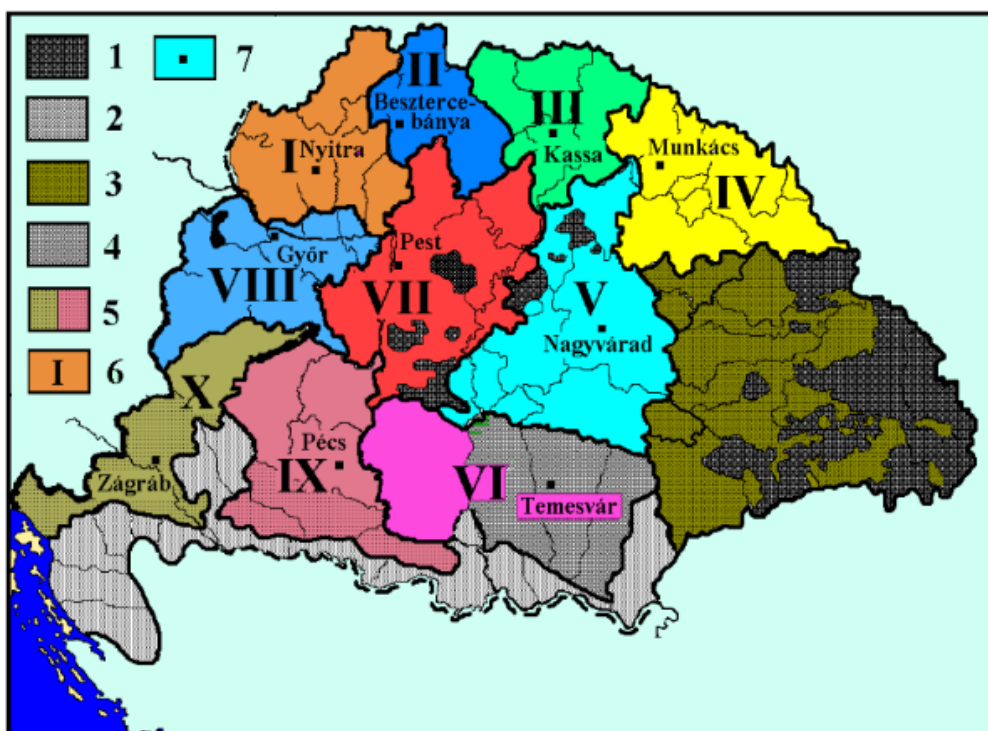
2.3.1. A közigazgatási régiók néhány lehetősége

A magyar közigazgatás ellentmondásosságai (pl. területi aránytalanságok, központ – hinterland, valamint vármegye – megyék feletti szakigazgatás egymáshoz való viszonya stb.) ismertek. Az ország igazgatási szempontú nagytérségi beosztására már a korai államismék – mint pl. OLÁH MIKLÓS, BÉL MÁTYÁS, TÚRÓCZI LÁSZLÓ, BERTALANFFI PÁL stb. – is kísérleteket tettek. Jellegzetes példa erre TOMKA SZÁSZKY JÁNOS térképe (1750). Az evangélikus lelkész, líceumi tanár, történész és földrajztudós elsőként írta meg hazánk történeti földrajzát, főként Anonymus alapján, és 1750–1751-ben adta ki iskolai atlaszként – egyúttal az első magyar történelmi atlaszként – Magyarország történelmi és közigazgatási atlaszát. Ebben szerepel *A mai Magyarország, két részre és négy kerületre felosztva* című térkép (12. ábra). A két részre való felosztás hagyományosan az Alsó- és Felső-Magyarországra tagolás; előbbi az Északnyugati-Felvidéket, a Dunántúlt és a Duna-Tisza közét, utóbbi az Északkeleti-Felvidéket és a Tiszántúlt jelenti. Az 1700-as évek első negyedében alakították ki a négy kerületet, amelyek a térképen is olvashatóan Dunán inneni és Dunán túli, illetve Tiszán inneni és Tiszán túli nevet kaptak, és jelentőségüket az 1723. évi országgyűlésen felállított új bírói testületek, a kerületi táblák adták, ugyanis egy-egy tábla illetékessége a kerülethez tartozó vármegyékre terjedt ki.

12. ábra. Magyarország két részre és négy kerületre osztva (Tomka Szászky J. 1750)

Ennél részletesebb és az első komoly regionalizációs törekvés II. József közigazgatási területbeosztása volt (13. ábra), amely a nemzeti ellenállást megtestesítő vármegyei igazgatással szemben tíz közigazgatási kerületre osztotta az országot. A kerületek (amelyek székhelyeik nevét viselték), valamint Erdély és a katonai határőrvidékek határainak kijelölése elsősorban a közigazgatási igények figyelembe vételével történt és mellőzött mindenféle földrajzi szempontot. Jól mutatja ezt pl. a Bánság helyzete. Az új közigazgatási beosztás 1785-ben síkságra és hegyvidékre tagolta e régiót. A síkságon az állattenyésztést kívánta előmozdítani, és a lakosság szaporítását inkább szerb, mint más külföldi telepésekkel akarta elősegíteni. A hegyvidéken a románok felkarolását ajánlotta, helytelenítve, hogy szolgáljanak bennük velük (BOROVSKY S. 1911). Sőt, a Bánsági Határőrvidék területi különállása továbbra is fennmaradt, három részre szakítva ezzel a Bánság területét. A későbbi, a Bach-rendszerhez kapcsolódó közigazgatási beosztásban a Bánság megosztottsága változatlanul fennállt.

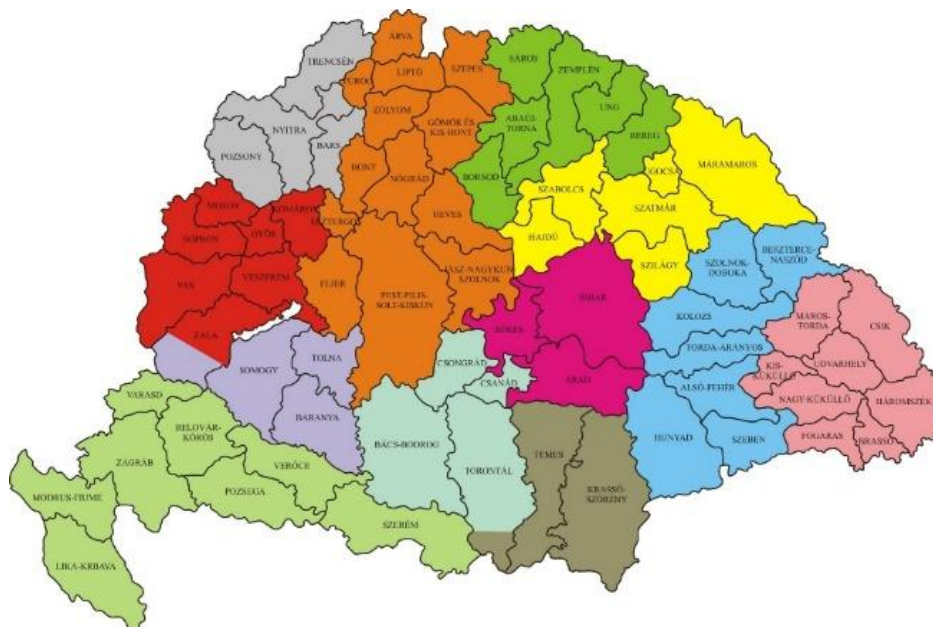
13. ábra. II. József kerületbeosztása (Csüllög G. 2001). Jelmagyarázat: 1. megyeszerveződések kívüli járás, kun, hajdú, székely és szász területek; 2. katonai határőrvidék; 3. Erdélyi Nagyfejedelemség; 4. Temesi Bánság 1718 – 1778; 5. Horvátország és Szlavónia; 6. kerületek; 7. kerületközpontok

2.3.2. Szakigazgatási-statisztikai régiók

Külön súlyt fektetve az egyes szakigazgatási „ágazatok” (pl. igazságügy, hadügy stb.) területi rendszerére és a szakigazgatási régiókra megállapítható, hogy nem sok támogatást nyújtanak a történelmi Magyarország társadalmi nagyrégióinak felismeréséhez. Az egyes régiók egzakt lehatárolása a statisztikai egységek 1910. évi térképén (14. ábra) sem rajzolódik ki. A vármegyék mellett és felett kiépülő modern szakigazgatás intézményei illetékességi területeiket tekintve átnyúltak a nagyobb folyók vonalán, illetve olykor a megyehatárokon is (15. ábra), ráadásul sok esetben ez az „átnyúlás” sem oldhatta meg a településközi kapcsolatok problematikáját (pl. Arad–Újarad esetében stb.).

14. ábra. Statisztikai régiók a történelmi Magyarországon (1910)

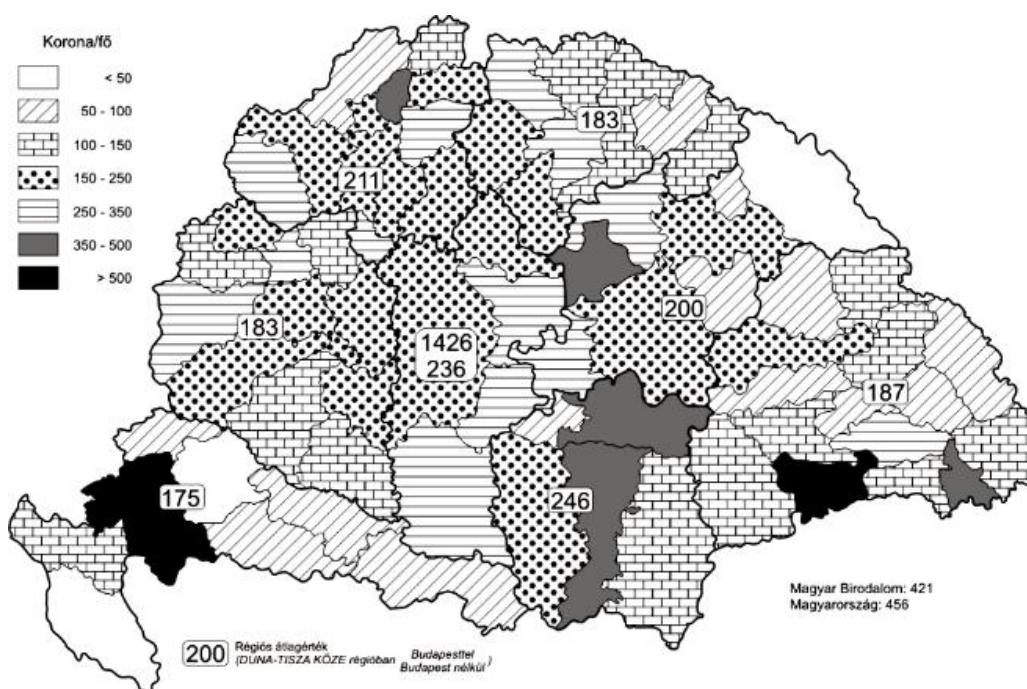
15. ábra. Magyar Királyi Főügyészségek és Ítéltáblák illetékességi területe (1890)

2.3.3. Gazdasági ágazatokhoz kötődő régiók

Ilyen megközelítésű „régiók” kialakítására tettek kísérletet pl. NAGY MARIANNA és GÁL ZOLTÁN gazdagon illusztrált munkáikban. NAGY M. (2003) a mezőgazdaság faktor- és klaszterelemzéssel történő tipizálását (16. ábra) készítette el, míg GÁL Z. (2008) a pénzügyi szféra gazdaságban betöltött innovációs és modernizációs szerepét vizsgálta regionálisan (17. ábra). Hogy milyen nehéz általános jellemzést adni a Kárpát-medence régióiról, azt jól jellemzi, hogy sem a mezőgazdasági régiók (20 db mezőregió, ill. 7 db nagyrégió), sem a statisztikai régiók szerint vizsgált pénzügyi szolgáltatások területi fejlettségbeli különbségei nincsenek összhangban a BELUSZKY P. (2008) által kialakított országrészek (21. ábra) területével. Például a Bánság egységei is elmosódottabbakká válnak, ha mezőgazdaságilag Bács-Bodrog vármegyével, pénzügyileg pedig Arad és Csanád vármegyékkel együtt mutatják be a sajátosságait.

16. ábra. A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete klaszterelemzés alapján (Nagy M. 2003)

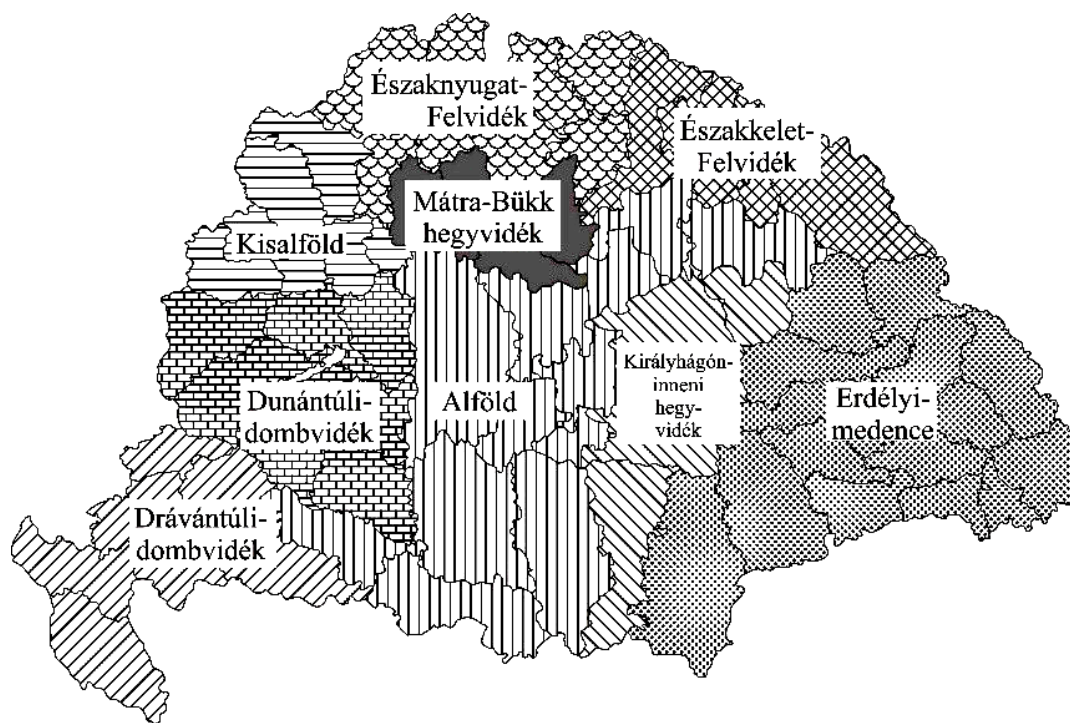
17. ábra. Az egy főre jutó banki és takarékpénztári vagyon vármegyénként és statisztikai régióként, 1909 (Gál Z. 2008)

3. Komplex területfelosztási kísérletek

Komplex területfelosztási kísérleteken a természet- és társadalomföldrajzi tényezők együttes alkalmazását értjük. Számos természeti tájalkotó elem (pl. éghajlat, domborzat, növényzet) hasonlóságát figyelembe véve, illetve a társadalmi-gazdasági-települési tér funkcionális kapcsolatainak elemei alapján határozható meg egy-egy régió igazi arculata. Különösen fontos az elemzésekben, hogy azok fő súlya a természeti viszonyoknak a társadalom térszerkezetére gyakorolt hatására helyeződjön. A természeti táj és a társadalom funkcionális egységére épülő munkamegosztás teremtette gazdasági egységek (régiók) kutatói egyrészt kiemelik a helyi és helyzeti energiák és adottságok szerepét, másrészt

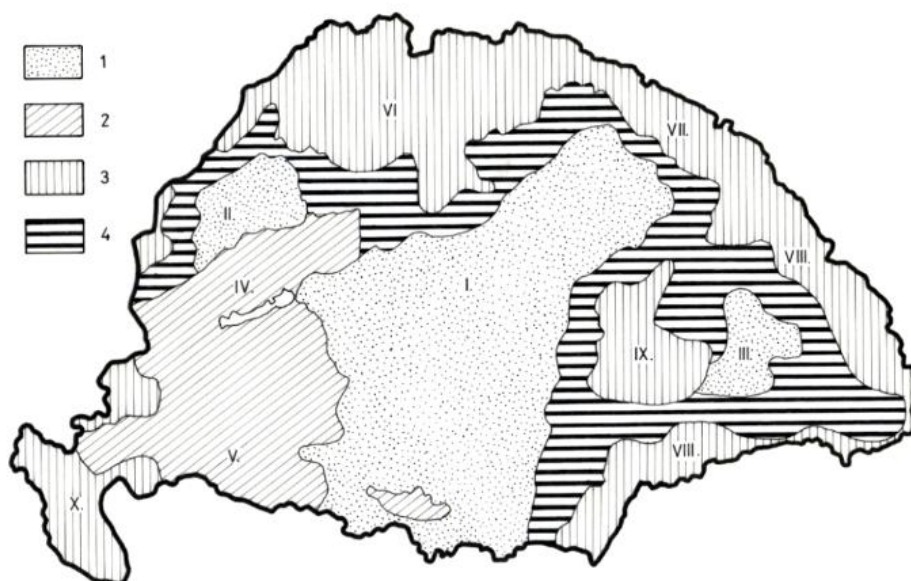
figyelmet fordítanak a társadalmi-gazdasági erőterekre és szintekre, esetenként az államszervező folyamatokban együtt tükröződő regionalizmus és regionalizáció bonyolult összefonódására és egymásrautaltságára is. A történelmi Magyarország mindenkori társadalma a Kárpát-medence helyi és helyzeti energiáit – társadalmi-gazdasági szerveződésénél fogva – úgy tudta használni és működtetni, hogy három funkcionális térszínen (alföld, dombvidék, hegységkeret) volt jelen egyszerre.

A komplex területfelosztási kísérletek egyikeként mindenképpen meg kell említeni FODOR FERENC (1924) „természeti” földrajzi tájbeosztását (18. ábra). Térképének összeállításakor a természetföldrajzi adottságoknak a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatását elemezte – KEMÉNY GYÖRGY 1917-ben publikált járási szintű adatainak figyelembevételével – és korrigálta.

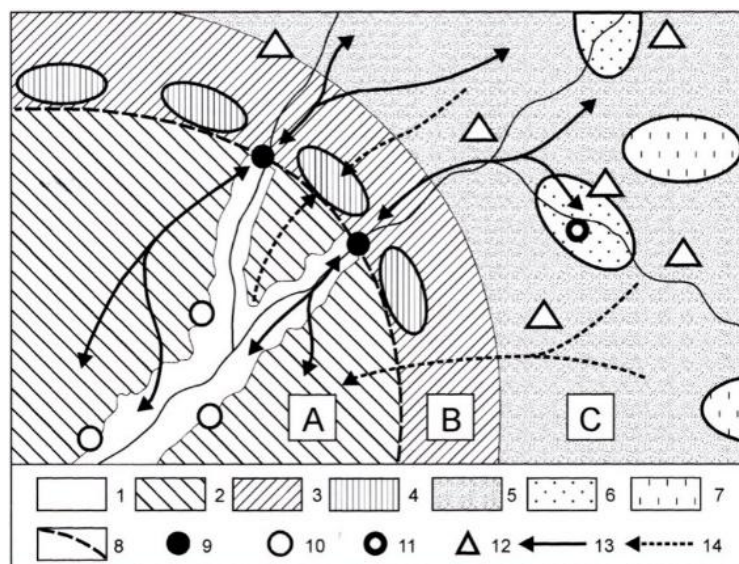

18. ábra. Fodor Ferenc Kemény Gy. (1917) nyomán korrigált „természeti” földrajzi tájbeosztása (1924)

FRISNYÁK SÁNDOR a már említett, a feudális kori régiókat ábrázoló térképén (8. ábra) túl több korszakra is elkészítette Magyarország gazdasági tájait bemutató térképeit, köztük egy a 19-20. század fordulójához kapcsolódót (19. ábra), amelyen a régiók messzemenő megegyezést mutatnak a természetföldrajzi nagytájakkal. Mivel szerinte a földrajzi munkamegosztás a természeti környezet által kijelölt „életterek” (20. ábra) között alakult ki, a hasonlóság egyértelmű. A homogénnek tűnő tájtípusok között önállóként megjelenik az átmeneti övezet is, amit a mezőgazdasági termelés jellegzetességeinek a tájalakításban tulajdonított kiemelkedő szerepe magyarázhat. E tekintetben kerülhetett egy régióba például a Szerémség, a Mezőföld, a Nyírség és a Bánsági-alföld. Utóbbival kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Bánság három megyéje három gazdasági tájhoz (tájtípushoz) került.

19. ábra. Magyarország gazdasági tájai a 19-20. sz. fordulóján (Frisnyák S.). Jelmagyarázat: 1 – Nagymedencék főleg külterjes mezőgazdasággal, kenyérmagfőlössel, építő- és fűtőanyaghiánnyal, kevés iparral; I – Nagy-Alföld, főleg gabonatermeléssel és pásztorkodással; II – Kisalföld, intenzívebb mezőgazdasági termeléssel és istállózó állattenyésztéssel, fejlett mezőgazdasági iparral; III – Erdélyi-medence (Mezőség), kevés gabonatermeléssel, főleg pásztorkodással; IV – Dunántúli-dombvidék, intenzív állattenyésztéssel; 2 – Dombvidékek elégséges kenyérmagtermeléssel, jelentékeny gyümölcsstermeléssel, kapásnövényekkel és takarmánytermeléssel; V – Drávántúli-dombvidék, sok hüvelyes termeléssel, réttel és gyümölcstermeléssel; 3 – Hegyvidékek kenyérmaghiánnyal, főleg erdőgazdasággal, hegyi pásztorkodással, bányaműveléssel, helyenként iparvidékkel; VI – Északnyugati-Felföld, erős iparral és bányászattal; VII – Északkeleti-Felföld, főleg erdőgazdasággal; VIII – Keleti- és Déli-Kárpátok, erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással; IX – Keleti-Szigethegység, erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással; X – Karszt; 4 – Átmeneti övek sokoldalú és kiegyenlített mezőgazdasági termeléssel, erdőgazdálkodással és iparral

20. ábra. A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásának modellje (Frisnyák S.). Jelmagyarázat: A – medencesíkság, B – dombvidék, C – hegységkeret; 1 – ártéri síkság (állattenyésztési profillal), 2 – ármentes szint („életkamra”) földművelési profillal, 3 – dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4 – szőlő- és borgazdasági terület, 5 – erdő, 6 – intramontán kismedencék földművelése, 7 – havasi legelő, 8 – vásárvonal, 9 – vásárváros, 10 – ártérperemi település, 11 – medenceközpont, 12 – montánipar, 13 – a gazdasági javak áramlása, 14 – a munkaerő migrációjának iránya

A komplex területfelosztási kísérletek sorából kiemelendő a BELUSZKY PÁL által szerkesztett, Magyarország történeti földrajzát átfogóan tárgyaló kézikönyv 2. kötetének (2008) tizenegyedik fejezete, amelyben a szerző sokoldalúan elemzi és mutatja be Magyarország társadalomföldrajzi szempontok alapján kijelölt országrészeit a 20. század elejére vonatkozóan (21. ábra). Az utóbbi évtizedek hazai geográfiai szakirodalmában kétségtelenül ez a legteljesebb, legrészletesebben és sokoldalúan indokolt regionális elemzés és jellemzés a századforduló Magyarországnak régióiról.

21. ábra. Magyarország társadalomföldrajzi szempontok alapján kijelölt országrészei a 20. század elején (Beluszky P. 2008). Jelmagyarázat: 1 – országhatár, 2 – országrészhatár, 3 – a Partium és Erdély határa, 4 – megyehatárok, 5 – országrészek: I – Budapest és vidéke, II – Nagyalföld, III – Kisalföld, IV – Dunántúl, V – Felföld, VI – Észak-Magyarország, VII – Bánság, VIII – Erdély, VIII/a – Partium, IX – Horvát-Szlavónország

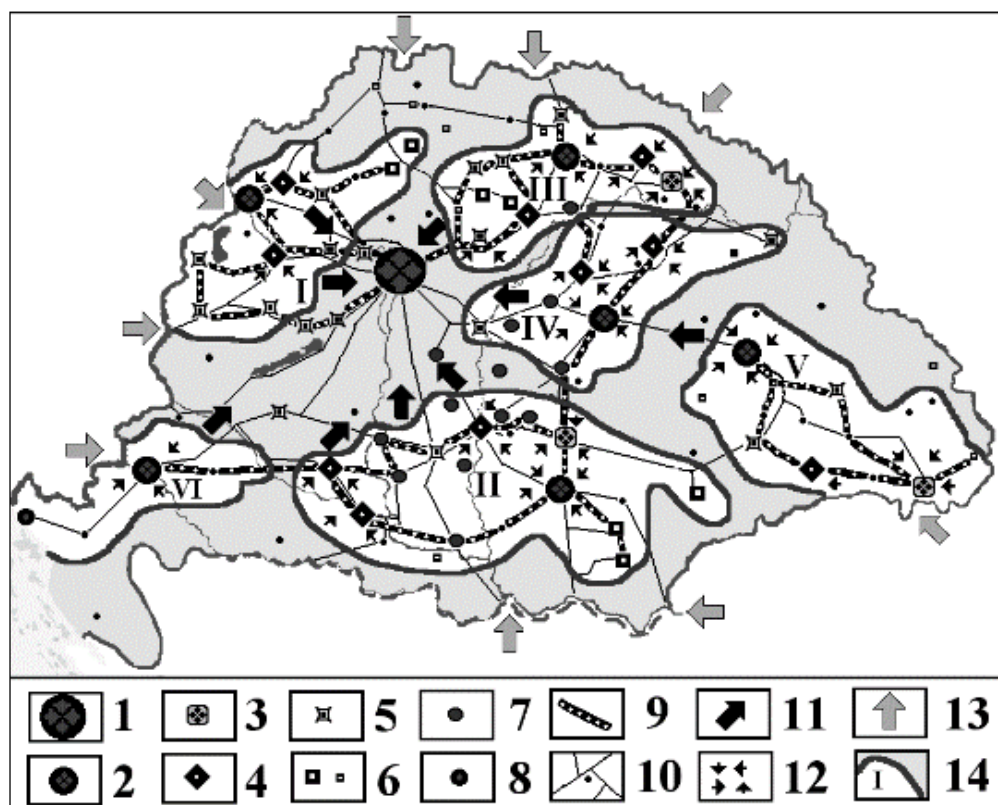
Megemlítendő TELEKI PÁL (1923) komplex területfelosztási kísérlete (22. ábra), amelyen

Mint látható, egyes régiók területi kiterjedése, megnevezése és határvonalaik futása is meglepő. Így pl. megjelenik rajta a Bánság, mint önálló régió, de a Krassó–Szörényi-hegyvidék nélkül.

22. ábra. Közigazgatási beosztásnak alkalmas természetes tájak a Kárpát-medencében (Teleki P. 1921. évi tervezete, in Fodor F. ??1923??) Jelmagyarázat: 1 – országhatár; 2 – megyehatárs; 3 – szétválasztható megye határa; A – ..., B – ...

A történelmi Magyarország regionális tagoltságát tekintve megemlítendő CSÜLLÖG GÁBOR (2003) sajátos térszerkezeti és nagyrégiós vázlata a dualizmus kori Magyarországról (23. ábra). A jól átgondolt térszerkezeti térkép érdekessége, hogy nincs központi régió és széles átmeneti zónákkal találkozunk, meglepő azonban, hogy a középkorban még valóban kiemelkedő fontosságú Délvidéket a 19-20. század fordulóján is ennyire egységes régióként ábrázolja, pedig a transzverzális vonalak és ezzel a földrajzi munkamegosztás, az egyes mikro- és mezoregiók közötti kapcsolatrendszer hiánya, továbbá a Bánság sajátos különállása miatt az egységes Délvidék léte nem feltétlenül igazolható.

23. ábra. Magyarország térszerkezete a 19-20. század fordulóján (Csüllög G. 2003).

Jelmagyarázat: 1. országos központ; 2. régióközpont; 3. részleges régióközpont; 4. regionális gyűjtőközpontok; 5. regionális alközpontok; 6. országos és regionális ipari központok és ipari térségek; 7. országos jelentőségű agrár-kereskedelmi központok és agrártérségek; 8. országos jelentőségű kikötő; 9. fő térszerkezeti vonal; 10. térszerkezeti szerepű vasúti fővonalak; 11. országos gyűjtőirány; 12. regionális gyűjtőirány; 13. külső hatások iránya; 14. régiók: I – kisalföldi; II – délvidéki; III – felvidéki; IV – partiumi; V – erdélyi; VI – horvátországi

Zárszó

A különböző szerzők eltérő térszemléletéből következő regionális felosztások sorát itt és most nem folytatva az mindenképpen leszögezhető, hogy az egyes régiók helye és kapcsolatrendszere a történelmi Magyarországon rendkívül problematikus. A földrajzi, néprajzi, szociológiai, demográfiai és statisztikai szempontú megközelítéssel kialakított régiók kutatását és vizsgálatát a történelem során bekövetkezett változások tükrében kell vizsgálni és értékelni, s e hosszú távú időfolyamatban egységes területnévként való tudományos értelmezésük bonyolult kérdéseket vet fel. Az egyes régiók gazdasági sajátosságait a feudális, majd kapitalizálódó Magyarország igényei formálták és alakították, ennek ellenére a meghatározó területi folyamatokat alapvetően az eltérő térhasznosítási formákból kialakuló társadalmi munkamegosztással összefüggő gazdasági fejlődés határozta meg (TÓTH J. 1997).

A gazdaság egyes ágazatai a 19. század második felében erőteljesen differenciálódtak, a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiókat, alkalmazkodva az egységes térstruktúrához. A gyáripár megerősödése és a kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl.

infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. Az átalakulás jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régiók helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.

Az egyes régiók társadalmi, gazdasági és települési sajátosságai alapján is megállapítható, hogy a Kárpát-medencén belül karakterisztikusan elkülönültek egymástól. E régiókra a Trianonban megrajzolt új határok „térskizofréniát” és a gazdasági ellehetetlenülést hoztak, napjainkig megoldatlan problémákkal rendelkező, halmozottan hátrányos helyzetű határ menti perifériákat is megalkotva. A trianoni békediktátum által meghúzott határok napjainkban is torzítják a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkentik, vagy minimalizálják a társadalmi-gazdasági érintkezés intenzitását. Azonban az egyes régiók továbbra is rendelkeznek olyan társadalmi-gazdasági sajátosságokkal – az egyértelmű természetföldrajzi különbségek mellett –, amelyek elkülönítik a Kárpát-medence más régióitól. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évszázadok migrációi ellenére létezik egyfajta regionális öntudat is, nevezhetjük regionális identitásnak is, melynek önmeghatározásában minden esetben hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség.

Irodalom

BELUSZKY PÁL (szerk.) 2005, 2008: Magyarország történeti földrajza 1-2. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 462 + 436 p.

BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR 1947: A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi Nyomda, Bp. 407 p.

BULLA BÉLA 1962: Magyarország természeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 423 p.

CSORBA PÉTER (szerk.) 2018: Tájak. – In: KOCSIS KÁROLY (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza – Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest. pp. 112–129.

CSORBA PÉTER (2020): Az új Nemzeti Atlaszban szereplő földrajzi tájbeosztás nevezéktanának alapelvei. – GeoMetodika 4. 1. pp. 5–17.

CSÜLLÖG GÁBOR 2001: Magyarország történeti térszerkezete és hatása a mai téralakításra. – Földrajzi Konferencia, Szeged. 21 p.

DÖVÉNYI ZOLTÁN (szerk.) 2010: Magyarország kistájainak katasztere 1-2. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 212 p.

FARAGÓ IMRE 2003: Magyar földrajzinév-használat a magyar kartográfiában. (link)

FARAGÓ IMRE 2014: Földrajzi nevek. – Egyetemi jegyzet. ELTE IK Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest. 366 p.

FARAGÓ IMRE 2015: Térképészeti földrajz I. A Kárpát-térség térképészeti földrajza. – ELTE IK Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest. 535 p.

FÖLDI ERVIN (szerk.) (1971): Magyarország földrajzinév-tára I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek. – MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal, Budapest. 57 p.

FRISNYÁK SÁNDOR 1996: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). – Tér és Társadalom 10. 1. pp. 43–58.

GERCSÁK GÁBOR (2023): Nagytájneveink változásai (1920–2018). – GeoMetodika 7. 1. pp. 7–23.

HAJDÚ ZOLTÁN 2017: Állam vagy/és ország: Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3-4. pp. 1–21.

HAJDÚ ZOLTÁN 2019: A Kárpát-medencére épülő történelmi Magyarország „körülmetélése” és a levágott részek politikai földrajzi helyzete az utódállamokban 1920-ban. – In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): Kárpát–Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek: sárospataki konferenciasorozat I.: Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Nyíregyháza–Sárospatak, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma pp. 191–200.

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – HEVESI ATTILA (1997): A Kárpát-Pannon térség tájtagolódása. – In: Karátson Dávid (főszerk.): Magyarország földje: kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon Enciklopédia. Kertek 2000 Kiadó, Budapest. pp. 274–284.

KARÁTSZON DÁVID (főszerk.) 2002: Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. – Kertek 2000, Magyar Könyvklub 555 p., Urbis Könyvkiadó, Budapest 2010 556 p.

KERESZTESI ZOLTÁN – MAROSI SÁNDOR – PÉCSI MÁRTON – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.) 1989: Természeti tájak rendszertani felosztása. – In: Magyarország nemzeti atlasza pp. 86–87.; magyarázó pp. 319–320.

KOCSIS KÁROLY 2006: A Kárpát-medence tájfelosztásának eddigi főbb hazai kísérletei. – In: Kocsis Károly – Bottlik Zsolt – Tátrai Patrik: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 9–20.

KOCSIS KÁROLY (főszerk.) 2018: Magyarország Nemzeti Atlasza 2. Természeti környezet. – MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest. 188 p.

MAROSI SÁNDOR – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere 1-2. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 1023 p.

MEZŐSI GÁBOR – BATA TEODÓRA 2011: A földrajzi tájak határai. – Földrajzi Közlemények. 135. 1. pp. 33–43.

MIKESY GÁBOR 2018: A magyar földrajzi tájnevek története. – In: KOCSIS KÁROLY (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza – Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest. p. 129.

MIKESY GÁBOR 2022: Kalandozás a földrajzi nevek között. – GeoMetodika 6. 1. pp. 5–24.

PÉCSI MÁRTON – SOMOGYI SÁNDOR 1967: Magyarország természeti földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei. – Földrajzi Közlemények 91. 4. pp. 285–304.

PÉCSI MÁRTON – SOMOGYI SÁNDOR – JAKUCS PÁL 1972: Magyarország tájtípusai. – Földrajzi Értesítő 21. 1. pp. 1–12.

PRINZ GYULA 1936: Magyarország tájrajza. – In: Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Teleki Pál – Bartucz Lajos: Magyar föld, magyar faj I. Magyar földrajz. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 1–341. (Hasonmás kiadás: Babits–Magyar Amerikai Kiadó Rt., Szekszárd. 1993)

SOMOGYI SÁNDOR 1964: Magyarország új természeti tájbeosztása. – A földrajz tanítása 7. pp. 68–76.

TOMKA SZÁSZKY JÁNOS 1750. (Hasonmás kiadás: 2004 Magyarország első történelmi atlasza. Tomka Szászky János 1751. Képzőművészeti kiadó Kiadó, 60 p.)

Függelék

1. táblázat. A történelmi Magyarország vármegyéinek etnikai összetétele (1910)

Vármegye	(A régiók területe és lakossága Beluszky P.)	Terület	Össz. népesség	magyar fő	magyar %	Etnikum						
Központi régió (Budapest)	809 km²=1.107.000 fő	194	880371	756070	85,9	ném.	szlov.	szerb.	horv.	rom.	rusz.	egyéb.
Baranya	Pécs	5177	352478	199659	56,6	112297	392	13048	10159	54	5	16864
Esztergom	Esztergom	1077	90817	73418	80,8	9455	7520	12	88	14	5	305
Fejér	Székesfehérvár	4129	250670	218822	87,3	24266	4359	814	333	37	5	2035
Somogy	Kaposvár	6675	365961	333597	91,2	18718	364	44	9934	63	4	3237
Tolna	Szekszárd	3537	267259	189521	70,9	74376	789	1102	343	39	4	1085
Zala	Zalaegerszeg	5995	466333	347167	74,4	3889	233	56	91909	44	3	23032
Vas	Szombathely	5474	435793	247985	56,9	117169	288	23	16230	14	48	54036
Veszprém	Veszprém	3953	229776	199063	86,6	20283	917	17	55	41	5	395
Dunántúl	33.000 km²=2.250.000 fő	36.017	2.459.087	1809232	80,4	380453	14862	15116	129051	306	79	100989
Komárom	Komárom	2834	201850	178473	88,4	12517	8105	32	237	486	145	1855
Győr	Győr	1534	136295	132991	97,6	2023	609	17	109	17	2	527
Moson	Magyaróvár	1989	94479	33006	34,9	51997	735	2	8123	5	7	604
Pozsony	Pozsony	4370	389750	163367	41,9	53822	166017	24	351	33	9	1638
Sopron	Sopron	3256	283510	141011	49,7	109160	397	15	31004	33	4	1886
Kisalföld	22.000 km²=1.748.000 fő	13.983	1.105.884	648848	37,1	229519	175863	90	39824	574	167	6510
Abaúj-Torna	Kassa	3317	202.288	156.668	77,4	6.520	36.067	21	63	127	378	2444
Árva	Alsókubin	2019	78745	2000	2,5	1518	59096	1	1	8	1	16120
Bars	Aranyosmarót	2724	179312	62022	34,6	17366	97824	8	12	11	92	1165
Borsod	Miskolc	3629	289914	281874	97,2	2379	4115	44	70	293	174	965
Hont	Ipolyág	2633	134441	73215	54,5	6417	51522	6	5	21	-	19
Liptó	Liptószentmiklós	2246	86906	4365	5,0	2591	78098	1	11	222	25	1593
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	4279	188098	109994	58,5	2930	72232	8	88	80	21	2745
Nógrád	Balassagyarmat	4128	261517	197670	75,6	3143	58337	36	52	33	4	2242
Nyitra	Nyitra	5519	457455	100324	21,9	27937	324664	26	81	39	13	4371
Sáros	Eperjes	3652	174620	18088	10,4	9447	101885	2	15	321	38500	6392
Szepes	Lőcse	3654	172867	18658	10,8	38434	97077	145	65	532	12327	5629
Trencsén	Trencsén	4456	310437	13204	4,3	9029	284770	51	78	172	24	3109
Túróc	Túrócszentmárton	1123	55703	5560	10,0	10993	38432	3	4	27	44	640
Zólyom	Besztercebánya	2634	133653	16509	12,4	2124	113294	13	14	26	136	1537
ÉNY-Felvidék	44.000km²=2.500.000 fő	46.013	2523668	903483	36,1	134308	1381346	365	559	1912	51739	48971
Bereg	Beregszász	3786	236611	113090	47,8	20722	1123	12	54	215	100918	477
Máramaros	Máramarosziget	9716	357705	52964	14,8	59552	503	6	41	84516	159480	640
Ung	Ungvár	3230	162089	53824	33,2	8383	36364	8	82	133	61711	1584
Ugocsa	Nagyszőlős	1213	91755	42677	46,5	4632	37	1	4	9750	34415	239
Zemplén	Sátoraljaújhely	6282	343194	193794	56,5	9749	92943	7	49	209	39033	7410
ÉK-Felföld (Kárpátalja)	21.000km²=1.000.000 fő	24.227	1191354	456349	45,6	103038	130970	34	230	94823	395557	10350
Alsó-Fehér	Nagyenyed	3646	221618	39107	17,6	7269	184	18	8	171483	8	3541
Beszterce-Naszód	Beszterce	4333	127843	10737	8,4	25609	37	6	11	87564	213	3666
Brassó	Brassó	1492	101199	35372	35,0	29542	184	22	19	35091	18	951
Csik	Csikszereda	5064	145720	125888	86,4	1080	85	3	13	18032	188	431
Fogaras	Fogaras	2444	95174	6466	6,8	3236	55	3	5	84436	20	953
Háromszék	Sepsiszentgyörgy	3889	148080	123518	83,4	617	202	14	15	22963	144	607
Hunyad	Déva	7809	340135	52720	15,5	8101	1024	140	195	271675	606	5674
Kis-Küküllő	Dicsőszentmárton	1724	116091	34902	30,1	20272	31	2	4	55585	1	5294
Kolozs	Kolozsvár	5008	286687	111439	38,9	8386	169	44	55	161279	13	5302
Maros-Torda	Marosvásárhely	4203	219589	134166	61,1	8312	79	25	33	71909	174	4891
Nagy-Küküllő	Segesvár	3337	148826	18474	12,4	52224	63	4	57	60351	6	7617
Szeben	Nagyszeben	3619	176921	10149	5,7	49757	154	95	84	113672	205	2795
Szolnok-Doboka	Dés	4786	251936	52181	20,7	6902	42	7	9	189443	154	3198
Torda-Aranyos	Torda	3514	174375	44630	25,6	576	62	3	10	125668	8	3418
Udvarhely	Székelyudvarhely	2938	124173	118458	95,4	2202	33	35	5	2840	1	599
Erdély	58.000km²=2.700.000 fő	57.806	2.678367	918207	34,0	234085	2404	421	523	1471991	1759	48937
Arad	Arad	6048	414388	124215	30,0	38695	5451	2138	70	239755	677	3387
Bihar	Nagyvárad	10657	646301	365642	56,6	3599	8457	122	156	265098	211	3016
Szatmár	Nagykároly	6287	396632	288385	72,7	7570	425	27	66	119760	114	1285
Szilágy	Zilah	3815	230140	87312	37,9	816	3727	6	5	136087	52	2135
Partium	27.000km²=1.500.000 fő	26.807	1.687461	865554	57,7	50680	18060	2293	297	760700	1054	9823
Békés	Gyula	3670	298710	219261	73,4	6048	66770	76	17	6125	4	409
Bács-Bodrog	Zombor	10362	812385	363518	44,7	190697	30137	145063	1279	386	10760	70545
Csanád	Makó	1714	145248	108621	74,8	1013	17133	3967	8	14046	119	341
Csongrád	Szentés	3569	325568	319274	98,1	2862	381	1235	94	738	11	673
Hajdú	Debrecen	3343	253863	251918	99,2	1044	118	76	23	376	25	283
Heves	Eger	3761	279700	277378	99,2	800	972	23	42	91	30	364
Jász-N. kun-Szolnok	Szolnok	5251	373964	372423	99,6	639	450	43	32	206	14	157
Pest-Pil.-Solt-K.kun	Budapest	12974	1097670	972403	88,6	83942	26790	3962	623	580	64	9306
Szabolcs	Nyíregyháza	4637	319818	316765	99,0	868	1117	7	15	212	194	640

Alföld	56.000km ² =4.163.000 fő	49.281	3.906926	3201561	76,9	287913	143868	154452	2133	22760	11221	82718
Krassó-Szörény	Lugos	11074	466147	33787	7,2	55883	2908	14674	319	336082	2351	20143
Temes	Temesvár	7433	500835	79960	16,0	165883	3080	69905	350	169130	30	12328
Torontál	Nagybecskerek	10016	615151	128405	20,9	165779	16143	199750	4203	86937	11	13920
Bánság	20.000km ² =1.500.000 fő	28.523	1.582133	242152	15,3	387545	22131	284329	4872	592149	2392	46391
Belovár-Körös	Belovár	5070	332592	14224	4,3	4235	380	44583	253687	1	281	15215
Lika-Krbava	Gospic	6211	204710	22	0,0	68	3	104036	100346	2	2	231
Modrus-Fiume	Ogulin	4900	281460	7392	2,6	2907	256	75319	165136	143	15	30292
Pozsega	Pozsega	4929	265272	16462	6,2	13143	3352	66783	142616	154	2888	19874
Szerém	Vukovár	6866	414234	29522	7,1	68086	13841	183109	106198	587	4642	8249
Zágráb	Zágráb	7212	594052	6068	1,0	6017	235	122558	445870	30	61	13214
Varasd	Varasd	2507	307010	1095	0,4	1172	41	2384	300033	2	-	2283
Verőcze	Eszék	4867	272430	37656	13,8	40766	3691	46658	137394	64	439	5762
Horvátország	42.500km ² =2.600.000 fő	42.562	2.671760	112441	4,3	136394	21799	645430	1651280	983	8328	95120
Magyarország	325.411km ² =20.886.487 fő	325.411	20.886487	10.050575	48,1	2.037435	1.967970	1.106471	1.833162	2.949032	472587	469255